

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ МӘДЕНИЕТ
ЖӘНЕ АҚПАРАТ МИНИСТРЛІГІ
АҚПАРАТ ЖӘНЕ МҰРАҒАТ КОМИТЕТІНДЕ 13.02.2014 ж. ТІРКЕЛГЕН
КУӘЛІК № 14158-Ж**

Бас редактор – Досманбетов Б.С., ҚР Ұлттық Ғылым Академиясының корреспондент-мүшесі, экономика ғылымдарының докторы, профессор;

Бас редактордың орынбасары – КәленовҒ.К., техника ғылымдарының кандидаты;

Жауапты редактор – Снасапова Г.Ж., филология ғылымдарының кандидаты

Журнал 2014 жылдан бастап жылына 4 рет шығады.

«Болашақ» университетінің Хабаршысы» іргелі және қолданбалы зерттеулер нәтижелері мен ғылыми-әдістемелік мақалаларды, сондай-ақ ғылыми конференциялар материалдарын жариялайды.

Редакция алқасы:

Ким И.Л., экономика ғылымдарының докторы, профессор;

Досманбетова З.Р., PhD докторы;

Өтесінов Ж.Ө., ауыл шаруашылығы ғылымдарының докторы, профессор;

Нұрымов Д.И., ауыл шаруашылығы ғылымдарының докторы, профессор;

Насимов М.Ө., саяси ғылымдар кандидаты;

Байдаулетова А.Ө., филология ғылымдарының кандидаты;

Еспенбетова А.Т., тарих ғылымдарының кандидаты;

Серікбаев Ғ.Ө., педагогика ғылымдарының кандидаты;

Қуанова С.Б., педагогика ғылымдарының кандидаты;

Ибраев Ш.Ш., физика-математика ғылымдарының кандидаты, профессор;

Свечников В.В., техника ғылымдарының кандидаты, профессор;

Шураева С.Н., экономика ғылымдарының кандидаты;

Шумейко Н.Е., филология ғылымдарының кандидаты, доцент;

Жомартқызы М., заң ғылымдарының кандидаты;

Мұханов Н.Б., ауылшаруашылығы ғылымдарының кандидаты;

Тоғызбаева Н.Ө., химия ғылымдарының кандидаты;

Нұрсұлтанқызы Ж., филология ғылымдарының кандидаты, доцент;

Әлібекова Ғ.Б., ауылшаруашылығы ғылымдарының кандидаты.

Техникалық редактор: Жөкенова А.

Жауапты шығарушы: Сманов А.Ә.

«БОЛАШАҚ» УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ

№3 (7)

Басуға 02.09.2015 жылы қол қойылды. Пішімі 70x106 1/6. Көлемі 12 б.т.

Офсетті қағаз. Тапсырыс №38 Таралымы 500 дана. Бағасы келісімді.

120000, Қызылорда қаласы, Абай даңғылы, 31

«Болашақ» университеті баспаханасында басылды.

МАЗМҰНЫ

ПЕДАГОГИКА, ДЕФЕКТОЛОГИЯ

Куанова С.Б. НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ РАЗВИТИЯ ЛОГИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ НА ОСНОВЕ ОБУЧЕНИЯ КАЧЕСТВЕННОМУ АСПЕКТУ МАТЕМАТИКИ.....	7
Тапаева А., Тәуіпбаева А.Т., Осмаханова С. Әуез А. Әбілда А. САБАҚТА ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН АРТТЫРУ.....	13
Джуманова Л.С., Абдрахманова А.Б. АКТУАЛЬНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИИ В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЯ.....	19
Досмамбетова Ш.Б., Садуахасова Г.Ж. ОСОБЕННОСТИ ГРАЖДАНСКО-ПАТРИОТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ В КАЗАХСКОЙ ЭТНОПЕДАГОГИКЕ.....	24
Келимбетова Р.Ж., Қожахметова Ғ.А., Шамшидинова Л.Н., Қадырова Г.М. PSYCHOLINGUISTIC AND LINGUA-CULTURAL PECULIARITIES OF TEACHING READING.....	29
Тәуіпбаева А.Т., Рысбаева Г.И., Байболова Д.Т. КӘСІПТІК БІЛІМ БЕРУДЕ ҮШТІЛДІ МАМАН ДАЯРЛАУДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ЖОЛДАРЫ.....	35
Сүнәділлаева Ә., Мукажанова Ә.Т. СЫНДАРЛЫ ОҚЫТУ АРҚЫЛЫ ҚАЗАҚСТАНДА ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ БАҒДАРЛАМАСЫН ДАМУ.....	39
Рысбаева Г.И., Тәуіпбаева А.Т., Байболова Д.Т. ГЕНДЕРЛІК ПСИХОЛОГИЯНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ҚҰРЫЛЫМЫ.....	44
Бекназарова Ұ.Ө. АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕ СӨЙЛЕУДІҢ ІСКЕРЛІГІ МЕН ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДА АҚПАРАТТЫ-КОММУНИКАТИВТІ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ.....	48

ФИЛОЛОГИЯ

Снасапова Г.Ж ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ «ЖАСТЫҚ-YOUTH» КОНЦЕПТІСІНІҢ ТАНЫМДЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	54
Байдаулетова А.Ө., Тоғызбаева Р.Ә. КОММУНИКАЦИЯНЫҢ ҒЫЛЫМИ ДЕНГЕЙІ.....	59
Шумейко Н.Е. ФАКТОРЫ, АКТИВИЗИРУЮЩИЕ НОМИНАТИВНЫЕ НОВАЦИИ В ЦВЕТОВОМ ПОЛЕ РУССКОГО ЯЗЫКА.....	63

Тайманова С., Әбілқайырова Р.С. 70
«ҚОБЫЛАНДЫ БАТЫР» – ПАТРИОТИЗМ РУХЫНЫҢ ЖЕҢІС ЖЫРЫ.....

Серікбай М., Нұрсұлтанқызы Ж.
ҚАЗАҚТЫҢ ӘДЕТ-ҒҰРЫПТАРЫ МЕН САЛТ-ДӘСТҮРЛЕРІНІҢ «ӘЙЕЛ»
КОНЦЕПСІНДЕГІ КӨРІНІСІ..... 75

Сапартаева Л.Е.
СЫР БОЙЫ АҚЫН-ЖЫРАУЛАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫН ОҚЫТУДЫҢ
ТИІМДІ ӘДІСТЕРІ..... 81

Мусилимова Ж.Қ.
СӨЗ МӘДЕНИЕТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ..... 87

МАТЕМАТИКА, ИНФОРМАТИКА ЖӘНЕ АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

Ибраев Ш. Ш., Жугинис В.С.
О МОДУЛЯХ ВЕЙЛЯ НАД SL_N В ПОЛОЖИТЕЛЬНОЙ ХАРАКТЕРИСТИКЕ..... 91

Скрипец А.В., Тажибаева А.С., Еркебаева С.К., Усайнова Г.М.
ОСОБЕННОСТИ ПРОЕКТИРОВАНИЯ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫХ СИСТЕМ..... 95

Байдилдаева А.Б., Садуахас Н., Пирова Г.
ПРОБЛЕМА ПОСТРОЕНИЯ ИНФОРМАЦИОННО – ПОИСКОВОГО ТЕЗАУРУСА..... 100

Шмаров В.Н., Муханова Ж., Пирова Г.
ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ЭНЕРГЕТИКИ НАСТОЯЩЕГО И БУДУЩЕГО..... 105

Свечников В.В., Пирова Г.
АНАЛИЗ ПЕРЕХОДНЫХ ПРОЦЕССОВ АСИНХРОННО-СИНХРОННОГО
ГЕНЕРАТОРА ПРИ ОТКЛЮЧЕНИИ НАГРУЗКИ..... 107

ҚҰҚЫҚТАНУ

Жомартқызы М., Сарыбаев А.
РОЛЬ ГОСУДАРСТВА В РЕГУЛИРОВАНИИ ЗЕМЕЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ..... 112

Аргинбекова Г.И., Мусаев М.Б.
ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ БАНКОВСКОЙ СИСТЕМЫ РЕСПУБЛИКИ
КАЗАХСТАН..... 117

Бердібаева А., Қонысбаев Е.С.
МҰСЫЛМАНДЫҚ НОРМАЛАРДАҒЫ МҮЛІКТІК ҚҰҚЫҚ САЛАЛАРЫ МЕН
ИНСТИТУТТАРЫ..... 120

Жомартқызы М., Мешитбаева Г.Т., Сарыбаев А.М.
ЗЕМЛЯ КАК ОБЪЕКТ СДЕЛОК..... 122

САЯСАТТАНУ, ӘЛЕУМЕТТАНУ, ДИНАМУ

Насимова Г.О., Дюсебаев Д. РОЛЬ ИНСТИТУТОВ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА В ПРЕДОТВРАЩЕНИИ КОНФЛИКТОВ: КАЗАХСТАНСКИЙ ОПЫТ.....	128
Тоқболат С.Т., Бекмұратов С.Е. XX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ СЫР ӨҢІРІНДЕГІ КҮРШ ШАРУАШЫЛЫҒЫНЫҢ ЖАҒДАЙЫ.....	136
Насимов М.О., Енсепов А.А. POLITICAL CONSULTING: MAIN PROBLEMS.....	142

ЭКОНОМИКА, ДЕМОГРАФИЯ

Мұратбаева Г.А. ИПОТЕКАЛЫҚ НЕСИЕЛЕУ ТЕОРИЯСЫ АСПЕКТІЛЕРІ.....	146
Пірімжанов М. Ә., Қадыр Г.Б. НАРЫҚТЫҚ ҚАТЫНАСТАР ЖАҒДАЙЫНДА ЭКОНОМИКАДАҒЫ БАҒАНЫ МЕМЛЕКЕТТІК РЕТТЕУ ҚАЖЕТТІЛІГІ.....	152
Ажмухамедова А.А., Шураева С.Н., Бельгибаева А.Б. ИНВЕСТИЦИОННЫЙ ПОРТФЕЛЬ: АЛЬТЕРНАТИВНЫЕ ИНВЕСТИЦИИ И ДОПОЛНИТЕЛЬНАЯ ДИВЕРСИФИКАЦИЯ.....	157
Сейсекеев А.О., Шураева С.Н. СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ РЫНКА ЦЕННЫХ БУМАГ В КАЗАХСТАНЕ.....	163
Абуов К.С. СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЕ МАШИНОСТРОЕНИЕ И ПРОИЗВОДИТЕЛЬНОСТЬ ТРУДА.....	167

БИОЛОГИЯ, ЭКОЛОГИЯ

Өтесінов Ж.Ө. ГРАНУЛОЦИТТЕРДІҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ӨҢІРДЕГІ СИПАТТЫҚ ӨЗГЕРІСІН ЗЕРТТЕУ.....	172
Махмутов Б.Б., Убайда Б. ЦИТОТОКСИЧЕСКАЯ АКТИВНОСТЬ ЕСТЕСТВЕННЫХ КИЛЛЕРНЫХ КЛЕТОК.....	177
Мүслімов А.Д., Бисенбайқызы Л. Z130 МОБИЛЬДІ БҰРҒЫЛАУ ҚОНДЫРҒЫСЫНЫҢ 3NВ1000 БҰРҒЫЛАУ СОРАБЫНЫҢ ГИДРАВЛИКАЛЫҚ ҚОРАБЫНЫҢ ҰЗАҚ МЕРЗІМДІЛІГІН АРТТЫРУ...	180
Жарылқасын Ж., Әлібекова Ғ.Б. ЖОҢЫШҚАНЫҢ АГРОБИОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖӘНЕ ӨНІМДІЛІГІ.....	186

УДК 372.851.02

НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ РАЗВИТИЯ ЛОГИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ НА ОСНОВЕ ОБУЧЕНИЯ КАЧЕСТВЕННОМУ АСПЕКТУ МАТЕМАТИКИ

Куанова Сауле Байтуреевна,
кандидат педагогических наук,

Университет «Болашақ», г.Кызылорда

Введение

Математика как наука и как учебный предмет имеет присущие только ей характерные особенности: абстрактно-обобщающий характер, логическая строгость, чрезвычайная широта применения.

Математика как научная дисциплина является фундаментальной наукой. Математика как учебный предмет представляет базовую часть общего среднего образования, определяется значением математики в познании природы, материальной жизни общества и является важнейшим компонентом человеческой культуры. К сожалению, несмотря на такие фундаментальные значения и роль математики в познании окружающей действительности, математическое образование ведется односторонне. Вместе с тем проблема дальнейшего поиска эффективных путей развития логического мышления учащихся в теории и практике обучения все еще остается актуальной.

Математика имеет два аспекта: **количественный** (вычислительный) и **качественный** (содержательный). В процессе обучения математике многие вопросы представляют собой вычислительный аспект, которые еще более успешно решаются в связи с всеобщей компьютеризацией общества. Проблему составляет другая сторона математической науки - качественный аспект математики (КАМ).

Цель исследования: разработать научно-обоснованные методы развития логического мышления учащихся основной школы на основе обучения качественному аспекту математики.

Материалы и методы исследования

Анализ литературных источников по проблемам развития логического мышления учащихся показывает, что существует противоречие между необходимостью создания условия для достижения всеми учащимися определенного уровня математической подготовки, отвечающего современным запросам общества и недостаточностью разработанности теоретической базы и практических рекомендаций по обучению учащихся качественному аспекту математики.

Традиционно, когда отвечают на вопрос – что изучает математика? - то слышим ответ, что в математике вычисляют, решают задачи, строят графики, изучают свойства пространственных фигур, находят площади и объемы нереальных фигур и т.д. В общем, превалирует обычное понятие “количество”, так как основное время при обучении математике тратится на решение количественных задач. Тем самым на практике главное внимание уделяется развитию вычислительных навыков, тогда как вторая грань, «качественный аспект математики» остается постоянно в тени.

Н.Я.Виленкин, рассматривая проблемы школьного курса математики, отмечает:

1) основные математические умения и навыки не должны сводиться к вычислительным, математика должна рассматриваться как деятельность человека, а не как готовый предмет; 2) необходимо решение таких вопросов, как отбор содержания и установление стиля и уровня изложения базового курса математики, общего для всех будущих специалистов [3].

Академик А.А.Самарский по этому поводу писал, что математику следует усваивать не как свод законов, правил, формул, а как философию, как стиль мышления специалиста, его рабочий аппарат. В любой науке нужно учиться идти от качественных суждений о предмете исследования к строгой постановке количественных задач и четким алгоритмам их решения. Поэтому, чем меньше будет заученных формальных рецептов, чем больше неформального обсуждения, тем ближе будет курс математики к проблемам практики.

В.Г.Болтянский и Г.И.Глейзер в своих работах подчеркивают, что именно для тех, кому математика будет меньше нужна в их будущей производственной деятельности, менее всего нужны вычислительные навыки. Этой категории учащихся в первую очередь нужно понимание роли математики в современном мире, а также общее представление о математике и ее методах, ее роль в развитии логического мышления. Иначе говоря, одной из главных задач обучения является не натренированность в решении простейших примеров, не сумма знания, которая достигнута сегодня и полностью выветрится завтра, а достижение определенного уровня мышления [1,4].

Заметим, что считаются несовместимыми понятия “качество” и “математика”. Между тем, понятие “качество” свойственно самой науке математике. Существует, например, качественная теория дифференциальных уравнений. Качество рассматривается как логическая категория, выражающая начальную и определенную степень познания человеком объективной реальности.

Результаты исследования и их обсуждение

Мы выделяем как термин словосочетание “качественный аспект математики». Он предопределен новым подходом и новым направлением в получении базового математического образования и современными образовательными технологиями.

Качественный аспект математики - это синтез содержательной основы теоретического блока предмета, отражающий устойчивую взаимосвязь между его составляющими компонентами и обеспечивающий развитие логической формы мыслительной деятельности учащихся.

Данный аспект предполагает овладение учащимися не только конкретными математическими знаниями, составляющих основу теоретического блока курса школьной математики, но и включает изучение логического строения разделов математики, сущность и содержание основных математических понятий как “определение”, “аксиома”, “теорема” и их виды, “доказательство”, методы доказательств, “необходимое и достаточное условие”, выполнение логического анализа доказываемых теорем, решаемых задач, применение математических методов, составление алгоритмов решения задач и т.д. [5].

Значимость качественного аспекта математики определяется прежде всего его структурой, характером связи и составом входящих компонентов.

Качественный аспект математики рассматривает следующие вопросы: логическое строение разделов математики, глубокое усвоение сущности и содержания математических понятий как «определение», «аксиома», требования к системе аксиом, «теорема» и их виды, теоремы существования, «доказательства» и методы доказательств, необходимое условие, достаточное условие, необходимые и достаточные условия, алгоритмы и виды алгоритмов, ответы на вопросы, имеет ли данная задача решение и сколько их, когда задача имеет единственное решение, «устойчиво» ли решение данной задачи, математические методы, логический анализ решаемых задач и доказываемых теорем и др.

Именно благодаря качеству каждый объект существует и мыслится как нечто ограниченное от других объектов. Качество рассматривается как логическая категория, составляющая начальную ступень познания вещей и становления мира. Определение качественного аспекта математики зависит прежде всего от структуры, характера связи элементов целого, а также от состава его элементов, выражает определенную ступень познания человеком объективной реальности. Само понятие качество «отражает устойчивое взаимоотношение составных элементов объекта, которое

характеризует его специфику, дающую возможность отличать один объект от других»[2].

Для осмысления сущности и значения качественного аспекта математики, важно понять внутренние моменты самой математики, ее связь с объективным миром. Это касается философских вопросов математики, ролью ее методов в теории познания природы и общества. Неслучайно в свое время математика вообще считалась главой философии[6,7].

Общеизвестно, что математика отображает в своих понятиях и теориях наиболее существенные свойства явления природы, устанавливает закономерности, способствующие развитию философии. В математике широко используются философские понятия «объект», «отношение», «форма», «движение», «свойство», «противоречие». В то же время математические понятия «множество», «непрерывное», «дискретное», «структура» стали философскими. Примечательно, что математическое понятие «количество» находит употребление в законах философии, например, в законе «перехода количества в качество». Один из фундаментальных законов развития философии закон «отрицание отрицания» в математической логике называется законом двойного отрицания и математически выражается, как умножение отрицательного числа на отрицательное есть положительное число. Наиболее выразительно закон философии о переходе количественных изменений в качественные проявляется в создании Л.Н.Лобачевским неевклидовой геометрии. Дав новую прямо-противоположную формулировку пятому постулату Евклида (аксиома параллельных), Л.Н.Лобачевский построил качественно новую систему геометрии, при этом оказалось, что можно осуществить логический переход от геометрии Лобачевского к геометрии Евклида [8].

В философии существуют категории для обозначения связи явления, из которых одно обуславливает другое, называемые причины и следствия. Применительно к педагогике, которая в системе образования представляет собой двуединый процесс: обучение и воспитание, в данном случае обучение – причины, воспитание – следствие, а потому в педагогике принято утверждать «обучая, воспитываем». В математике эти категории философии ярко выражены в математических предложениях, например, в теореме, причиной является условие теоремы, следствием - заключение. Как известно, к методам познания в философии относятся: анализ и синтез, дедукция и индукция, аналогия, логический метод познания, математическое моделирование и т.д., тогда как в математике, помимо применения этих методов, существуют целые отрасли: математический анализ, синтезированная (проективная) геометрия,

теория сравнения, математическая логика, метод математической индукции. Таким образом, математика и философия как наиболее обобщающие науки внутренне связаны по существу содержания.

Выводы

В процессе обучения качественному аспекту математики фиксируется путь, способ получения знания, осуществляется организация умственной деятельности учащихся, раскрывается сущность научных и математических методов познания.

Обучение качественному аспекту математики предполагает не только достижение образовательных целей обучения математике, но и решение задачи интеллектуального развития: умение анализировать факты, рассуждать, аргументировать; умение усваивать и самостоятельно находить новые знания, и главным образом, овладение логической культуры мышления.

Безупречная логическая доказательность математических умозаключений дисциплинирует каждого из нас, учит соблюдать законы, будь это математические аксиомы, постулаты, теоремы или жизненные принципы. Данный аспект является важным средством формирования психологии законопослушной личности, живущей в правовом, демократическом государстве.

Качественный аспект математики содержит основу учебного материала, необходимую учащимся при получении в будущем любой специальности, создает оптимальную образовательную среду в получении базового математического образования.

ЛИТЕРАТУРА

1. Болтянский В.Т. Элементарная геометрия: Книга для учителя. – М.: Просвещение, 1985. – С.20-45.
2. Большая Советская Энциклопедия (в 30 томах). Изд. 3-е. М.: «Советская Энциклопедия», 1978. т.11. – С.164.
3. Виленкин Н.Я. Современные проблемы школьного курса математики и их исторические аспекты // Математика в школе. 1988.- №4.- С. 7-13
4. Глейзер Г.И. История математики в школе: VII VIII кл. Пособие для учителей. - М.: Просвещение, 1981. - 240 с.
5. Куанова С. Б.О всеобщности качественного аспекта математики // Международная научно- методическая конференция: Университетское образование и общество в третьем тысячелетии. – Алматы. КАЗГУ им. Аль-Фараби, 2000. – С. 181-183.
6. Молодший В.Н. О некоторых вопросах по философско-методическим вопросам математики // Математика в школе, 1981. №3.- С.70.

7. Нысанбаев А. Диалектика и современная математика. – Алма-Ата, 1982. - 204с.

8. Тесленко И.Ф. Формирование материалистического мировоззрения учащихся при изучении математики. Пособие для учителя. – М.: Просвещение, 1979. – 136с.

РЕЗЮМЕ

Определена сущность и содержание качественного аспекта математики с целью повышения качества математического образования. Выявлены пути развития логического мышления учащихся на основе обучения их качественному аспекту математики.

SUMMARY

The essence and content of the qualitative aspect of mathematics to improve the quality of mathematics education . The ways of development of logical thinking of students by teaching them the qualitative aspects of mathematics.

ӘОЖ 37.016:316.453

САБАҚТА ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН АРТТЫРУ

**Тапаева Аида, магистр;
Тәуіпбаева Айнұр, магистр;**

Осмаханова Светлана,

№32 І. Ж. Қабылов атындағы орта мектеп мұғалімі

Әуез Ақмарал, Әбілда Ақмарал студент,

«Болашақ» университеті, Қызылорда қаласы

Бүгінгі күні Қазақстанда білім берудің өзіндік ұлттық үлгісі қалыптасуда. Педагогика ғылымында баланың тұлғалық дамуына бағытталған жаңа оқыту технологияларын шығаруға ұмтылыс көбеюде.

Келер ұрпаққа қоғам талабына сай тәрбие мен білім беруде мұғалімдердің инновациялық іс-әрекетінің ғылыми-педагогикалық негіздерін меңгеруі – маңызды мәселелердің бірі. Сондықтан да оқушылардың ой-өрісін, ұлттық мәдениетін, ұлттық рух пен сана-сезімін дамытып, алғыр тұлғаны қалыптастыруда тәрбие жүйесіндегі инновациялық іс-әрекеттердің ендірілуі үлкен жетістіктерге жетелейді.

Бүгінгі мақсат – әрбір оқушыларға түбегейлі білім мен мәдениеттің негіздерін беру және олардың жан-жақты дамуына қолайлы жағдай жасау [1].

«Халық пен халықты теңестіретін - білім» - деп қазақтың заңғар жазушысы Мұхтар Әуезов айтқандай, білім бәсекесіне бейім шәкірт тәрбиелеу – біздің мақсатымыз. Сондықтанда жаңа жаңалықтардан қалмай жаңалық жаршысы болуымыз керек. Бұл мақсаттарға жету үшін мұғалімнің ізденісі, жаңа тәжірибе, жаңа технологиялар қолдану қажеттілігі туындайды. Инновациялық технологияларды қолдана отырып оқыту - таным әрекетін ұйымдастырудың ұтымды формасы. Мақсаты – оқу үрдісінің өнімділігін арттыру. Инновациялық технологияны қолдану: оқып үйрену, меңгеру, өмірге ендіру, дамыту кезеңдері арқылы іске асады. Инновациялық оқыту білімді тереңдетумен қатар, оқушыны оқу әрекетіне жетелеп, олардың оқуға деген ынтасын оятады.

«Инновация» ұғымын қарастырсақ, ғалымдардың көбі оған әртүрлі анықтамалар берген. Инновация латыншадан аударғанда «жаңа», «жаңалық», «жаңарту» дегенді білдіреді немесе "инновация" — бұл нақты қойылған мақсатқа жетуде ойға алынған жаңа нәтиже. Нақты мақсатқа қандай әдіс-тәсілдердің көмегімен жетуге болады?

Оқу мақсатының жүйесінде берілген мақсаттың негізгі категорияларын пайдалана отырып, педагог өз еңбектерінің нәтижесі туралы ақпарат алуға мүмкіндік алады. Демек, мақсат пен нәтиже - жаңалыққа бет бұрудың кілті.

Инновациялық үрдістің негізі - жаңалықтарды қалыптастыру, қолдану, жүзеге асырудың тұтастық қызметі. Кез келген жаңа әдіс жекелік, сондай-ақ уақытша жоспарға жатады. Бұл яғни, бір мұғалім үшін табылған жаңа әдіс, жаңалық басқа мұғалім үшін өтілген материал тәрізді.

Инновация білім деңгейінің көтерілуіне жағдай туғызады. Кейінгі кезеңде ғалымдар өз зерттеулерінде оқу-тәрбие ісіне жаңалықтарды енгізіп, тарату мәселесін қарастырады [2].

Қазіргі оқу орындары мен педагогикалық ұжымдар ұсынылып отырған көпнұсқалыққа байланысты өздерінің қалауына сәйкес кез келген үлгі бойынша қызмет етуіне мүмкіндік алды. Бұл бағытта білім берудің әр түрлі нұсқадағы мазмұны, құрылымы, ғылымға және тәжірибеге негізделген жаңа идеялар, жаңа технологиялар бар. Сондықтан әр түрлі оқыту технологияларын оқу мазмұны мен оқушылардың жас және психологиялық ерекшеліктеріне орай таңдап, тәжірибеде сынап қараудың маңызы зор. Қазіргі білім беру саласындағы оқытудың озық технологияларын меңгермейінше сауатты, жан-жақты маман болу мүмкін емес. Жаңа технологияны меңгеру мұғалімнің интеллектуалдық, кәсіптік, адамгершілік, рухани, азаматтық және басқа да көптеген адами келбетінің қалыптасуына игі әсерін тигізеді, өзін-өзі дамытып, оқу-тәрбие үрдісін тиімді ұйымдастыруына көмектеседі.

Жаңа педагогикалық технологиялар оқушының шығармашылық қабілеттерін арттыруға өз үлесін қосады. Жаңа технологияны қолдану оқып үйрену, меңгеру, өмірге ендіру, дамыту кезеңдері арқылы іске асады. Жаңа технологиялардың педагогикалық негізгі қағидалары: балаға ізгілік тұрғысынан қарау; оқыту мен тәрбиенің бірлігі; баланың танымдық күшін қалыптастыру және дамыту; баланың өз бетімен әрекеттену әдістерін меңгерту; баланың танымдылық және шығармашылық икемділігін дамыту; әр оқушыны оның қабілеті мен мүмкіндік деңгейіне орай оқыту; барлық оқушылардың дамуы үшін жүйелі жұмыс істеу; оқу үрдісін оқушының сезінуі [3].

Бүгінгі таңда білім берудің ұлттық жүйесі өте маңызды, қарқынды өзгерістердің сатысында тұр. Қазіргі кезде қоғам дарынды, қабілетті адамдарды қажет етеді. Сондықтан да қазіргі уақытта мамандық атаулының барлығы дерлік бейімділікті, ептілікті, ерекше ой қызметін ғана емес, мектеп ұжымынан үлкен жауапкершілікті, қызу белсенділікті талап етеді.

Білім беру мекемесінің алға қойған мақсатына жетуі үшін басқаруға ықпал жасайтын (мұғалімдер, мектеп оқушылары) және өзінің басқарушы ішкі жүйесі (әкімшілік, педагогикалық ұжым) біртұтас жүйе болғандықтан, инновацияға үнемі орын табылады. Ал жаңа өзгеріс нәтижесі білім беру мекемелері үздіксіз өзгеретін және дамитын жаңа қайшылықтардың көздері болады. Сонымен қатар басқарудағы маңызды орын үнемі қозғалыс пен дамуда болатын педагогикалық және балалар ұжымының қажеттілігіне беріледі.

Инновацияның қажеттілігі сыртқы себептермен де анықталады, мынадай бірқатар себептерге байланысты: адамдардың мұқтаждылығын қамтамасыз ету қажеттілігі, мектеп оқушыларының білімге, дағдыға шеберлікке деген ұмтылысы, жоғары сапалы білім алудағы жеке тұлғаның дамуы. Технологияны, ұйымдастыруды үнемі жаңғырту жағдайында ұстап тұрып қана мектеп өз бағытын нығайта алады. Жаңалық енгізу кез келген білім беру мекемесінің дамуы мен жоғары жетістікке жетуінің негізгі факторы болып табылады [4].

Білім беру қоғамдық әрекет ретінде қоғамда өзгеріс ізін қалдырады. Білім беру жүйесінің даму деңгейі қоғамдық дамудың белгілі дәрежесінің нәтижесі немесе салдары деп айтуға болады. Дегенмен, кері байланыс та бар. Білім беру жүйесінің өзі қоғам мен оның дамуына ықпал етеді. Ол қоғамдық дамуды тездетуі немесе тежеуі мүмкін. Осы тұрғысынан қарайтын болсақ, білім берудегі бетбұрыс қоғамның болашақ дамуының тек қана салдары болып қоймай, қажетті шарттары да болып табылады.

Педагогтердің идеясы, ойлап шығарулары мен ашулары сияқты кез келген инновациялық қызметінің нәтижесі мектептер мен педагогика ғылымының прогрессивті дамуына ықпал етуі керек. Бұл қызметті күнделікті тіршілік әрекеті мен психологиялық және тағы да басқа стресс сияқты нәрселерден құтқарып, шығармашылық ой заңдылығы бойынша және ғылымның өзіне тән дамуының кең өріс алуына мүмкіндік беруі керек.

Жалпы, білім беруде енгізілген жаңалық тек педагогикалық қана емес, ол қоғамдық та мәселе болып табылады, білім беру қызметі қоғам үшін ерекше ықылас білдіріп, балалар үшін бұл саладағы жаңалыққа қоғамның мүдделі екенін де айтуымыз керек.

Білім берудегі жаңалық пен қоғамдағы жаңалық бір ғана мақсатты көздейді, олар даму мен прогрестің қабілетін арттыруы қажет [5].

Білім беру жүйесі құрылымының өзі қоғам үшін, өмір сүріп отырған деңгейінде сақтап қалу үшін оның тамыры табиғатта, біздің қоғамның негізінде жатқанын түсіну керек. Дәл сол себептен қоғам құрылымындағы әрбір маңызды өзгеріс өзімен бірге білім беру жүйесін де жаңалыққа тартады.

Ғылым мен техниканың дамуымен әлеуметтік өмір деңгейі де өзгеріп отырады.

"Қазақстан Республикасының білім беру дамыту туралы тұжырымдамасының" басты мәнділігі - ол үздіксіз білім жүйесінің негізгі идеялары мен қағидаларын ХХІ ғасыр талаптарына сәйкестендірудің және оны әлемдік білім кеңістігінің даму заңдылықтарына ұштастырудың жолдарын көрсетуге арналып отыр.

Тұжырымдаманың басты ерекшелігі мен артықшылығы білім берудің ұлттық жүйесін қайта құрудың принципті жаңа идеяларын ұсынуында болып отыр.

Бүгінгі қоғамда мектеп қабырғасында және жоғары оқу орнында оқып білім алып жатқан жас ұрпақ алдында "Қазақстан - 2030" бағдарламасында көрсетілген "Барлық қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі мен әл-ауқатының артуы" сияқты ұзақ мерзімдік асыру стратегиясын үшінші мыңжылдықта жүзеге асыру міндеті тұр. Демек, бұл қоғамдық саладағы өзгерістерді сай жоғары талаптар қоя отырып, экономикалық бәсекелестік жағдайында сапалы мамандар даярлау қажеттігін алға тартады [6].

Білім берудің мақсаты, оның ұйымдастырушылық құрылымы, технологиялық жағынан жабдықталуын, оқыту әдістемесі қоғамның әлеуметтік сұранысынан туындайды. Бұған дейін білім беру үрдісінің негізгі бөліктері:

Мақсат - мазмұн - форма - әдіс - оқыту көрнекілігі болса, бүгінде жаңа технология бойынша оқып үйрену - меңгеру - өмірге ендіру - дамыту болып өзгерген.

Инновациялық оқыту білімді тереңдетумен қатар оқушының оқу әрекетіне жетелеп, олардың оқуға деген ынтасын оятады. Қазіргі кезде педагогикалық технология ұғымы педагогикалық лексиконымызға берік еніп келеді. Технология – бұл қандай да болсын істегі, шеберліктегі, өнердегі амалдардың жиынтығы деген ұғымды білдіреді.

Қазіргі кезде көп айтылып, талқыланып жүрген жаңалықтарды оқыту үрдісіне енгізу, яғни, инновациялау инновациялық үш бөлімнен тұрады:

I - бөлім. Кәсіби шеберлік

II - бөлім. Біліктілік дағдылары

III - бөлім. Жүзеге асыру, қолдану.

Жаңа технология жүйесінде проблемалық, іскерлік ойын арқылы оқытудың маңызы зор. Оқушылар әр түрлі проблемаларды талдайды, оның шешу жолдарын іздестіреді. Мұндай сабақтар оқушылардың логикалық ойлау қабілетін дамытады, пәнге деген қызығушылығын арттырады, өмірде кездесетін түрлі қиындықтарды жеңуге тәрбиелейді. Іскерлік ойын сабақтарын өткізу технологиясы 3

кезеңнен тұрады. I кезең. Дайындық (рольдерді бөліп беру, оқушыларды топтарға бөлу, проблемаларын алдын ала таныстыру, қажетті материалдарды жинау). II кезең. Ойын кезеңі (оқушылар жасаған хабарламаларды тыңдау, пікірталас жасау, қабылданатын шешімді талқылау және оны бақылау, талқыланған шешімді қабылдау). III кезең. Қорытындылау (проблеманы шешудің тиімді жолдары іздестіру) [7].

Қазіргі заманғы білім беру мазмұнындағы осы өзгерістердің барлығы – оқытудың негізгі мақсаты Оқушылардың танымдық ой белсенділігін қалыптастыруда ойын сабақтарын өткізу оқушыларды өз бетінше ізденуге, ойлау қабілетін арттыруға, тапқырлыққа баулиды. Сондықтан оқушылар сұрақтар мен сөзжұмбақтарды шешу үшін өтілген материалды үнемі қайталап отыруды әдетке айналдырады. Оқушылардың сабаққа деген ынтасы артып, олардың шығармашылық ой-өрістерін, түсінік-танымдарын еселеп, арттыра түседі.

Сабаққа дайындық барысында оқушылар әр түрлі газет-журналдарды, көмекші құралдар мен анықтама кітаптарды пайдаланады, яғни бір сөзбен айтқанда оқушылардың өз бетінше шығармашылық ізденіспен жұмыс жасау қабілетін арттырады.

ӘДЕБИЕТ

1. Поташник М.М. Инновационные школы России: становление и развитие., - М., Новая школа, 1996 г. С. 320.
2. Полат Е.С. Новые педагогические технологии - М., 1997 г.
3. Лернер П.С. Инновационные образовательные технологии. №6, 2006 г. 155-168 б.
4. Қоянбаева С. Танымдық қызығуды белсендіру. //Қазақстан мектебі №6, 2003 ж.
5. Дамитов Б.К., Фредман Л.М. Физические задачи и методы их решения. - Алматы, Мектеп, 1987 ж, 160 б.
6. Назарбеу Н.Ә. "Қазақстан - 2030" Барлық қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының артуы, Ел Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы. - Алматы: Білім, 1997 ж, 176 б.
7. Пидкасистый П.И. Самостоятельная деятельность школьника в обучении. - Москва, 1980 г.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается значение методологического знания в формировании профессионального умения учителя. Автор приходит к выводу, что предметное, методологическое знания получают логическую завершенность в особом технологическом знании.

SUMMARY

In this article is devoted significance of the methodological knowledge in the formation of professional skill of teacher. The author made conclusion that methodological knowledge gives logical end in technological knowledge.

УДК 811.112.2 (076.5) = 512.122

АКТУАЛЬНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИИ В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЯ

**Джуманова Л.С.
Абрахманова А.Б.**

*Карагандинский государственный технический университет,
г. Караганда*

Мир новейших информационных технологий занимает все большее место в нашей жизни. Использование их на уроках иностранного языка повышает мотивацию и познавательную активность учащихся всех возрастов, расширяет их кругозор.

Применение новейших средств информационных технологии в различных сферах человеческой деятельности, в том числе и в образовании, приобретает все большую актуальность. В отечественных и зарубежных изданиях компьютеризация учебного процесса рассматривается как один из актуальных факторов организации обучения тому или иному предмету. Появление и активное распространение дистанционных форм обучения является результатом развития информационных технологий реакцией систем образования многих стран на происходящие в мире процессы интеграции в образовании, движения к информационному обществу [1, с.142].

Новейшие информационные технологии в обучении позволяют активнее использовать научный и образовательный потенциал ведущих университетов и институтов, привлекать лучших преподавателей к созданию курсов дистанционного обучения, расширять аудиторию обучаемых. Условно обозначим информационные ресурсы для образовательных целей:

- электронные (мультимедийные) учебники, дистанционные курсы обучения;
- справочные материалы (словари, энциклопедии, базы данных, карты и т.п.);
- электронные библиотеки текстовой, графической, звуковой информации и видеоинформации;
- виртуальные музеи, выставки и другие наглядные материалы;
- методические материалы для учителей.

Глобальная сеть Интернет предлагает преподавателям иностранного языка множество полезных ресурсов. Это специальные программы обучения иностранным языкам, а также аутентичный материал, отбор которого преподаватель может проводить самостоятельно и адаптировать его к конкретным учебным задачам.

Включение материалов сети в содержание урока является одной из основных возможностей использования Интернета [2,с.21].

Регулярное использование Интернет делает процесс обучения немецкому языку более привлекательным для учащихся, так как они получают неограниченный доступ к интересным страноведческим материалам, которые выгодно отличаются от статичных устаревших текстов в учебнике. В первую очередь это касается таких тем, как «Спорт», «Музыка», «Молодежная мода». Благодаря электронной почте и Chat (chat - английское слово, обозначающее «разговор», «болтовня») учащиеся могут общаться со своими сверстниками в любых странах, где немецкий язык является родным языком, или же изучается как иностранный. Они расширяют свой словарный запас, в первую очередь, обиходную лексику, улучшается их орфография. Учащиеся сами могут участвовать в подборе материала для урока и чувствуют себя более самостоятельным.

Если в традиционном учебнике материал статичен, то в компьютере он подается с помощью аудио, видео и анимации. Все тексты в Интернете аутентичные. Упражнения в электронных учебных курсах подходят для самостоятельной работы учащихся, так как в виде помощи им прилагаются грамматические таблицы и лексические структуры. Упражнения дополняются акустическими и анимационными трюками, что делает их более наглядными и привлекательными. Компьютер помогает учащимся исправлять ошибки так, что они не боятся их делать. На мой взгляд, это является очень важным моментом в обучении учащихся иностранному языку. Учащиеся могут работать в подходящем для них режиме: компьютер их не подгоняет, а терпеливо ждет, пока они сами справятся с упражнениями. Компьютер проводит дифференцированный анализ ошибок и оценивает сделанные упражнения [3,с.98].

Тексты с пропущенными словами могут подбираться индивидуально для каждого учащегося. Можно варьировать частоту пропусков или включать пропуски в зависимости от грамматической или лексической темы (пропуск артиклей, неопределенной формы глаголов, вспомогательных глаголов, окончаний имен существительных или прилагательных, лексических или грамматических оборотов и т.д.). Учебные проекты, связанные с электронной почтой, позволяют применять полученные языковые знания в реальной ситуации общения и к тому же письменно. Вся проделанная работа потом устно обсуждается на занятии и по возможности на иностранном языке.

Тексты, полученные по электронной почте, могут представлять для учащихся трудности, но учащиеся заинтересованы быстрее их преодолеть, чтобы понять содержание текста и составит ответ на

полученное сообщение от сверстников. В таких текстах, как правило, используется обиходный язык, что является одновременно и трудным, и привлекательным для учащихся.

Большое удовольствие доставляет учащимся обмен письмами по электронной почте и chatten. Эти два средства общения являются естественными, а не учебными и заменяют обычную почту и телефон, в результате чего круг общения может быть очень обширным. После того как установлен первый контакт, желательно послать сверстникам свои фотографии или видео, что устранит неизбежно возникшую техническую анонимность. Для такой работы учащихся можно разделить на группы, но время от времени необходимо проводить совместное подведение итогов и обсуждение результатов, что способствует активной речевой деятельности. Такая работа мотивирована, так как всем учащимся хочется рассказать о полученных результатах. Параллельно можно работать над лексикой, которая содержится в полученных аутентичных текстах, и над новыми грамматическими материалами. Учащиеся должны знать, что их знания будут проверены или в словарном диктанте, или в контрольной работе на новую лексику и грамматику. Контрольной работой может считаться ответ сверстникам, составленный учеником. В результате проведения такой работы учащиеся увереннее чувствуют себя на занятии, свободнее выражают свое мнение. Особенно развивается письменная речь, высказывания становятся более объемными и содержательными. Если позволяют технические возможности, желательно, чтобы учащиеся сами отсылали, получали и фиксировали на дискете письма, которые можно использовать и в дальнейшей работе. Преподаватель просматривает письмо перед его отправкой и исправляет грубые ошибки. Домашние задания могут быть следующие: написать ответ, выделить интересную лексику, выучить наиболее употребительные слова и выражения. Учащимся можно предложить сравнить аутентичные тексты и тексты из учебника.

Начинать проекты с электронной почтой лучше с таких тем, как «Моя семья», «Моя школа», «Мое хобби», «Мой город», «Моя страна». Параллельно можно работать и по традиционному учебнику. Компьютер является техническим средством обучения и может логично дополнять традиционное занятие. Интернет в обучении не является альтернативой традиционным учебникам. Это лишь новое техническое средство обучения, позволяющее успешнее справиться с поставленной задачей [4, с.83].

Использование электронных учебных курсов является мотивированным дополнением к традиционному учебнику.

Нельзя забывать самого главного: никакие самые новейшие электронные технологии не смогут заменить на занятии преподавателя. Использование Интернета на занятии невозможно без участия преподавателя, которого необходимо обучить этому. Только обученные преподаватели могут стать экспертами, способными профессионально оценить достоинство и недостатки использования Интернета на занятии. Преподаватели должны знать, что им может предоставить Интернет для повышения собственного профессионального уровня. Это прежде всего учительские форумы для обмена информацией и опытом, для создания проектов, заданий и упражнений, основой которых является материал из Интернета [5, с.17].

Наиболее положительным в использовании Интернета является его информативность, а также велика его роль в повышении мотивации обучения. Если учащиеся занимаются с интересом, то, как правило, и успехи их улучшаются. Они наглядно представляют себе, для чего им нужны хорошие языковые знания. Для занятия с использованием Интернета характерны самостоятельность обучающихся в выборе материала, их активность и заинтересованность. Компьютер - это учитель, который терпеливо исправляет ошибки учащихся. Используя Интернет, можно воспользоваться любыми банками данных и разными энциклопедиями, непосредственно общаться через любые расстояния с носителями языка (хотя язык в таком общении не всегда бывает литературным). Несмотря на все эти преимущества и некоторые недостатки Интернет уже вошел в нашу жизнь. Постепенно он станет необходимым техническим средством обучения, помогающим качественно улучшить процесс изучения иностранных языков.

ЛИТЕРАТУРА

1. Джуманова Л.С., Тулегенова М.К. Применение мультимедийных технологий в обучении иностранным языкам // Научный журнал «Austrian Journal of Humanities and Social Sciences», Volume 1. ISSN 2310 – 5593. 2014. - № 1. – С. 142.

2. Глазов Б.И. Ловцов Д.А. Компьютеризированный учебник-основа новой информационно-педагогической технологии // Педагогика. 1995. - № 6. - С.21.

3. Кушниренко А.Г., Леонов А.Г., Кузьменко М.А. Что такое Интернет? Информационные и коммуникационные технологии в образовании.// Информатика и образование.1998. - № 5. - С. 98.

4. Щукин А.Н. Новый интенсивный метод обучения // Иностранные языки в школе. 2005. - № 2. - С. 83.

5. Полат Е.С. Инновационные технологии на уроках иностранного языка // Журнал «Иностранные языки в школе», 2001. - № 3. – С. 17.

РЕЗЮМЕ

В данной статье речь идет о необходимости использования инновационных технологии в образовательной сфере и компьютеризация учебного процесса в целом. Это веление времени и огромная возможность стать в будущем конкурентноспособным специалистом.

ТҮЙІНДЕМЕ

Аталмыш мақалада қазіргі заманда білім беру жүйесінде ақпараттық технологияның қолданылу қажеттігі жөнінде сөз болады. Бұл болашақ мамандардың бәсекелікке қарсы тұра алатындай мүмкіндігін шындауға жол ашады.

УДК 37.018.1:37.011.32-052(574)

ОСОБЕННОСТИ ГРАЖДАНСКО-ПАТРИОТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ В КАЗАХСКОЙ ЭТНОПЕДАГОГИКЕ

Досмамбетова Шолпан Базарбаевна,
магистр педагогики и психологии;
Уразалиева Рыскуль Муратбековна,
магистр педагогики и психологии,
Университет «Болашак», г. Кызылорда

Президент Казахстана в своем послании «Казахстан-2030» определил долгосрочное развитие страны как проявление национальной безопасности и независимости. Основная задача образования и воспитания – воспитание патриота, гражданина своей страны, и соответственно этому «казахстанский патриотизм и национальный патриотизм» является показателем оценки уровня воспитанности студентов. Создание системы образования, отвечающей мировым стандартам, является сегодня крайне важной для Казахстана, так как она служит ведущим инструментом построения демократического, правового государства, обеспечивает экономическое и культурное развитие страны. В связи с этим реформирование системы образования необходимо проводить на основе научной теории, научных концепций и моделей всесторонней модернизации образования с привлечением необходимых для этого кадровых и экономических ресурсов, что позволит республике достойно войти в мировую образовательную систему.

Идейно-воспитательные работы государства направленные на ускорение развития социально-экономического развития и обновлении задач политическом и духовном мире задач определяется стратегической направленностью. Независимость государства формировал благоприятные условия для развития национального мировоззрения других национальностей и народов Казахстана. Это усиливает актуальность исследования в связи воспитанием патриотизма казахстанской молодежи.

Глава государства Н.А.Назарбаев во время встречи со студентами указал на необходимость патриотического воспитания молодежи. Можно сказать, что является своего рода указанием и программой в образовании на основе народной педагогики и патриотического воспитания.

Воспитательная система сформировавшиеся в последние годы были в повествовательном характере, и не рассматривала их участие в общественно полезном деле.

К сегодняшнему дню это требует снова рассмотреть многие вопросы воспитания, в том числе формы и методы. Это особенно важно, когда сегодня требуется сдержанность, стойкость, решительность, героизм, настойчивость и знания, воспитанность.

В данный момент появилось понятие «Казахстанское необычайность». Это только начало. Чтобы соответствовать, этому нужно всесторонне развиваться. Казахский народ – патриотичный, гуманный народ. Все это надо развивать через образование и качественное воспитание. Это не внешнее влияние, а внутренне развивающиеся и формирующиеся достоинство.

Важная составляющая часть национальной педагогики патриотическое самосознание, духовное наследие народа и научный взгляд.

События произошедшие в декабре 1986 года оказало огромное влияние на изменение развития патриотизма и рассмотрения национальных патриотических принципов.

Вместе с получением независимости и получением казахского языка статуса государственного языка, исследование духовных ценностей и исторического наследия является одним из актуальных проблем.

Понятие «Социалистический патриотизм» существовавшая в высших учебных заведениях Советского Союза которое было основной воспитания молодежи исчерпало себя в связи распада идеологии. В настоящее время патриотизм направлен на развитие экономики, на демократизацию общества и на стимуляцию объединения сил.

Все это обуславливает необходимость воспитания молодого поколения в духе патриотизма и интернационализма. В новой программе развития образования Республики Казахстан четко указан, что каждый гражданин должен любить Отчизну, уважать Родину, гордиться национальной традицией, ценностями, что каждый должен неустанно трудиться на укрепление мира и межнационального согласия.

Одной из важных задач идейно-воспитательных работ является патриотическое воспитание. Патриотизм измеряется с борьбой за мир, с профилактикой термоядерной, экологической и террористической катастрофы, с установлением международных связей с независимыми государствами и другими странами и т.д.

В настоящее время ученые которое занимались исследованием в сфере общественно-гуманитарных наук сделали научное обоснование народного наследия накопленные веками, в том числе проведен теоретический анализ на основе передовых достижения наук как философия, психология, педагогика и т.д.

Казахстанские ученые К.М.Аргынгазин, К.Ж.Аганина, Ш.А.Абдраман, Е.З.Батталханов, К.Болеев, К.Б.Жарикбаев, С.Т.Каргин, Г.М.Кертаева, С.Калиев, К.Ж.Кожаметова, С.А.Узакбаева, по проблемам этнокультуры М.Х.Балтабаев, Ж.Ж.Наурызбай, А.С.Сейдимбек, по патриотическому воспитанию труды С.К.Нурмукашевой, Н.Р.Рамашовой.

К.М.Аргынгазин в своем труде «Введение в смысловую педагогику» указал на необходимость перехода классно-урочной системы на классную систему образования и воспитания, на преобразования обучения на новую модель целостного педагогического процесса.

Труды ученых К.М.Аргынгазина, А.А.Бисенбаева рассматривает формирование образования, духовного богатства и примера на пути перехода на новую модель (парадигма) воспитания. Развивая этот процесс многие ученые наследие народной педагогики как средства физического и музыкально-эстетического воспитания. Эти вопросы затронуты в трудах Р.К.Дуйсенбиновой, Т.А.Кышкашбаева, И. Оршыбекова, Е.Сагиндикова и т.д. У.К.Санабаев исследовал патриотическое воспитание сотрудников внутренних войск министерства внутренних дел Республики Казахстан.

А.А.Бейсенбаева в своем научном труде «Патриотическое воспитание старших школьников на основе казахский героических эпосов» уточнила сущность, структурные компоненты и функции понятия «патриотизм», «патриотическое воспитание», разработала механизм внеклассного патриотического воспитания на основе казахский героических эпосов.

Р.М.Айтжанова в своем научном труде «Педагогические условия формирования субъекта этноса в условиях общеобразовательной школы» конкретизировала педагогические основы формирования учащихся общеобразовательной школы как субъекта этноса, разработала теоретическую модель формирования учащихся школы как субъекта этноса.

Многие ученые республики исследуют проблему интернационально-патриотического воспитания. Они проводят исследования в таких направлениях как национальные традиции и патриотическое воспитание, проблемы военно-патриотического, интернационального, морального и героического воспитания (С.Ешимханов, Р.С.Елубаева, Е.Жуматаева, И.Т.Иманбаева и т.д.).

Последние годы возросло значение казахстанского патриотизма. В связи с этим можно назвать труды К.Т.Абильгазиевой, Г.Б.Базаргалиева, Д.С.Кусаиновой, А.К.Салимолдавой и т.д.

Ученые рассмотревшие некоторые вопросы патриотического воспитания С.А.Абдиманапов, Л.А.Шкутина и т.д.

Тем не менее, анализируя научные труды вышеуказанных ученых мы пришли к выводу что данная проблема не полностью исследована. Можно утверждать, что данное время в обществе не полностью рассмотрены как объект исследования этнопедагогические основы патриотического воспитания студентов.

В высших учебных заведениях сфера патриотического воспитания сильно нуждается на научно обоснованных указаниях. Вместе с тем анализируя учебно-воспитательную практику высшего учебного заведения можно сказать есть противоречие между историко-педагогической и этнопедагогической необоснованностью патриотического воспитания и потребностью использования этнопедагогических принципов для формирования настоящих патриотов.

Многие просветители казахского народа внесшие вклад на развитие народной педагогики подверглись изгнанию. Это привело сильному торможению роста национальной культуры. Были введены ограничения на проведения этнопедагогического научного исследования. Чтение национальной традиции и введение их в повседневную жизнь считалось чем-то диким. Народные традиции потеряли общественную суть и превратились в семейную традицию. Но спустя некоторое время они введены в основы воспитательной работы высшего учебного заведения. Воспитательные работы основываясь на коммунистическую идеологию велись на русском языке. Казахский язык стал постепенно забываться.

Учебники и учебно-методические пособия использовались как перевод с русского языка и не учитывались национальные особенности казахского народа. Студенческие организации всестороннем воспитании молодежи основывались на принципах коммунистического воспитания. Учебно-воспитательные программах и методических указаниях не учитывались особенности народного воспитания. В связи с этим не уточнив некоторые моменты невозможно проводить воспитательную работу. С переходом республики с одной политической системы на другую систему привел кризису патриотического воспитания. В этих условиях возник потребность уточнения новых понятий. Через понятия, правила и принципы в самосознании студентов формируется знания, а знания в свою очередь дает направление деятельности. По нашему рассуждению, е понятия которое основывается патриотическое воспитание – «национальный патриотизм» и «казахстанский патриотизм».

В формировании национального патриотизма традиции играют важную роль. Национальный патриотизм это – любовь к своему народу, усвоение национальных ценностей. Мы в своих

исследованиях видим, что в высших учебных заведениях очень важно патриотическое воспитание на основе этнопедагогического образования. Потому что в независимой стране, национальное патриотическое воспитание должно вестись на высоком уровне. Формирование в будущем поколении национальных ценностей общества. В высших учебных заведениях патриотическое воспитание студентов должно вестись всесторонне. Этнопедагогика – основа народного воспитания. Средства народного воспитания: народный язык, народные традиции, устное народное творчество, история народа, прикладное искусство, национальные игры и т.д. Все они определяют особенности национального воспитания.

ЛИТЕРАТУРА

1. Мухаметзянова Г.В. Патриотическое и интернациональное воспитание старшеклассников в процессе усвоения основ национальной культуры: автореф. канд. пед. наук: 13.00.01. – Казань: Государственный педагогический институт, 1973. – 23 с.
2. Балкенов Ж.Ш. Отанға деген сүйіспеншілікті тәрбиелеу мәселелері // Қарағанды мемлекеттік университетінің хабаршысы. Педагогика сериясы. - 2004. - №4 (36). - 160-163 бб.
3. Уразалиева Р.М. Студенттерге ұлттық ерлік негізінде азаматтық-патриоттық тәрбие беру формалары мен әдістері // Жас ғалымдар, студенттер және оқушылардың республикалық ғылыми-конференция материалдары. - Т.15. Жас ғалымдар. - Павлодар, 2005. - 144-147 бб.
4. Қожамжаров Е.Ж. Студенттердің бойында ұлттық патриотизмді қалыптастыру мәселелері // Қазақстан Республикасындағы білім беру жүйесінің даму жағдайы және перспективалары: Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. - Қарағанды, 2006. - 184-186 бб.

37.018.1:37.011.32-052(574)

PSYCHOLINGUISTIC AND LINGUA-CULTURAL PECULIARITIES OF TEACHING READING

**Келимбетова Раушан Жақсылыққызы,
Қожахметова Ғазиза Асқарқызы,
Шамшидинова Лаура Нұрланқызы,
Қадырова Гүлнұр Мақсатханқызы, магистр,
*«Болашақ» университеті, Қызылорда қаласы***

Reading is one of the main skills that a pupil must acquire in the process of mastering a foreign language in school. Reading is about understanding written texts. It is a complex activity that involves both perception and thought. Reading consists of two related processes: word recognition and comprehension. Word recognition refers to the process of perceiving how written symbols correspond to one's spoken language. Comprehension is the process of making sense of words, sentences and connected text. Readers typically make use of background knowledge, vocabulary, grammatical knowledge, experience with text and other strategies to help them understand written text. Through reading in a foreign language the pupil enriches his knowledge, of the world around him. He gets acquainted with the countries where the target language is spoken.

Reading develops pupils' intelligence. It helps to develop their memory, will, imagination. Pupils become accustomed to working with books, which in its turn facilitates unaided practice in further reading. [1, 18p.].

Teaching reading is very important, because it helps to develop others skills: speaking and writing.

One of the most influential characteristics that teachers can use to influence their students' reading behavior is to provide an instructional model during reading. Morrison, Jacobs, and Swinyard (1999) state that the “modeling of reading is recommended because children can see that an adult values reading enough that she regularly spends time engaging in reading and appears to enjoy it” (p. 81). When students observe their teachers reading for enjoyment, then they are able to establish the important connection of becoming a lifelong learner. Effective teachers place literacy as an important priority to model the characteristics of a lifelong learner. Morrison, Jacobs, and Swinyard (1999) add that “teachers who see their role as literacy model for their students may purposely involve themselves in literacy behaviors for the benefit of their students” (p.97). Effective teachers also verbally model instructional procedures as well. These teachers often talk aloud during problem solving and analytical

thinking to demonstrate to students the sequential steps of the thinking process. Kathleen Mohr, who studied four second grade teachers, found modeling to be a positive characteristic of effective teachers. Mohr (1998) notes: One specific positive aspect of task focusing was teacher modeling. All these teachers read aloud to their students. Teachers also took on the role of the learner and verbalized how to perform tasks so students were aware of the details or the sequence of the tasks. Using the first-person pronoun, these teachers verbalized think-aloud during tasks so students could adopt the learner self-talk and apply it to their own learning applications. (p. 21). Richard Allington (2002) also agrees. Allington feels that it is teacher modeling that increases effectiveness among the low-achieving students. He notes “these teachers offered models of useful strategies as separate lessons to the whole class, to targeted small groups, and to individual students in side-by side instruction. In fact, it is this plethora of instructional activity that truly sets these teachers apart”. [2, 177p.].

Teachers that also provide students with a literacy rich environment produce better readers. Morrow, O'Connor, and Smith (1990) note that “teachers who place their students in environments where literacy is valued and who provide stimuli for children to engage in literacy activities, find that such children increase the amount and type of literacy activity” (p. 255). Effective teachers know that a literacy rich environment can stimulate motivation and enthusiasm among the students in the classroom. The environment of the classroom can promote positive attitudes towards books, as well as offer students the opportunity to practice as independent readers. Providing students with a classroom library is critical to promoting learning and reading within the classroom environment. “Ideally, the classroom library should have a balance of easy-to-read materials and high quality literature”. A wide range of print allows the student to choose reading material that matches the students varying reading abilities. The classroom library should be a safe, comfortable place in the classroom where students engage in good literature and feel confident. Effective teachers introduce students to environmental print on a daily basis. Strickland and Morrow (1988) note that “studies have found that many preschoolers can already read road signs, labels on food boxes, and logos. This suggests the importance of utilizing environmental print to encouraging reading with young children”. [3, 134p.].

Environmental print not only provides students with reading opportunities on a continuous basis, but also strengthens reading skills that the students have already learned. “Emergent readers learn these words through many clues for meaning in which they appear. Similarly, when their classrooms are rich in print that label objects, students can use the strategies they have already mastered to attach meaning to new words”.

The environment that the teacher produces can greatly affect the students reading ability. Teachers that provide a classroom library of easy-to-read and high quality literature gain accessibility and confidence within the classroom reading program.

“Building an effective learning environment and collaborating with others to achieve a reading goal is an important part of being a teacher. The impact of an effective classroom environment on students and their learning is most important” (Morrison, 2003, p. 19).

Classroom Management an important characteristic that an effective teacher must possess is classroom management. “Effective classroom management is key to teacher success”. If teachers do not have the ability to manage their classrooms, then the ability to provide effective reading instruction becomes problematic. Walls, Nardi, von Minden, and Hoffman (2002) conducted a study with 90 teacher participants to find characteristics of effective and ineffective teachers. The most effective teachers motivated their students and had little difficulty with classroom management. Their care about student accomplishment and advocacy for student success set the tone for fair rules and grading. Such teachers were frequently depicted as requiring and maintaining high standards of conduct and academic work. Ineffective teachers were faulted for unreasonable or unfair assignments, tests, and grades. Opposite poles in classroom management were expressed, in which the ineffective teacher either was a dominating ogre or had no control. Metsala (1997), a member of the National Reading Research Center, also conducted a similar study to find effective teachers of a balanced literacy program. The research involved conducting two surveys of the practices of United States teachers who are considered by their supervisors to be highly effective in developing primary-level literacy competencies in their students. The results indicated that “the most effective teachers were also masterful classroom managers-managing time, materials, student behavior, and most notably, resource personnel with such finesse that their control was hardly noticeable”. Metsala (1997) also noted that the behavior was managed by having high expectations for each and every student in the classroom, along with high expected levels of achievement. Reading teachers have high expectations for all types of learners in the classroom. Effective classroom management involves students on task with all assignments, and constantly engaging in a wide variety of literacy activities. The reading teacher serves as the facilitator in a well-balanced literacy program. “If teachers have no command of their classroom, their students ignore their knowledge, and their compassion for their students’ 23efforts is pointless”. Thus, classroom management is essential to the reading teacher in order to produce an effective reading program.

The struggling reader can also be affected when the teacher places limitations on the selection of literature. Effective reading teachers understand the importance of providing elementary students with many genres of reading material to broaden their experiences and background knowledge. If students are not provided with a variety of texts, then their ability to gain knowledge is impaired. Collins and Cheek (2000) note that “lack of experience increases the difficulty level of material and decreases the student’s chances for success in reading”. Too often the classroom teacher does not provide ample instructional time to allow students to have free choice of reading. Students see more of the textbook than probably any other type of literature available to them. Ivey (1999) comments “despite numerous studies, I do believe that many students do not lose interest in reading as such but in the kinds of reading that they are typically required to do in school, such as textbooks and certain teacher-selected texts”. When students are given a choice to read any type of literature in the classroom, interest peaks among the students. The importance of promoting free choice in the classroom is to promote the concept that one must read to learn.

Students need a primary purpose to read when given a selected piece of literature. Ivey (1999) notes “struggling readers need real purposes for reading, not surprising given that motivation is highest when students engage in tasks for their own intrinsic reasons”. An effective teacher gives students a reason to engage in selections of literature, and provides expectations for students. Supplying students with a purpose for reading is deemed crucial for the struggling learner. When given a purpose to read, students are able to make a connection with the text, as well as place meaning into their own personal lives.

Expanding Available Instructional Time Effective reading teachers allot time for students to practice skills and strategies within the classroom literacy program. Expanding instructional time for struggling students has been suggested as a means for increasing student achievement. Richard Allington is an advocate for providing struggling students with more instructional time before, during, and/or after school. Allington (2001) comments “fundamentally, the argument is that some children simply need larger quantities of instruction and greater opportunities to practice reading. There is good research evidence that such added instruction can foster accelerated reading development”. Providing students with ample instruction time beyond the regular reading lesson can increase student’s knowledge of skills and fluency. Allington (1994) also stated that “American students spend less than 10 percent of the school day engaged in actual text reading”. If teachers and educators want to improve student’s reading skills in the curriculum, then time must be allotted for students to practice. If students are never given time to practice the reading skills that

they are taught in class, then teaching those skills to begin with will become a wasted effort. Students need to see specific skills embedded within selected texts to reinforce what they have already learned. Harvey and Goudvis (2000) state “we get better at reading by reading”.

One way to minimize interference from the text is to encourage narrow reading, as suggested by Krashen. Narrow reading refers to reading that is confined to a single topic or to the texts of a single author. Reading teachers usually provide short and varied selections, which never allow students to adjust to an authors style, to become familiar with the specialized vocabulary of the topic, or to develop enough contexts to facilitate comprehension. Rather, such selections force students to move from frustration to frustration. However, narrow reading provides students with the chance to easily adjust either to the repeated vocabulary of a particular topic or to the particular style of a writer. Further more, repetitions of vocabulary and structure mean that review is built into the reading. The significant advantage from the schema—theoretic point of view is that schemata are repeatedly accessed and further expanded and refined, resulting increased comprehension.

Another possibility of text facilitation is to develop materials with local settings. These materials might be local newspapers, pamphlets, brochures, or booklets about local places of interest, China Daily, for instance, for Chinese readers. [4, 202p.].

Instead of or in addition to, text control, we also need to consider what we can do with the readers.

Providing background information and previewing content for the reader seem to be the most obvious strategies for the language teacher. Of course, they are particularly important for the less proficient language students. These readers are more word-bound, and meaning tends to break down at the word level. Thus, they tend to have vocabulary acquisition emphasized and as such are encouraged to do a lot of specific (and less efficient) word-by-word processing exclusively in a bottom-up processing mode. Readers who are more proficient in a language tend to receive content previews because they are no longer as susceptible to vocabulary and structure difficulties in reading. As a result, they are encouraged to do more global, predictive (and certainly more efficient) processing in the top—down processing mode [5, 84p.].

LITERATURE

1. Albert J. Harris and Edward R. Sipay, 1985. How to Increase Reading Ability: A Guide to Developmental and Remedial Methods
2. Psycholinguistics and Reading, New York: Holt, Rinehart and Winston.
3. Krashen, S.D. 1981. The case for narrow reading.
4. Basic Processes in Reading : Perception and Comprehension
5. Rumelhart, D. E. 1980. Schemata : The building blocks of cognition.

ТҮЙІНДЕМЕ

Мақалада ағылшын тілінде оқуға үйретудің психолінгвистикалық және лингво-мәдени ерекшеліктері қарастырылады.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются психолінгвистические и лингво-культурологические особенности обучения чтению на английском языке

ӘОЖ 37.018.1:37.011.32-052(574)

КӘСІПТІК БІЛІМ БЕРУДЕ ҮШТІЛДІ МАМАН ДАЯРЛАУДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ЖОЛДАРЫ

Тәуіпбаева Айнұр Төребекқызы,

магистр;

Рысбаева Гулнара Исаханқызы,

оқытушы;

Байболова Динара Тұрмағанбетқызы,

оқытушы,

«Болашақ» университеті, Қызылорда қаласы

XXI ғасырдағы дамыған ел дегеніміз – белсенді, білімді және денсаулығы мықты азаматтар тәрбиелеу десек артық айтпаған болар едік. Заманауи бағдарламалар мен оқытудың әдіс-тәсілдерін меңгерген білікті мамандар ұсынуы заман талабы. Оқыту нәтижесі оқушылардың сындарлы ойлау, өзіндік ізденіс пен ақпаратты терең талдау машығын игеру болса, оның екінші қырынан үштілді толық меңгеру мақсаты алға қойылған. Елбасымыздың халыққа жолдауында берілген Қазақстанның әлемдегі ен дамыған 30 елдің қатарына кіру тұжырымдамасында алдағы жұмыстың ұзақмерзімді басымдықтары белгіленген. Осы жолдағы басым бағыттардың бірі сапалы бірегей білім беру жүйесі бар ұлттық білім берудің барлық буынының сапасын жақсартуда сындарлы ойлау, өзіндік ізденіс, педагогтан ақпаратты коммуникативті құзіреттілігін арттыруын талап етеді, осы тұжырым бағдарламаны негізге ала отырып, кәсіптік білім берудің ұлттық жүйесін қалыптастыруда педагог құзіреттілігі, студенттен кәсіби құзыретті маман қалыптастыруды бәсекеге қабылетті, білімді, азаматтар тәрбиелеуді жүктейді. Нәтижеге бағдарланған оқыту яғни құзыреттілік ең алдымен мұғалімнің кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруды және дамытуды талап етеді. Кәсіби-педагог құзыреттілігін жүзеге асыруда, педагогтан қабілеттілік пен даярлықты талап етеді. Сонымен қатар кәсіби құзыреттілікке білімдер, іскерліктер, дағдылар мен қатар тұлғаның кәсіби құнды сапаларын, оның іс-әрекетін де қарастыруды талап етеді [1]. Аталған мәселелердің жиынтығынан педагогтың кәсіби жоғары деңгейінің болуын қажет етеді. Педагогика ғылымында құзырет-тұлғаның белгілі бір саладағы өкілеттіліктері мен қызметтері аясын анықтайтын интерактивті сапасы ретінде түсіндіріледі. Оның құрамына білімдер, іскерліктер, дағдылар кіретіні белгілі. «Педагог білімін әртүрлі әдістермен білім алушыларға береді»- деп, кәсіби даярлықтың жоғары сапалы қол жетімділігі –кәсіби сауаттылық негізі екенін анықтап берді.

Қазіргі заманғы ғылыми-техникалық үдерістің қарқыны, үштілді білім беру жүйесінің алдына жаңа міндеттер қойып отыр. Ең бастысы – өз жұмыс орнына және бүкіл техникалық тізбекте технологияның үздіксіз өзгерістеріне бейімделе алатын құзыретті маман тұлғасын қалыптастыру міндетті. Біліміне, біліктілігіне, парасатына пайымы сай ұстаз бүгінгі таңда жас ұрпаққа білім беру жүйесінде болып жатқан оң өзгерістерге байыппен қарап, оның заман талабына сай мән-маңызын түсінуі қажет [2].

Сондықтан, жүктеліп отырған аса жауапты міндет, білім саласындағы реформалар, педагогикалық әдіс-тәсілдердің тың, мәнді, әрі сапалы болуын талап етіп отырған осы бір айтулы кезеңде, педагогтың жылдар бойы жинақтаған іс-тәжірибесін жаңа ақпараттық технологияға ұштастыруын қажетті санайды.

Бүгінгі таңда педагогика ғылымында негізгі базалық ілімдердің бірі «құзыреттілік» болып отыр. Құзыреттілік дегеніміз – тұлғаның бойында білім, дағды, іскерлік, ерік, күш-жігердің болуы. Құзыреттілік жаңа әлеуметтік-экономикалық жағдайда аман қалуды қамтамасыз етеді және олар бәсекеге қабілетті маманмен қамтамасыздандырады. Көптеген елдерде құзыреттілікке жаңаша мән бере отырып, білімді жоғары дәрежеге көтергені ақиқат. Құзыреттілік еңбек нарығында тұрақты өсіп отырған талаптармен, шапшаң технологиялық өзгертулермен, соның ішінде білімдік және еңбектегі мобильдік өсулермен негізделген. Құзыреттіліктің жеке компонентін анықтай отырып, ол адамның алдына қойған мақсаттарын орындауға көмектесетін сипаты мен икемделігін айтады.

Қазақстанның әлеуметті-экономикалық даму мақсатын жүзеге асыруда кәсіптік білім беретін оқу орындарында бәсекелестікке қаблеті бар болашақ мамандарға әртүрлі өндірістік салаларға даярлау деңгейі білім беру жағдайларымен анықталады. Қазіргі таңда жан-жақты маман даярлау олардың әлеуметтік, кәсіптік, өздік жұмыс жасай алу қабілеттерін дамытумен белгіленеді. Себебі, әлеуметтік сала экономикасын дамыту осы болашақ мамандардан төмендегідей шарттардың орындалуын талап етеді [3].

Жалпы кәсіптік құзыреттілік - әр сала манының кәсіби мазмұнына сай қарастырылған. Құзыретті маман даярлау мақсатында «білім алушылардың білімдік белсенділігін арттыру технологиясын» пайлана отырып, бұл оқыту технологиясы бойынша білім беру мақсаты студенттерге өндірістік ситуациялар беру арқылы өз бетінше жұмыс жасау қабылетін, дұрыс шешім қабылдау мүмкіндігін қалыптастыру арқылы бәсекеге қабылетті маман ретінде дамуына көмектесу. Құзыреттілік – кәсіби маман даярлаудың басты сапасы екенін әрдайым есте сақтаған жөн. Өйткені елеміздің саяси – экономикалық, мәдени, қоғамдық өміріндегі өзгерістерге сай өзінің

алдындағы үлкен жауапкершілікті сезініп, өз ісінің шебері, бәсекеге қабылетті, кең ауқымды, жан-жанты дамыған маман дайындауға ұмтылу- кәсіби білігі мол педогогты қажет ететін заман талабы екенін тағы да жүрегінде жазып алуы керектігін талап етеді. Кәсіби құзыреттілік - жете білушілік ұғымын енгізудің қажеттілігін, оның мазмұнының кеңдігімен, интерактивтік сипатымен, «кәсіптілік», «біліктілік», «кәсіби мүмкіндіктер» деген түсініктерді білдіреді. Педагогтың құзыреттілігі 1-ші орынға ақпараттық сауаттылығын, мәселені дұрыс шеше білу қасиетін қояды. Құзыретті педагогтан өз ісінен шеберлікті, жақсы оқытушы болу үшін мамандығына қажетті қабылеттіліктерді және жалпы әлемдік мәдениетті сонымен қатар өз елінің мәдениетін, интегралды үдерістерді меңгерген, әлемдік білім кеңестігінің өресінен шыға алатын талпынысы жоғары, шығармашыл болуы керектігін талап етеді [4].

Педагог қоғам талабына сай өзін-өзі үздіксіз тәрбиелеп отыратын, ортамен, адамдармен, студенттермен қарым-қатынасқа тез түсе алатын, ұйымдастыру қабылеті жоғары тәжірибесі мол және тағы басқа қасиеттерді жинақтағанда ғана оның бойынан кәсіби құзыреттілікті анық байқауға болады. Сондықтан осындай міндеттерді орындай алатын құзырлы педагогтың алдында теориялық біліммен қаруланған, адамдармен қарым-қатынас мәдениетін меңгерген, бәсекеге қабылетті құзыретті маман даярлау міндеті жүктеліп отыр [5].

Педагог ретінде өзіміздің ақпараттық технологиямызды меңгеру оны әрбір сабақтарымызда қолдану, құзыретті педагог болуымызға, сабақ берудегі амал- тәсілдерімізді, дидактикалық жинақтарымыздың түбегейлі жаңаша іс – әрекеттерін жасауымызға керекті технология екенін айта кеткіміз келеді.

Қорыта айтқанда, кәсіптік білім беру барысында үштілді даярлықта әрбір кәсіптік оқу пәнінің білім мазмұны мен әдістемелік жүйесі негізінде жеке тұлғаға қойылатын кәсіби деңгейін, нәтижеге бағытталған сауаттылық шешімін табу керек.

ӘДЕБИЕТ

1. Бұзайбақова К.Ж. «Мұғалімнің инновациялық даярлығын қалыптастыру» - Алматы. «Жазушы», 2006 ж., 258 б.
2. Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңы, – Алматы. 2008 ж.
3. ҚР Білім туралы Заңы. - Астана 27.07. 2007 №319 –ІІІ.
4. ҚР «Білім беруді дамытудың 2011 - 2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы».

5. Назарбаев Н.Ә. Қазақстанның әлеуметтік жаңғыртылуы: Жалпыға Ортақ Еңбек Қоғамына қарай 20 қадам // Егемен Қазақстан.
– 2012 ж. 10 шілде

РЕЗЮМЕ

В статье авторы рассказывают о важности подготовки педагогических кадров с полиязычным образованием в вузах страны.

SUMMARY

In the article authors tell about importance of training of pedagogical personnels with the multilingual education in institutions of higher learning of country.

ӘОЖ 37.016:316.452

СЫНДАРЛЫ ОҚЫТУ АРҚЫЛЫ ҚАЗАҚСТАНДА ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ БАҒДАРЛАМАСЫН ДАМУ

*Сүнәділлаева Ә. 2 курс студенті,
5B012300 Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану мамандығы;
Мукажанова Э.Т, п.ғ.м.
ҚазМемҚызПУ, Алматы қаласы*

Әрбір ата-ана дүниеге шыр етіп келген баласын осы жарық дүниенің есігін ашып, сол жарық дүниенің қызығы мен қуанышын көрсін, ұрпағымды жалғасырып, артымда өз ізімді қалдырсын деп алдына мақсат қояды. Алайда, шыр етіп дүниеге келгеннен, көзін ашпай жатып тағдырдың тәлкегінде қалып жатқан бауырларымыз қаншама. Ал сол баланы өмір сүруге құштар етіп тәрбие беру әрбір ата-ана мен педагог қызметкерлердің міндеті. Ол үшін біздер біріншіден мүмкіндігі шектеулі балалардың ата-анасына күш-қуат беріп, қолдау көрсетуіміз қажет. Себебі, ата-ананың армандап күткен балалары ойларындағыдай болмаған соң, ата-анаға қайғы мен мазасыздық жағдайын әкеледі. Мұндай ата-аналардың бойында үрей пайда болып, отбасында балаларын балалар үйіне өткізіп жатқандары қаншама. Сондықтан қазіргі таңда елімізде инклюзивті білім беру енгізілуде. Осы білім берудің барысында мүмкіндігі шектеулі балалардың бойынан табиғи талантын ашу үшін біздер ата-аналарға қолдау көрсетуіміз қажет. Ол үшін мектепке дейінгі мекемелерде, ата-ана мен мүмкіндігі шектеулі балалар арасында өмірге деген қызығушылық, құштарлықтарын оятатын арнайы жұмыстар жүргізіліп, мемлекет сол мекемелерге қолдау көрсетсін, оларға өз-өзіне сенімділік ұялата білсе, баланың өмірге деген жаңаша көзқарасы пайда болар еді. Осындай жұмыстардың нәтижесінде баланың бойында жасырын жатқан табиғи таланты ашылар еді. Ал ол үшін педагогтер қауымы дер кезінде жұмыс жасап, ата-ана, мұғалім, мүмкіндігі шектеулі оқушы арасында үштік одағын құрғанымыз жөн.

Жоғары да аталған, мүмкіндігі шектеулі балаларды жалпы білім беру жүйесіне енгізуде шетелдік және ресейлік зерттеушілерінің Н.Форман, А.Пратен, Н.Д.Шматко, Л.М.Шипицына, Н.Н. Малофеевтің, сонымен қатар қазақстандық зерттеушілердің Р.А.Сулейменова, Г.Д.Хақимжанова, А.А.Айдарбекова, А.А.Байтурсынова және т.б. еңбектерінің маңызы зор [1, 2346].

Инклюзивтік білім беру дегеніміз – жалпы білім беретін мектептерде мүмкіндігі шектеулі бала мен басқа да әлеуметтік қорғалатын топтарға жататын оқушыларға өзгелермен теңдей білім беру, соған жағдай жасау, әлеуметтік ортадан оқшауламау.

Инклюзивті білім беру жүйесінің Қазақстанда алғаш дамуы 90-шы жылдардың ортасында жүзеге асырыла бастады. Қазіргі таңда біздің мемлекетімізде инклюзивтік білім беру үдерісін жүзеге асыруға қарасты заңдар қарастырылған. Мүмкіндіктері шектеулі балаларды әлеуметтік бейімделуін жетілдіру мақсатында халықаралық құқықтық актілер қабылданды және ратификацияланды, олар “Бала құқықтары туралы Конвенция” (1989), “Білім беру” және “Мүгедектердің құқықтарының тепе-теңдігін қамтамасыз ету туралы ережелер” (1993), білім алуда ерекше қажеттіліктері бар балаларға арнайы білім беру және жағдайын реттеу үшін “Саламандық декларация” [2, 85 б].

Мемлекетіміз мемлекеттік білім беруді дамытудың 2010-2020 жылдарға арналған бағдарламасында бірінші рет инклюзивті білім беру мәселелері талқыланды. Бұл жоба қазіргі таңда біртіндеп қолға алынып келе жатыр. Осы жоба аясында еліміздегі кейбір мектептерде эксперименттік түрде 2011 жылы Алматы қаласының «Дыбыс» қоғамдық бірлестігіндегі 2 мектепке енгізген. Осы күндері бұл мектептердің 116 бірінші сыныбында 3 кохлеарлық имплантациясы бар балалар оқытылуда [3, 17 б].

Қоғамда мүмкіндігі шектеулі балалардың дәрежесіне қарап оқыту, яғни нашар қабылдайтын балаларды өз деңгейіне қарай оқыту әр деңгейді бөліп оқыту қарастырылған. Білім берудің бұл түрінде мүмкіндігі шектеулі балалардың өз-өзіне сенімі артады, ол қоршаған ортадағы адамдар тарапынан өзіне қолдау бар екенін сезінеді, бұл баланың өзі бағалай білуіне, қоршаған ортасына сүйіспеншілікпен қарауына, өзін қоғамның толыққанды мүшесі ретінде сезінуіне жол ашады. Осыған орай Назарбаев «Зияткерлік мектебі ұсынған Кембридж бағдарламасы кең таралуда». Бұл бағдарламаның негізгі мақсаты сындарлы оқыту арқылы баланың бойындағы жасырын жатқан талантын ашып, кез – келген істің шешімін таба алатын дара тұлға тәрбиелеп шығару. Бұл бағдарлама негізінде жеті модульден тұрады. Осы бағдарлама аясында талантты және дарынды балаларды оқытуды дамыту үшін анағұрлым инклюзивті тәсіл пайдалануы керек делінген. Осы модульдердің ішінде баланы өмірге бейімдеп, өз бетінше өмір сүре алатын, адамдар арасындағы қарым-қатынасты меңгерген, бүгінгі күннің талабына сай азамат тәрбиелеп шығу үшін біз тек қана дарынды, талантты оқушыларды ғана емес соның ішінде мүмкіндігі шектеулі балалардың ішінен талантты дарынды балаларды анықтауымыз керек. Себебі, олардың да ішінен талантты, дарынды бала шығуы сөзсіз. Сондықтан әрбір ұстаз балаларды бір-бірінен бөліп жармай, балаларды инклюзивті мектепте оқытқаны жөн. Инклюзивті мектеп басқа дені сау балаға кері әсерін тигізбейді, керісінше, бір-бірінің ойларын толықтырып көпірше орнатады. Орыс

ғалымы Л.С.Выготскийдің пікірі бойынша оқушылар нақты мақсаттарды көздеген, көбірек білетін қайраткер жандармен әлеуметтік қарым-қатынас нәтижесінде оқушы ойлау және сөйлеу дағдыларын дамытады. Ал көпіршелер арқылы мүмкіндігі шектеулі баламен дені сау баланың ортақ шешім қабылдап, біреудің көмегінсіз орындай алмайтын тапсырманы орындауға мүмкіндік алады және даму деңгейінде ахуалы бар баланың бойында өзіне деген сенімділік пайда болады. Дені сау адамның өзі қандай да бір істі бастау үшін жүрексінеді ғой, сол сияқты мүмкіндігі шектеулі тұлғаға біріншіден өз-өзіне сенімділік қажет. Ол оқушының да өзіндік мені қалыптасуы керек. Ал мына біздер оларды тең ұстап, қодау көрсеткеніміз жөн. Дені сау оқушының өзі дамудың бір кезеңінде өте қабілетті болса, келесі кездерінде қабілеттің танытпауы мүмкін. Британдық оқыту және оқу академиясы мүмкіндігі шектеулі балалардан талантты және дарынды балаларды анықтауға зерттеу жүргізген. Бұл зерттуде есту қабілеті нашар және ағылшын тілі ана тілі емес балалар үшін кеңейтілген тапсырмаларды танымдық сипаттағы мектепшілік бағдарлама жасады. Шектеулі вербальды қарым-қатынасты қолдана отырып, осы тапсырмалар қабілеттің жоғары деңгейін көрсетті. Бір тапсырмада қарапайым вербальды қарым-қатынас пен дене қимылын қолдана отырып, олар судың ағысын көрсетті, ал екіншісінде өздеріне және аюға жеткілікті кең үйді жасау үшін суретті нұсқауларды пайдаланды, ал үшінші тапсырмада олар әнді тыңдаған соң жауабын жазу үшін әртістік қасиеттерін пайдаланды. Соңында олар жылдам сөйлей алмаса да, жоғары деңгейде сенімділіктерін, зейінмен тыңдай алатынын және тұрақты қызығушылықтары ұзаққа созылатынын көрсеткен дарынды және талантты балалар екеніндігі анықталды. Мінекей Британдық ғалымдардың зерттеулерін біздер қазақстандықтар басшылыққа алып, шектеулі балалардың ішінен де талантты, дарындыны анықтауымыз керек. Себебі, оларды қоғамға керексіз етіп қалдыруға болмайды [4, 72 б.].

Осы инклюзивті білім берудің маңызын білу барысында ата-аналардан төмендегідей сауалнама жүргіздік.

Сауалнама құрылымы 4 сұрақтан тұрады. Сауалнамада келесі мәселелер қарастырылады:

1. Қазіргі таңдағы қалыпты деңгейде дамыған балалардың ата-аналарының мүмкіндігі шектеулі балалар туралы ақпараттармен қаруланғанын анықтау;
2. Инклюзивті білім беру жүйесіне деген көзқарасын анықтау;
3. Қалыпты деңгейде дамыған балалар мен мүмкіндігі шектеулі балалардың біріктіріліп білім алуына деген көзқарасын айқындау.

Осыған орай бірінші сұрағымыз («Сіз өміріңізде мүмкіндігі шектеулі балаларды кездестірдіңіз бе?»).

кесте №1

№1 «Сіз өміріңізде мүмкіндігі шектеулі балаларды кездестірдіңіз бе?»			
%	Ия	Жоқ	Қарым-қатынасқа түспедім
100	82%	18%	0%

2-ші сұраққа («Мүмкіндігі шектеулі балалардың қандай мектепте оқығанын қалайсыз?») сәйкес төмендегідей қорытынды жасалды: ата-аналардың көп бөлігі мүмкіндігі шектеулі балалардың жалпы мектепте оқығанын дұрыс деп білетіндігін сауаланама сұрағы арқылы дәлелдей білді.

кесте №2

№2 «Мүмкіндігі шектеулі балалардың қандай мектепте оқығанын қалайсыз?»			
%	Жалпы мектеп	Арнайы мектеп	Мектеп-интернаты
100	55%	45%	0%

(«Мүмкіндігі шектеулі балалардың қандай мектепте оқығанын қалайсыз?») сәйкес төмендегідей қорытынды жасалды: ата-аналардың көп бөлігі мүмкіндігі шектеулі балалардың арнаулы мектепте оқығанын дұрыс деп білетіндігін сауаланама сұрағы арқылы дәлелдей білді.

кесте №3

№3 «Мүмкіндігі шектеулі баланың сіздің балаңыз оқитын мектепте оқуына көзқарасыңыз қандай?»			
%	Қарсымын	қарсы емеспін	білмеймін
100	54%	36%	9%

3-ші сұраққа ата-аналар қарсы екендігін, және де мүмкіндігі шектеулі баланың қалыпты дамыған баламен бірге оқуы, қалыпты дамыған баланың бойындағы қабілеттін анықтауға кедергі болдады деген пікірлер айтылды.

Жауаптардың нәтижесінде мүмкіндігі шектеулі балалардың жалпы мектепте қалыпты дамыған балалармен оқуын дұрыс деп құптағандар да теріс пікір білдіргендер дер де бар. Дегенмен, мүмкіндігі шектеулі бала да жеке тұлға, сондықтан оларды бөліп жарудың керегі жоқ деген пікірлер айтылды.

Қазіргі таңда инклюзивті білім беру бағдарламасы енгізілгенімен, қоғамның оны қабылдауы қиынға соғып отыр, сондықтанда ең біріншіден адамның санасын психологиялық түрде тазалай отырып, ата-аналарға инклюзивті білім беру бағдарламасы жөнінде арнайы кеңес беру орталықтары ашылса қоғамның оң қабылдауына көп ықпалын тигізер еді. Инклюзивті білім беру жүйесін енгізу үшін ең бірінші мектеп пен отбасының, мектеп пен баланың қарым-қатынасын жақсарту мақсатында арнайы бағдарламалар жүргізілуі қажет. Демек, мүмкіндігі шектеулі баланың және жасөспірімдердің білім беру және әлеуметтік қажеттіліктерін бағалау, баланың мүмкіндік деңгейіне сәйкес мектеп қажетті құрал-жабдықтарымен қамтамасыз етуге міндетті. Сонымен қатар арнайы психологтың қалыпты деңгейдегі және мүмкіндігі шектеулі баланың ата-аналарымен тікелей жұмыс атқару қажет.

Қорыта келгенде соңғы кездері Қазақстанда дамуында ақыл ойы және дене ауытқулары бар балаларды жалпы білім беретін мекемелерге оқыту тәжірибесі қалыптасу жолында. Жалпы білім беретін бағдарлама бойынша мектептерде оқытылатын мүмкіндігі шектеулі балалар арнайы педагог, психолог, әлеуметтік педагогтің қолдауынсыз білім алуда. Жалпы мектептердің психологтары мен мұғалімдері мүмкіндіктері шектеулі балаларға сындарлы оқыту бойынша білім беріп, тәрбиелесе қоғамның дамуына ықпал етері айдан анық.

ӘДЕБИЕТ

1. Халитова І.Р «Әлеуметтік педагогика» - Алматы 2006 ж., 234 б.
2. Мардақаев Л.В. «Әлеуметтік педагогика» - Алматы, 2012ж 85б.
3. «Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану» журнал №1 2014 ж.
4. Мұғалімге арналған нұсқаулық (МАН) 72 б.

РЕЗЮМЕ

В этой статье рассматривается конструктивное обучение, как развитие инклюзивного образования

SUMMARY

This article focuses on constructive learning, the development of inclusive education.

31.016.1:37.011.32-052(412)

ГЕНДЕРЛІК ПСИХОЛОГИЯНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ҚҰРЫЛЫМЫ

Рысбаева Гулнара Исаханқызы, оқытушы;
Тәуіпбасва Айнұр Төребекқызы, магистр;
Байболова Динара Тұрмағанбетқызы, оқытушы,
«Болашақ» университеті, Қызылорда қаласы

Гендер ағылшынша «gender» - әлеуметтік жыныс, латынша «genus» - род деген мағынаны білдіреді. Гендер – қоғамдағы адамдардың мінез-құлқын анықтайтын, сол мінез-құлықтың қабылдануын анықтайтын әлеуметтік жыныс, яғни басқа да адамдармен қатынасты анықтайтын жыныстық-рөлдік мінез-құлық.

Психология мен сексологияда «гендер» түсінігі кең мағынада қолданылады. Бұл түсінік ерлерді әйелдерден айыратын және маскулиндік, фемининдікпен ассоциацияланатын кез-келген психикалық немесе мінез-құлықтық қасиеттерді сипаттауда қолданылады [1, 58 б.].

«Гендер» сөзін сексолог Джон Мани грамматикадан алып мінез-құлықтық туралы ғылымға енгізді. Джон Мани 1955 жылы интерсексуалдылық пен транссексуалдылықты зерттеу барысында осы түсініктерді мағынасы бойынша бөліп қарастыруға қажеттілік туындады. Олар жалпы жыныстық қасиеттер, жыныс фенотип ретінде деген түсініктерді сексуалдық-гениталдық, сексуалдық-эротикалық және сексуалдық-прокреативтік қасиеттерден айырмашылықтарын анықтады [2, 28 б.]. Қоғамдық ғылымдарда, әсіресе феминизмде гендер түсінігі едәуір тар мағынаға ие. Онда әлеуметтік жынысты белгілей отырып, биологиялық-жыныстық айырмашылықтарға емес, қоғамдық әлеуметтік ұйымдасуына тәуелді ерлер мен әйелдердің әлеуметтік детерминацияланған рөлдерін, бірдейлігін және іс-әрекетінің сфераларын білдіреді.

Гендерлік зерттеулерде орталық орынды ерлер мен әйелдердің әлеуметтік теңсіздік мәселелері алады. Ағылшын тілінде «гендер» сөзімен тұлғаның ерекшеленетін ерлігін немесе әйелдігін, қандай да бір сипатты немесе адамдық емес ағзаны айтады. Тұлғаның құжатпен бекітілуі дамыған мемлекеттерде әлеуметтік жыныс әдетте құжатта бекітілген жыныспен, яғни төлқұжаттық жыныспен сәйкес келеді.

Гендер кең мағынада міндетті түрде индивидтің биологиялық жынысымен, тәрбиедегі жынысымен немесе төлқұжаттағы жынысымен сәйкес келмейді. Әдетте қоғамда гендердің 2 түрін бөліп

көрсетуге болады: әйел және ер. Бірақ та, гендерлер жиынтығы едәуір кең.

Ғалым Маханова «гендер дегеніміз не?» деген сұраққа былай деп жауап бере отырып: «гендер ұғымы жыныстың әлеуметтік құрылымы деген мағына береді. Гендер қоғамның әйел және еркекке бөлінуінің өзі әлеуметтік өмірдің жемісі екенін көрсетеді. Сонымен қатар, гендер дегеніміз - жеке адамның белгілі бір шектердегі мінез-құлқын белгілейтін және шектейтін ұстанымдарының жиынтығы»-деп гендерді әлеуметтік тұрғыда қарастырады.

Гендер қоғамда дүниеге келіп ұлттың тілдік тұлғаға әсер ететін әлеуметтік, психологиялық және мәдени процестерінің жиынтығы.

Басқа модальдықтармен салыстырғанда көру модальдығы жеткілікті деңгейде қарастырылған [3, 58-69 бб.].

Нәрестелердегі көру түйсігінің жыныстық ерекшеліктерін зерттеу: 1966-1972 жылдар аралығында екі жыныстағыларды қосып санағанда 580 нәрестеге 14 ғылыми зерттеу жұмыстары жүргізілді. Зерттеу барысында мыналар анықталынды:

- Стимулға бекіту: квадратта; жаңа квадратта; қара және ақ квадратта; өте кішкентай стимулда (2*2), өте үлкен стимулда (12*12);

- Әртүрлі стимулдарды салыстыру (бекіту бойынша): бет және геометриялық фигуралар; тірі және өлі объектілер; көру және есту стимулдары;

- Квадратта бекітілуге бейімделу;

- Ақ панельді жағымды нығаюмен өндіру реакциясының жоқ болуы;

- Ақ және сарғыш түстерге жауап ретіндегі электроэнцефалограмма көрсеткіштері;

- Қозғалғыш заттың көргіштігінің жиілігі мен ұзақтығы;

Мұны былай түсіндіруге болады: біріншіден, белгілі-бір жыныс түрінде көру басым болса (әсіресе, ер адамдарда), екіншісінде есту басым (әсіресе, әйелдерде) болатындығы жөнінде миф бар; екіншіден, әйелдер туғанынан «әлеуметтік», ал еркектер «инструменталды» болмайды; үшіншіден, анықталған ерекшеліктер стимулдардың қол жетімділігі және тартымдылығымен түсіндірілуі мүмкін; төртіншіден, бір ғана әдіске сүйенген зерттеулер өте аз.

Маккоби мен Жаклин кеңістіктік қабілеттерді екі типке бөліп қарастырады: аналитикалық емес және аналитикалық. Аналитикалық емес кеңістіктік қабілеттерде жыныстық ерекшеліктерді анықтау барысында аналитикалық қабілеттер талап етілмейді. Ал, аналитикалық қабілеттерде негізінен белгілі-бір элементтер бөлініп алынады. Осыған байланысты бірқатар зерттеулер жүргізілген: олардың қатарында Э.Хемпсон, З.Шпиц, С.Кунджаби, Й.Такеучи, Ю.Глюектің т.б зерттеулері де бар [5, 52 б.].

Есту түйсіктері ер адамдарға қарағанда әйелдерде жақсы байқалады. Г.Гейманстың зерттеулеріне сүйенсек, әйел сарапшылар екі жыныстың да есту қабілеттері бірдей деңгейде деп есептейді. Ал, еркек жыныстағы сарапшылардың пікірінше есту модальдығы әйел адамдарда жиі байқалатын көрінеді.

Есту түйсіктерін зерттеуге байланысты 1957-1973 жылдар аралығында 19 ғылыми жұмыс жазылған.

Нәресте шақ:

- Дыбыс стимулдарына әртүрлі реакция түрлерін көрсету: жүрек қағысының өзгеруі, стимулдарға бағдарлану;

- Дыбыс стимулдарын қолдану: қатты және ақырын дыбыстар, қоңырау дыбыстары, басқа нәрестенің жылауының аудиотаспалары;

Сәбилік шақ:

- Дыбыс стимулдарына әртүрлі реакция түрлерін көрсету: мазасыздану, дыбыстық реакция, дыбыстарға бағдарлану, сөйлеп тұрған адамға бағдарлану, қолдың қозғалысы;

- Анасының дауысы мен бөгде біреудің дауысына деген реакциясын салыстыру (екеуінің дауысын да аудиотаспа арқылы);

Жеткіншек жасы:

- Дыбыстарды айыра алу,

- Стимулдардың қай жақта басым екендігін құлақ арқылы анықтай алу;

- Вербальды емес дыбыстардың идентификациясы;

- Сөздік дыбыстарды анықтай алу;

- Музыкалық дыбыстарды танып білу;

- Әдеттен тыс дыбыстарды анықтау;

Ересек жас:

- Дискомфорт туғызып отырған дыбыстарды анықтай алу;

- Дыбыстарға терілік-гальвандық реакциялар;

- Музыкалық дыбыстарды танып білу;

- Ағылшын тіліндегі антонимдерге басқа тілдегі антонимдерді іріктеп алу;

Зерттеулердің нәтижесін қорытындылай келе, белгілі бір жыныста соған сәйкес келетін модальдықтар ғана болады деп сенімді түрде айта алмаймыз. Қай жыныс болмасын онда түйсік пен қабылдауға байланысты модальдықтардың барлық түрлері болады, дегенмен біреуінде басым түрде көрінуі мүмкін.

ӘДЕБИЕТ

1. Бурн Ш. Гендерная психология. - СПб.: прайм-Еврознак, 2001 г.
2. Бендас Т.В. Гендерная психология СПб., 2006 г.
3. Воронцов Д.В. Социально-психологическая концепция полового поведения // Психологическая адаптация личности к

условиям рыночной экономики // Под ред. Т.Ю. Синченко, В.Г. Ромека. - Ростов-на-Дону: ЮРГИ, 1999 г., стр. 58-69.

4. Карвасарский Б.Д. Медицинская психология. Л.: Медицина, 2002 г., с.5-117, 98 с.

5. Бэрн Р., и др. Агрессия. СПб.: 2001.- 352 с.

РЕЗЮМЕ

В статье раскрывается социальное, психологическое и культурологическое влияние национального языка на формирование личности.

SUMMARY

In this article is devoted social, psychological and cultural impact of the national language to the formation of personality.

ӘОЖ 004:82.085:802.0

АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕ СӨЙЛЕУДІҢ ІСКЕРЛІГІ МЕН ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДА АҚПАРАТТЫ- КОММУНИКАТИВТІ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Бекназарова Ұлжан Өмірзаққызы,
магистрант,
«Болашақ» университеті, Қызылорда қаласы

Қазақстан Республикасы білім беру саласында жаңа ақпараттық технологияларды қолдану басты мақсат болуда.

Елбасының Қазақстан халқына жолдауында ХХІ ғасырда ақпараттық қоғам қажеттілігін қанағаттандыру үшін білім беру саласында төмендегідей міндеттерді шешу керектігін атап көрсетті: компьютерлік техниканы, интернет, электрондық және телекоммуникациялық құралдарды, мультимедиялық электрондық оқулықтарды оқу үдерісіне тиімді пайдалану арқылы білім сапасын көрсету. Сонымен қатар тәуелсіз еліміздің болашағы –білімді, жарқын, парасатты, өз ана тілімен бірге орыс, ағылшын тілдерінде еркін сөйлеу. Өз елін, жерін, мәдениетін, халқын шетелге таныстыра алатын үш тілде еркін сөйлейтін азамат болу [1].

Бүгінгі күні ағылшын тілін үйретуде оқытудың заманауи технологиялары – ақпараттық технологиялар жоғарғы коммуникативті мүмкіншіліктер мен оқушылардың оқу үдерісіне белсенді қатысуымен сипатталып, білімнің әлеуеті белсендіріледі және білім алушылардың коммуникативті құзіреттілік дағдылары сәтті дамиды. Бұл әрекетте мұғалімге қойылатын басты мақсат компьютер желісін және мультимедиялық –электрондық құралдарды ағылшын тілі сабағында тиімді қолдану, нақтылап айтқанда презентацияларды және мультимедиялық-электрондық құралдарды, Интернетті білім беру процесінде терең қолдану.

Ағылшын тілі – бүгінгі заманның қарым-қатынас жасаудың кілті болып табылады. Ағылшын тілі – ұлы әдебиет тілі. Әлемге әйгілі Вальтер Скотт, Джонатан Свифт, Вильям Шекспир сөйлеген тіл.

Ағылшын тілін оқытудың басты мақсаты – ағылшын тілінде қарым-қатынас жасауды базалық деңгейде игерту. Оқыту мазмұнына қарапайым коммуникативтік біліктілікті, ауызша және жазбаша (сөйлеу, тындап түсіну, оқу, жазу) өзара мәдени қарым-қатынас процесінде қолдана алу қабілеттілігін қалыптастыруды қамтамасыз ететін тілдік, сөздік, әлеуметтік-мәдени білім, білік дағдылар енеді.

Тіл – қарым-қатынас құралы. Тіл сөйлеу арқылы жүзеге асырылады, сөйлеу арқылы ғана дамып, ауызекі сөйлесуде өмір сүреді. Ағылшын тілін оқытуда ең алдымен тілді қатынас құралы ретінде оқытамыз.

Тыңдап түсіну дағдысы:

Ағылшын тіліндегі «аудирование» термині тыңдап, оны түсіну деген мағына береді. Ағылшын тіліндегі тыңдап, түсінуге үйрету сөйлеу әрекетіндегі екі қызметтік түріндегі үрдіс. а) қарым-қатынас (диалогтық үдеріс) арқылы тыңдау мен түсінуге үйрету; б) мәтінді (монологтық үдеріс) қарым-қатынас құралы ретінде тыңдау мен түсінуге үйрету.

Білім алушыларды дамытудың маңызды мәселесі сөйлеу мен тыңдауды қашықтықтан дағдылау, яғни аудиомәтіндерді түсіну мен қабылдау қарым қатынас тірек құралы шартында. Ағылшын тілі сабағында Ақпараттық коммуникативті технологияларды сөйлеу мен тыңдауды дамытуда қолдануда көптеген артықшылықтары бар. Көрнекілікті тірек ете отырып, бірнеше дәлелдерді, сөз тіркестерін, сөйлемдерді жазып алуға ұсынуға болады, ол көп оқушыларға дұрыс жазылу процесін жеңілдетеді. Келесі кезекте ол жазбалар тақырып бойынша пікірталаста және монологты сөйлеуде, сонымен қатар үй жұмысын орындауда қолданылады.

Сөйлеу дағдысы

Сөйлеу – сабақтың маңызды құралы. Ауызша сөйлеу – мәтінді тыңдау мен оқу кезіндегі оқылған материалды тексеру құралы.

Ауызша сөйлеуге мынадай талаптар қойылады: сөйлеу тілін түсіну және тақырып бойынша ағылшын тілінде әңгіме жүргізе білу, яғни сөйлей білу. Бұл сөйлеудің тәжірибелілік мақсаты. Ауызша сөйлеу ағылшын тілін үйренудің маңызды құралы. Ол лингвистикалық материалды таныстыру құралы: дыбыстар, сөздер, грамматикалық құрылымдар; сөздік үлгілер мен сөздікті меңгеру құралы.

Ағылшын тілі мұғалімдері сөйлеу мен тыңдауды сабақтарын жетілдіруде мақсатты тапсырмалармен таратылатын материалдар жоқтығы мәселелерімен жиі кездеседі. Бұл проблеманы Мультимедиялық презентациялар (ММП) көмегімен шешуге болады.

Тыңдау мен сөйлеу дағдыларын үйретуде презентацияны қолдану маңызды оңтайлы нәтижеге жеткізеді – сабақтың жылдам темпі, оқушылардың қызығушылығы. Тағы да үлкен қызығушылықты арттыру білім алушылардың өздеріне мұғалімнің қадағалауымен презентация дайындау.

Ағылшын тілі сабағында өз ойын айтуға дайындау үшін Интернет қорларды қолдануға болады. Оқытудың бұл түрі

ақпараттық хабарлама, берілген тапсырмаға толық жауап жасауға көмектеседі («АҚШ туралы хабарлама», «Жастар саясаты»). Желіден алынған ақпаратты тірек ете отырып, монологты және диалогты түрде сөйлеу оқушылардың тақырыпқа қызығушылығының оянуы және толық жауабымен ерекшеленеді.

Оқу дағдысы

Оқу – сөйлеу әрекетінің негізгі түрлерінің бірі. Оқу сөйлеу әрекетінің рецептивті түрлеріне жатады. Себебі ол графикалық белгілерді қабылдаудан, түсінуден тұрады. Оқу сөйлеу әрекетінің тыңдау, жазу сияқты түрлерімен тығыз байланысты.

Интернетті сәтті қолдану әлемдегі соңғы болып жатқан оқиғалар туралы ақпараттар алу үшін жақсы құрал ретінде табылады. Интернеттің көмегімен сынып бөлмесін жаңалықтар агенствосына айналдыруға, ал білім алушыларды жоғарғы деңгейдегі репортер деуге болады. Бұндай түрдегі әрекет жоғарғы сынып, колледж, университет оқушыларына келеді, өйткені бұл жұмыста көлемді оқылым және талғап-талдап түсіндірудің шеберлігі, ағылма сөзді қажет етеді.

Тәжірибе жүзінде әлемдегі барлық басылымдардың **web-парақтары бар**, ол жерде тек қана оқу емес, сонымен қатар түрлі тілдерде жаңалық тыңдауға, тіптен ағылшын тілін меңгерген қажетті деңгейін таңдап, LEARNING ENGLISH режимінде тыңдауға болады. Мақаланың тақырыбына және континентіне байланысты қос түрдегі мақала қызықты болуы мүмкін.

Онлайнды газет мәдениаралық біліктілікті жетілдіру жоспарында ауыстырылмайтын көмекші болып табылады. Ол дүниежүзілік қазір болып жатқан оқиғалардың арасынан табылуға, түрлі көзқараста қарауға мүмкіншілік береді. Әсіресе сынып жұмысына бағалысы сілтеме - send us feedback – оқырмандарды баспамен араласуды іске асырады. Оқығанына қатысты өз пікірін айтуға және «бүгінгінің тілшілері» (“Today’s Columnists”) бөлімде автордың өзімен тілдесуге болады.

Білім алушыларға әдеттегі немесе ауыспалы жұппен өмірдің барлық жақтарын қамтитын мақаланың зерттелуіне байланысты жұмыс жасауға ұсынуға болады: спорт, ауа-райы, мәдениет т.б. Мұндай жұмыстың артықшылығы топтың барлығының толық қамтылуы тапсырманың түрлілігімен тіркеседі: мықты оқушылар қиын мақаланың зерттелуімен айналысады, әлсіз оқушылар ауа-райы немесе мәдениет жаңалықтары жайында мәліметтермен жұмыс жасайды.

Сөйлеу мен оқу дағдыларымен жұмысқа қосымша сөздік қорды толықтыруға болады. Бұл үшін білім алушыларға оқыған мақаланың негізінде сөздік мақала жасауға ұсынуға болады. Атақты өлеңдер

аудармасымен, ағылшын тіліндегі кино үзінділері бөлімдерін де Интернет сайттарынан алуға болады. Ағылшын тіліндегі грамматикалық дағдылар мақалалардағы кездескен мысалдармен жұмыс арқылы үйретіледі. Мақала зерттеудегі мәдениетаралық күзiреттiлiгiн дамытудың өзiндiк артықшылығы бар: мәселемен жете танысып оқушылар аталмыш елдің ұстанымын анықтап қана қоймайды, сонымен қатар сондай көзқарасқа негiз тауып, оқиғаның дамуын болжай алады. Атқарылған жұмыстан кейiн мiндеттi түрде пiкiр талас немесе телеконеренция өткiзуге болады. Онда әр бiр оқушы немесе топтың әрекетi тақырыптық бөлiмнiң жалпы мәселесiнiң зерттеу негiзi бола алады. Бұндай жұмыстың жетiстiгi оқушылар бiр апта бұрын басылымда басылған ақпаратпен емес, бүгiнгi ақпаратты бiрiншi болып мұғалiмнiң ықпалымен ала алады.

Жазу дағдысы

Жазу – ағылшын тілін оқытудағы қиын және маңызды іскерлік. Жазу арқылы ағылшын тіліндегі әріптерді, дыбыстарды қолдануға үйренеді, сөз қорын кеңейтеді, сөйлеу, оқу, тыңдап түсіну іскерліктерін дамытады.

Виртуалды әлемде қарым-қатынас жасау электронды пошта көмегімен жүзеге асырылады. Онда мәдениетаралық күзiреттiлiктi достық хат алысуды орнату арқылы қолдануды меңгередi. Халықаралық хат алысу тiл үйренудiң кез-келген жасында немесе деңгейiнде жүзеге асырылады. Үйренiп жатқан тiлдi қолдаудың мақсаттылығымен достық байланыс орнатылып, шетел мәдениетiн үйренедi. Электронды хат алысу қағазбен алысудан гөрi анағұрлым артықшылығы: тез, ыңғайлы, арзан. Үй тапсырмасын тексеру және қарым-қатынастың жаңа түрi – электронды пошта. Оқушылар тексеру үшiн шығарма, эссе, хат және басқа жазбаша жұмыстарды жiбередi. Мұғалiм әрбiр оқушыға өз қателiктерiн көрсетедi.

Интернет белсенді түрде қолданылуы керек. Оқушы өзін тұтынушы емес ақпаратты жеткізуші ретінде көрсетуі керек.

АКТ көмегімен оқыту міндеттері екі үлкен бағыт бойынша белгіленеді: танымдық және коммуникативтік.

Танымдық бағыт:

- оқушының лингвистикалық дүниетанымын қалыптастыру;
- сөз мәдениетін таныту;
- ағылшын тілінің қоғамдық мәнін түсіндіру;
- тілдік шығармашылық қабілеттерін жетілдіру;
- сөйлеу тәсілін, түрін меңгерту;

Коммуникативтік бағыт:

- тіл нормаларын меңгерту;
- тіл сауаттылығын арттыру;
- тілдік этика-эстетикалық талғам қалыптастыру;

- шығармашылық қабілетін дамыту;
- қарым-қатынас талаптарына сай іскерлікті қолдануға қалыптастыру;

- пікірталаста сөз қолдану біліктілігін қалыптастыру [2].

Тілдік ортадағы сөздік жүйе сөйлеу әрекетінің маңызды компоненттері: тыңдау және сөйлеу, оқу және жазу. Сөз арқылы қарым-қатынас процесінде тұлғаның өзіндік сөйлеу қажеттілік принципі іске асырылады. Ағылшын тілінің әрбір сабағында ол өзінің маңызды орнын анықтайды, және лексикалық дағдының құрылымы әрдайым мұғалімнің көз алдында болады. Шетел тілі ортасының болмауы қарым-қатынас үшін үйреніп жатқан тілді қолданудың маңызды қажеттілігі мұғалім үшін де, оқушы үшін де үлкен қиындық тудырады. Мұғалімнен тәлім-тәрбие мақсаттарын шешуге шығармашылық жақындасуды қажет етеді, өйткені оқыту әрекеті оқушыларға қызықты болуы керек, ол сыныптан тыс уақытта өз күшін сақтауы керек.

Грамматикалық дағдыларды қалыптастыру сөйлеу кезінде грамматикалық құрылымдардың қызметтік шарттарымен есептеледі, және оларды қалыптастыру - таныстыру және алғашқы бекіту; жаттықтыру; қолдану әрекеттері арқылы іске асырылады.

Мультимедиалық презентация көбінесе білім алушылардың саяси-мәдениеттілік тәрбиесіне дағдыландырады. Презентацияның өзіне тән мүмкіншілігі жаңа лексика мен грамматика, фонетика материалдарын интерактивті, мультимедиалық тақтамен қолдану барлық сөйлеу әрекеті түрлерін оқытуда қолдауға ие болады.

Ағылшын тілінде сөйлейтін елдің мәдени мұрасымен танысу қол жетімді. Бұрынырақ қажетті мәліметтерді әр түрлі көздерден түйіршіктеп жинақтауға тура келетін, ал қазір атақты көрікті жерлерді, атақты сәулетшілердің, мүсіншілердің, суретшілердің тамаша туындыларын толық әдемілігімен білім алушыларға сыныптан шықпай ақ көрсетуге толық мүмкіншілік бар. Барлық оқушылардың қала сыртына, шет елге, үлкен мұражайларға баруға мүмкіншіліктері бола бермейді. Сондықтан, виртуалды саяхат үлкен мүмкіншілік болып табылады. Мысалға, ТЭЙД және Третьяков галереялары, Эрмитаж және Британ музейлері, АҚШ Конгресс Кітапханасы мен Мәскеудегі Мемлекеттік Кітапханасы, Шекспир театры т.б. көрікті жерлер тақырыптары ММП жинағында жинақтауға болады.

Шынында да аутентивті мәліметтерді алу мүмкіншілігі жақсы бағалауға болады. Лондон Тауэры туралы ММП даярлау барысында осы музейдің өз сайтына ене аламыз. Ондағы мәліметтер өте тамаша! Лондон мен Ұлыбритания, патша жанұясы мен Біріккен Хандықтың жалауы тарихы, ағылшын тағамы мен Америка мектебі туралы біз

елдің өзінен біле аламыз. Оларды естімесек те оқулықтағы мәтін, диалог пен шынайы әңгіменің арасындағы айырмашылықты сезе аламыз. Туристік карталар мен проспектілердің көмегімен Вашингтонның тарихи жерлеріне сырттай саяхат жүргізе аламыз.

Сабақтың барлық уақыты презентациямен өтілмеуі керек. Презентация слайдтары түсіндіру, бекіту және проблемалық жағдай туындату кезінде ғана қолданылу керек.

Жұмыс барысында коммуникативті технологиялар келесі жағдайларда көмектеседі деген қорытындыға келдім: әдеттегі ақпаратқа жетуді кеңейту, ақпаратты берудегі мүмкіндікті ұлғайту, оның рационалды және эмоционалды аспектілерін байланыстыру, ойын элементтерін қосу, модельдерді қолдану мүмкіншіліктері, әдістемелік құралдарды таңдаудағы көптүрлілік, әдістемелік материалдарды жасау және көбейту, ара қашықтыққа жеткізуге ықшамдау, ақпаратты топтаудағы жаңа мүмкіндіктер, оқыту үдерісін жекелендіру және оның көптүрлілігі, пәнаралық байланыс ұйымдастырудағы жаңа мүмкіндіктер, мұғалімді көп жұмыстылықтан босату және оның назарын шығармашылық сәтке аудару, білім алудағы қызығушылығын арттыру.

ӘДЕБИЕТ

1.Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы: Жаңа әлемдегі – жаңа Қазақстан, 2007 ж.,

2. Сақтағанова М.С., Алиева Н.Қ., Айтбаева Н.Қ. «Ағылшын тілін оқытудың әдістері», «Білім», 43-бет, №3, 2006 ж.

3. Амандықова Г.Н., Мұхтарова Ш.Е., Баймұқанова Б.С., Бисенғалиева А.Н. Шетел тілін оқыту әдістемесі. Оқу құралы.- Астана, 2007 ж.

РЕЗЮМЕ

В этой статье рассматривается эффективность использования информационно-коммуникативных технологии в формировании мастерства и навыков говорения на английском языке.

SUMMARY

In this article is presented effective use of information and communication technology for forming skills and habits of speaking in English.

ӘОЖ 80: 316. 642. 3

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ «ЖАСТЫҚ-YOUTH» КОНЦЕПТІСІНІҢ ТАНЫМДЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Снасапова Гүлжахан Жұмашқызы,
филология ғылымдарының кандидаты,
«Болашақ» университеті, Қызылорда қаласы

Танымдық тіл білімінде білімдер категориясы ең басты ұғымдардың бірінен саналады. Онда білімдер тілдік мағына тұрғысынан қарастырылады. Бұл жерде тіл дүние жайлы білімдер мен тіл жайлы білімдерден құралған танымдық әрекет ретінде танылады. Танымдық лингвистика концептросферада адамдардың туғызған образдары мен оларды бейнелейтін тілдік тәсілдердің арасындағы қатынастарды зерттейді. Сол себепті, танымдық тіл біліміндегі негізгі ұғымдардың біріне концепті жатқызсақ, қателеспейміз. Қоршаған дүние жайлы ақпараттарды қабылдау, бейнелеу, сезіну және оларды жеткізу құбылыстары адамдардың әлем туралы мағлұматтарының қалыптасуы мен дамуы барысында маңызды роль атқаратын танымдық лингвистиканың басым бағыттары саналады.

Кез келген тіл мен мәдениеттің белгілі бір нақты құбылысқа байланысты алуан түрлі тарихи және ұлттық тұрғыдағы танымдық ақпараттар мен мағлұматтар бере алатындығы белгілі. Осы жақтан алып қарағанда, лингвомәдениеттанымдық зерттеулердің ұлттық дүниенің тілдік және концептуалдық бейнелерінің этникалық ерекшеліктерін айқындауға себін тигізері сөзсіз.

«Жастық-youth» концептісі құрылысы мен мазмұны, қызметі жағынан қабылдаудың сезімдік - деректік түрлеріне негізделген, ұлттық қауымдастықтағы мәдени, өркениеттік және әлеуметтік көзқарастарға тікелей байланысты концептердің қатарына жатады.

Концептердің шеңберіне танымдық құрылымдардың тілдік формаларының тасасында тұрған білімдер шоғырланады. Ұрпақтан - ұрпаққа ырым - жоралғылар, өсиет сөздер, салт - жоралар ретінде қалдырылып келе жатқан білім түрлерін де қарастырылып отырған концептінің төңірегінен кездестіруге болады. Рационалдық емес білімдердің бұл түрі халықтық білім саналады және ол ұжымдық санаға тиісті ерекшелік болып табылады.

Тілдік санада мәдени концептер лексикалық, фразеологиялық, паремиологиялық бірліктермен, этикеттік формулалармен айқындалатын құбылыс.

Тілдің ақиқат дүниені концептуализациялауы бір жағынан әмбебап болып келсе, екінші жағынан, ұлттық ерекшеліктермен айқындалады.

Концептердің өзара қарым - қатынасы мен вербальдық репрезенттері тілдің мағыналық кеңістігінде ғана емес, жалпы алғанда, нақты тілдік жүйені ұйымдастыруда да маңызды қызмет атқарады.

Концептерді зерттеуде тілдің лексика - фразеологиялық және паремиологиялық қабаттары басты назарда ұсталатыны тосын жай емес, өйткені, онда адамның рухани мәдениеті мен материалдық мәдениетінің деректері таңбалаңады, сол тілдік қауымдастықтың құндылықтар жүйесі, ондағы адамгершілік пен талғам жайлы көзқарастары мен ерекшеліктері көрініс табады.

Тілдік қауымдастық мүшелерінің танымындағы дәстүрлік білімдер сол ұлттың мәдениетімен тығыз қарым - қатынаста болып, ақиқатты тану барысында оның заңдылықтарына бағынады.

Youth and age will never agree деп жастық пен кәрілікті бір - біріне қарама - қайшы суреттеу қазақтар мен ағылшындардың тілдік қауымдастығының екеуінде де кездеседі. *Жастық пен кәрілікті* образды түрде сипаттайтын параллель тіркестердің қатарында қазақ тіліндегі *еңкейген кәрі мен еңбектеген жас; жастық – жалын, кәрілік – көмір; ілгері басқан жасты, кері қайтқан кәрі кейін тартады; кәрі қойдың жасы үлкен, ісек қойдың басы үлкен; бедері кеткен торқадан, бек тоқыған бөз игі* ағылшын тіліндегі *an old head on young shoulder, young folks think old folks to be fools, but old folks know young folks to be fools; a young idler, an old beggar; knowledge in youth is wisdom in age; age is more just than youth; the woman who tells her age is either too young to have anything to lose, or too old to have anything to gain; where old age is evil, youth can learn no good, as the old cock crows, so doth the young* т.б. бар. Осы мысалдардың мазмұнындағы *жастық пен кәріліктің* бойындағы физиологиялық, физикалық, әлеуметтік ерекшеліктерді қатар қойып сипаттау олардың табиғатына тереңірек үңілуге көмектеседі. Бұл жерде *жастық пен кәріліктің* образдарын бір - біріне қарама - қарсы қойып суреттеу тәсілін қолдану тасада тұрған танымдық мағыналарды ашып қана қоймай, ұлт өкілдерінің оларға деген қатынасын да сезіп білуге мүмкіндік береді.

Әлі кеш емес деген мағынада қолданылатын *the night is young* (сөзбе-сөз: *түн – жас*) фразеологиялық тіркесі ағылшындардың дүниетанымында жастықтың *түнмен* ассоциацияланатынын көрсетеді. Бұл жерде *түнге* адами қасиеттер телініп, оның *қайратын, күш-қуатын* сипаттайды.

Аталған концептіні сипаттап, жағымсыздықпен ерекшеленетін фразеологизмдердің қатарына қазақ тіліндегі *шикі өкпе, боқ мұрын, шөп желке, шаранасы кеппеген, мұрнынан сорасы ағу* т.б. жатқызуға болады. Сондай - ақ, *ернінен енесінің емшек сүті кеппеген; ана сүті аузынан кеппеген; бесік табы белінен кетпеген; бала, баланың ісі*

шала; бесіктен белі шықпай жатып т.б. сияқты тым жас адамның істегеніне көңілі толмау, қомсыну мағынасында немесе оның мінез - құлқына көңілі толмағанда қолданыла алатын тұрақты тіркестермен кезігеміз. Ал, ағылшындардың дүниетанымында аталған коннотация *young devil* (сөзбе-сөз: *жас сайтан*), *young Tartar* (сөзбе-сөз: *жас татар*); *young barbarians* (сөзбе-сөз: *жас варварлар*); *youth is the brother of madness* (сөзбе-сөз: *жастық – ақымақтықтың інісі*) *children and fools must not play with edged tools* (сөзбе-сөз: *балалар мен ақымақтар үшкір заттармен ойнамауға тиіс*); *young folks think old folks to be fools, but old folks know young folks to be fools* (сөзбе-сөз: *жастар кәрілерді ақымақ деп ойлайды, ал кәрілер жастардың ақымақ екенін біледі*) т.б. ойлармен астарласады.

Ағылшындардың танымында да *жастықтың* төңірегінде қарама-қайшы көзқараспен кездесуге болады. Мысалы, бір нақылда *the young have great value* (сөзбе-сөз: *жастық – үлкен құндылық*) немесе *young saint, old devil* деген тіркесте жастық пірәдарға, кәрілік сайтанға теңестірілсе, келесі ой *the young have great disadvantages* (сөзбе-сөз: *жастықтың өзіне тән кемшіліктері бар*) деп алдыңғы пікірмен келіспейді.

Келесі бір көзқарас *жастық шақты* босқа өткізбеу керектігін тілдік ұжым мүшелерінің санасына құйып, *lazy youth makes lousy age; a young man idle, an old man needy; reckless youth makes rueful age; a young prodigal in a coach will make an old beggar barefoot; youth is wasted on the young; diligent youth makes easy age* деп, яғни, жайбарақат, бейкам өткізілген жастықтың кәрілікте опық жегізетінін үнемі еске салып отырады.

Ұлттық дүниенің тілдік бейнесінде *өлім* физикалық құбылысының кәріге тән екендігін *төріненкөрі жуық; асарын асау, жасарын жасау; кәрі қойдың жасындай жасы қалу* т.б. тәрізді тұрақты тіркестер дәлелдейді. Дәл осы оймен мазмұндас келетін көзқарасты ағылшын тіліндегі *young men may die, but old men must die* (сөзбе - сөз: *жас адам өле алады, ал кәрі адам өлуге тиіс*) тәрізді нақылы имплицитті түрде жеткізеді. Бұл жерден ағылшындардың көп нәрсені эксплицитті түрде емес, тұспалдап жеткізетіндігін аңғарамыз.

Қазақ тіліндегі *келінді бастан, баланы жастан* деген нақылдың мазмұны ағылшын тіліндегі *a tree must be bent while young* (сөзбе-сөз: *ағаш жас кезінде майыса алады*) немесе *you can't teach an old dog new tricks* (сөзбе-сөз: *кәрі итті жаңа әрекеттерге үйрете алмайсың*) деген даналық сөздермен сәйкес келеді.

Қазақтардың танымында жастықты физикалық тұрғыдан сипаттайтын *беттің қызылы, шаштың ұзынында; қабырғасы қатпаған; буыны бекіп, бұғанасы қатпаған, бетінен қаны тамған* т.б. тәрізді фразеологизмдерді кездестіруге болса, ағылшын тілінде *young*

blood (сөзбе-сөз: жас қан); *young shoulders* (сөзбе-сөз: жас иін) т.б. бар.

Екі тілде де жастықтың өткіншілігі, одан кейін міндетті түрде кәріліктің келетіндігі туралыкөзқараспен ұшырасамыз. Мысалы: *үлкенге жол бер, өзің де қартаясың; жас екен деп жастықты сөкпе, бәріңнің шыққан тегің сол; қарт екен деп қарттықты сөкпе, бәріңнің барар жерің сол; қамқа тон шүберек болар тозған соң; өмір озар, ажар тозар; time is the rider that breaks youth* (сөзбе-сөз: уақыт жастықты бүлдіретін (сындыратын) шабантоз); *time and tide wait for no man* (сөзбе-сөз: уақыт пен ағыс адамды күтіп тұрмайды); *remember one`s young days* (сөзбе-сөз: жас күндерді есте сақтау); *to waste one`s youth* (сөзбе-сөз: жастықты босқа өткізу) т.б.

Концептердің төңірегіне топтасқан лексемалар мен фразеологизмдер, мақал - мәтелдер, олардың ішінде метафоралық қолданыстар да ақиқат дүние туралы білімдермен қаруланған. Олар концепт пен дүние жайлы білімдерді белгілі бір танымдық - ақпараттық кеңістікке жинап, жақындастырады. Сол сияқты «жастық-youth» концептісінің мазмұнын айқындау үшін тілдік репрезенттермен қатар, ментальдық репрезенттерге де иек артуға тура келеді. Мұндай репрезенттер метафоралық қолданыстар төңірегінен де табылады, өйткені, метафоралар тілдік ұжым мүшелерінің ойлау әрекеттерімен тығыз байланысты. Мысалы: *a young shaver* (сөзбе-сөз: жас ұстара), *a growing youth has a wolf in his belly* (сөзбе-сөз: өсін келе жатқан жастың қарнында қасқыр бар) т.б.

Ағылшын тіліндегі *youth will have its course* (сөзбе-сөз: жастықтың өзінің бағыты бар); *the young will sow their wild oats* (сөзбе-сөз: жастық өзінің жабайы сұлысын себеді) сияқты нақылдар аталған концептідегі қайрат, күш, жігер деген мағыналармен астасып жатыр.

Жоғарыда келтірілген мысалдар образдық ассоциациялардың ойлаудың айнымас элементі саналатынын тағы да дәлелдейді. Сезім және ойлау категорияларының тілдік құрылымдарға айналуының әдістері мен тәсілдерін талдау ақпарат алмасуда, оны өңдеу кезінде образдар мен символдардың атқаратын қызметіне, олардың маңызына тереңірек үңілуге мүмкіндік береді. Олардың қолданылу аясының кеңдігі тілдік тұлғаның танымдық белсенділігіне, ойлау қабілетіне тікелей қатысты болады.

Талданған мақалдар мен мәтелдерден, тұрақты тіркестерден кәріліктің, көбіне данышпандықтың, өмірлік тәжірибенің символы ретінде қабылданатынын, ал жастықтың, пәктіктің, сұлулықтың, балғындықтың, бейкүнәліктің, тәжірибесіздіктің, шалалықтың, қайтпас қайраттың символы іспетті қарастырылатынын байқадық.

ӘДЕБИЕТ

1. Longman Dictionary of English Language and Culture. – England, Addison Wesley Longman, 1998. – 1568 pp.
2. Collins Cobuild English Language Dictionary. – England, Collins Publishers, the University of Birmingham, 1996. – 1703 pp.
3. Random Dictionary of English. Random House Inc. England, 1995. – 1986 pp.
4. Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь. – 4-е изд., стереотип. – М.: Рус. яз., 2002. – 512 с.
5. Словарь английских пословиц и фразеологических выражений / Под ред. А.В. Хазана. М.: Русич, 2001. – 560 с.

РЕЗЮМЕ

Данная статья выполнена в рамках лингвокогнитивного подхода. Национально - культурная природа пословиц, поговорок и фразеологизмов казахского и английского языков рассматривается в аспекте национально-культурной специфики народа-носителя рассматриваемых языков и культур в сопоставительном плане.

SUMMARY

The article has been conducted within lingvo-cognitive approaches. The national and cultural nature of proverbs, sayings and phraseological units in Kazakh and English is seen in the aspect of national and cultural specificity of the nation-bearer of the investigated languages and cultures from contrastive viewpoint.

ӘОЖ 811.512.122'36

КОММУНИКАЦИЯНЫҢ ҒЫЛЫМИ ДЕНГЕЙІ

Байдаулетова Аякөз Өтеуқызы,
ф.ғ.к., аға оқытушы,
Тоғызбаева Рауа Әбілхайырқызы,

магистрант,
«Болашақ» университеті, Қызылорда қаласы

Қазақ тіл білімінде ғылым тілі мәселелері көбінесе терминология деңгейінде қарастырылып келеді. Ғылыми стильдің синтаксистік ерекшеліктері Ж.Р.Әмірованың және тарихи қалыптасуы тұрғысынан Ж.Д. Құрмамбаеваның еңбектерінде сөз болған. Ғылыми мәтін де мәтіннің басқа типтері сияқты соңғы уақытта зерттеушілердің назарын аударуда. Ғалым А.Қ. Жұбанов қазақ тіліндегі ғылыми-көпшілік мәтіндердің азат жолдарға тән функционалды-мағыналық топтарының статистикалық ерекшеліктерін анықтаса, А.И. Тілембекова ғылыми-техникалық мәтіндердің лингвопрагматикалық құрылымын айқындауға талпыныс жасайды. Алайда ғылыми тілдің барлық ауқымды жақтарын тануда, синтаксистік бірліктердің функционалды-коммуникативтік қызметін түсінуде бұл еңбектердің аздық етері сөзсіз, функционалдық тәсіл арқылы ашылатын ғылыми тіл синтаксисінің көп жақтары аталған жұмыстардың негізгі нысанына айналмаған.

Ғылыми қарым-қатынас аясындағы сол қатынасты тікелей жүзеге асырушы тілдік құрал – синтаксистік бірліктердің жұмсалымы, оның маңызы ғылыми тұрғыдан жеткілікті дәрежеде зерттеулер жоқтың қасы. Соның ішінде ғылыми ой, ғылыми ойлаудың тілмен байланысын көрсететін, солардың арақатынасын сипаттайтын тілдік коммуникативтік құрылымдар толыққанды зерттелінбеді. Тіліміздің синтаксистік мүмкіндіктері – ғылыми қарым-қатынас аясында да өз мүмкіндіктерін нақты таныта алатын тілдік бірліктердің бірі. Зерттеуші С.Қ.Әлісжанов ғылыми тіл синтаксисін құрылымдық-коммуникативтік жағынан зерттеулер жүргізген [1]. Ғылыми қарым-қатынасты бірден-бір іске асырушы синтаксистік бірліктерді теориялық жағынан толыққанды зерттеулер жасады.

Белгілі ғалым Р. Сыздық өзінің «Тілдегі жаңалықтардың сыры неде?» атты мақаласында «Ғылым тілі болу үшін ең алдымен ғылымның сан саласын сол тілде баяндауды іске асыру керек» [2], – деп атап көрсетеді, ал мұндай баяндаудың тіліміздің синтаксистік мүмкіншіліктерінсіз жүзеге аспайтыны белгілі.

Қазақ тіл біліміндегі ғылыми стильге қатысты азын-аулақ еңбектер негізінен семантикалық (терминологиялық) талдауларға, я болмаса таза тілдік ерекшеліктерді көрсетуге құрылып, ал стильді құрайтын сыртқы лингвистикалық факторларды, олардың тілдік құбылыстармен байланысын ашу өз алдына міндет етіп алынбады. Айталық, Р. Сыздық: «Тегі, функционалдық стильдердің пайда болып қалыптасуында және әрі қарай баяу не интенсивті дамуында тіл қозғалысының өз заңдылықтарынан тыс тұратын

жағдайлар – ғылымда «экстралингвистикалық факторлар» дегендер – басты рөл атқарады, анықтаңқырап айтсақ, тілдің әлеуметтік қызмет өрісі функционалдық стильдердің қалыптасуына не өшуіне тікелей ықпалын тигізеді» [3, 163-б.], - деп жазады. М. Серғалиев экстралингвистикалық факторларға мыналарды жатқызады: қарым-қатынас аясы, қоғамдық қызметтің түрі, қоғамдық сананың түрі. Одан әрі «функционалдық стильдің толыққанды өз міндетін атқару үшін лингвистикалық фактордан гөрі тілге қатыссыз фактор жетекші роль атқарады» деп көрсетеді [4, 4-б.].

Тілден тыс құбылыстардың табиғатына тереңдей бару, сөйтіп белгілі бір қызмет аясындағы тілдің түзілу үдерісін зерттеу, әсіресе, қазіргі тіл білімінде өріс алып отырған бағыт. Экстралингвистикалық фактор термині бүгінгі күні өзгеше мән алып, көп кешенді мәселеге айналды. Бұл мәселе сөйлесімнің коммуникативті-прагматикалық, мәндік және құрылымдық ұйымдасуының өзара әрекетіне байланысты болып келеді. Сонда тілді зерттеу мәтіннің түзілісін (байланыстылығы, тұтастығы) және типологиялық белгілерін (стиль, жанр, сөйлеу типі) ескереді. Тілдік және соған дейінгі қатынастардың сыр-сипатын ашу қажет. Осы тұрғыдан келгенде, ғылыми қарым-қатынас аясындағы тілдік қызметтің көрінісі ондағы қарым-қатынастық жағдаяттарды айқындаумен де тікелей байланысты. Мұның бәрі тілдің түзілу (туу) тетігіне ықпал етеді де, оның ұйымдасуының тәсілдеріне өз нақышын салады.

Жалпы тіл білімінде коммуникативтік жағдаяттардың компоненттерін қарастырған едәуір еңбектер бола тұра, қарым-қатынастың ғылыми аясындағы жағдаяттарды топтастыру әлі күнге аз кездеседі. Қарым-қатынастың ғылыми аясындағы үлгілерді алғаш көрсеткен Р. Якобсон болды. Ғалымның айтуында, әрбір таңба түсіндірудің керектігін көрсетеді. Семиотикалық коммуникацияның перцептивті типі екі жеке түсіндіруді – хабарлаудың адресантын және адресатты талап етеді.

Ғылыми мәтін, бір қарағанда, монологтік болып көрінеді, сонымен бірге ол жасырын диалогтілікке ие. Өйткені кез келген мәтін сияқты ғылыми мәтін атаулы да белгілі бір адресатқа арналады, оқырман қауымның нәтижелі білім алуы – оның басты және түпкі мақсаты. Демек, адресант мәтін құруда адресаттың ықпалын ескеріп отырады, қабылдаушының аялық біліміне байланысты мәтінді түзеді. Ғылым саласындағы қарым-қатынастың неғұрлым өзіндік үлгілерін анықтауда қарым-қатынас тақырыбы, тілдік құралдардың жұмсалыу тәртібі, әлеуметтік ұстаным т.б. факторлар ерекше орын алады. Қазақ тіл білімінде зерттеуші З.Ш. Ерназарова ауызша ғылыми тілді жалпы сөйлеу тілінің құрамында қарастыра отырып, ғылыми сөздің прагматикалық бағытын мынадай түрлерге бөледі: 1) сөйлеуші өз

ойын дәлелдеп, жеткізуді мақсат етеді; 2) сөйлеуші белгілі бір ғылыми бағытты, тақырыпты жақтап, қолдап сөйлеуді мақсат етеді; 3) пікірді, ғылыми тұжырымды сынау, қарсы шығу мақсаты көзделеді, 4) ескерту, ұсыныс айту мақсаты көзделеді. Автор осылай бөле отырып, одан әрі былай деп жазады: «Сөйлеуші мақсатының әр түрлі болуы түзілетін мәтіннің құрылымы мен мазмұнына әсер етеді. Бірақ кез келген ғылыми сөзде дәлелдеу, ойды нақты, тартымды етіп жеткізу, жаңа мәлімет беру сияқты қосымша мәліметтері бар»[5, 43-44-б.].

Ғылым саласындағы қарым-қатынастың неғұрлым өзіндік үлгілерін анықтауда қарым-қатынас тақырыбы, тілдік құралдардың жұмсалыу тәртібі, әлеуметтік ұстаным т.б. факторлар ерекше орын алады. Қазақ тіл білімінде З.Ш. Ерназарова ауызша ғылыми тілді жалпы сөйлеу тілінің құрамында қарастыра отырып, ғылыми сөздің прагматикалық бағытын мынадай түрлерге бөледі: 1) сөйлеуші өз ойын дәлелдеп, жеткізуді мақсат етеді (хабарламалық прагматикалық бағыт); 2) сөйлеуші белгілі бір ғылыми бағытты, тақырыпты жақтап, қолдап сөйлеуді мақсат етеді (мақұлдаушы прагматикалық бағыт); 3) пікірді, ғылыми тұжырымды сынау, қарсы шығу мақсаты көзделеді (қарсылық білдіруші прагматикалық бағыт), 4) ескерту, ұсыныс айту мақсаты көзделеді (ұсыныс білдіруші прагматикалық бағыт) [5, 43-44-б.]. Ғылыми жазба мәтіндердегі прагматикалық бағыт ғылыми стильдің шағын түрлері деген дәстүрлі ұғыммен тығыз байланысты болып келеді. Ғылыми стиль өз ішінде бірнеше түрге жіктелетіні белгілі: жаратылыстану, техникалық және гуманитарлық. Бұл топтарға енетін ғылыми мәтіндердің әрқайсысының тілдік ерекшелігі болады, айталық, әрқайсысы өзіндік терминологияның болуымен ажыратылады. Сондай-ақ бірінде символдар, формулалар көп қолданылса, енді бірінде табиғи тіл элементтері, ал гуманитарлық, соның ішінде, әсіресе, әдебиеттану бойынша жазылған еңбектерде ғылыми тіл үшін шеткері болып табылатын мәнерлегіш бағалауыштық құрылымдар кездеседі.

Кейінгі уақытқа дейін лингвистер арасында ғылыми мәтіндердің осындай тілдік ерекшелігіне, сондай-ақ олар қызмет атқаратын ғылыми қарым-қатынас аясын саралай көрсетуіне байланысты стильдің бұл түрін іштей химия тілі, математика тілі, лингвистикалық тіл т.б. топтарға бөлу кездесіп отыр. Бұлай бөлу, әрине, белгілі бір дәрежеде белгілі бір міндеттерді шешуге септігін тигізеді. Атап айтқанда, терминдер мен ұғымдарды жүйелеу, терминдік жүйелерді бірізге түсіру сияқты жұмыстарда көмек береді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. С.Қ.Әлісжанов. Ғылыми тіл синтаксисінің құрылымдық-коммуникативтік негіздері. Филол. ғыл. докт. ... диссертациясы: 10.02.02. –Алматы, 2007. -259 б.

2. Сыздықова Р. Тілдегі жаңалықтардың сыры неде? // Ана тілі, 1991, желтоқсанның 19-ы.

3. Сыздық Р. Сөз күдіреті. – Алматы: Санат, 1997. - 163 б.

4. Серғалиев М.С. Кейбір стилистикалық ұғымдар мен категориялар туралы // ҚазМУ Хабаршысы. Филология сериясы. - Алматы, 1997, №8. - 3-7 б.

5. Ерназарова З. Ш. Қазақ сөйлеу тілі синтаксистік бірліктерінің прагматикалық негіздері. Филол. ғыл. докт. ... авторефераты: 10.02.02. - Алматы, 2002. - 53 б.

Резюме

В статье рассматривались проблемы научного языка в казахском языкознании.

Summary

The problems of science language in Kazakh language studying are examined in this article.

УДК 808.2:801.541.2

**ФАКТОРЫ, АКТИВИЗИРУЮЩИЕ НОМИНАТИВНЫЕ
ИННОВАЦИИ В ЦВЕТЕ ПОЛЕ РУССКОГО ЯЗЫКА**

Шумейко Надежда Емельяновна,
*кандидат филологических наук, доцент,
Университет «Болашақ», г.Кызылорда*

Цветовое пространство бесконечно, потому что «цвет – это всего-навсего определенное расположение частиц вещества, особым образом отражающих свет...

Следовательно, цвет не является действительной принадлежностью предметов, которые попали в поле зрения...это создается рукой и мозгом вдохновенного человека... Идея и краски даны жизнью» [1].

В силу субъективности восприятия объективной действительности приемы создания человеком цветовых образов бесконечны. Кроме того, всегда существует стремление носителя языка более адекватно передать мир ощущений.

Лексико-семантическое поле цвета – структура, состоящая из иерархически соподчиненных элементов и вертикальных отношений между ними. Идентификатором, интегрирующим эту совокупность языковых единиц, является абстрактное обобщенное понятие, заключенное в слове цвет. Оно занимает вершинное положение в иерархии смысловых элементов.

Вся совокупность номинаций в этой лексической парадигме имеет постоянную доминанту, неизменную понятийную величину. Цветовое поле (как классификация) предусматривает иерархическое восхождение от конкретного к абстрактному. Вершиной восхождения является абстрактное понятие с большим семантическим объемом, но меньшим содержанием. В движении от абстрактного (вершины поля) к конкретному малосодержательное понятие пополняется различными компонентами лексического характера, что оппозиционирует их друг другу.

Абстрактное понятие, заключенное в слове цвет, имеет меньшее содержание (чем, к примеру, в слове синий, представляющему конкретный цвет). В то же время идентификатор поля «цвет» обладает значительно большим семантическим объемом. Величина семантического объема служит определением степени абстракции. Обозначения всех конкретных оттенков вместе с абстрактной семьей «цвет», включая дифференциальный признак каждого оттенка, составляет одно поле.

Составляющие данного поля находятся в вертикальных отношениях и связях. Для цветового, как и для любого лексического объединения, характерен такой охват входящих единиц, для которых не обязательны словообразовательные связи, зримые в силу корневого тождества. Семантика цвета может быть представлена целым рядом связанных друг с другом эпидигматическими

отношениями между единицами, под которыми понимается обусловленность одного значения другим, независимо от того, выраженной или невыраженной является эта обусловленность. Поле – это структура с отношениями полного включения между верхними и нижними уровнями иерархии.

Как было сказано выше, вся совокупность слов интегрируется обобщающим понятием «цвет», самым высоким в иерархическом смысле.

Необходимо отметить (в связи с особенностью семантики) возрастающую роль слова цвет в служебной функции (ср.: цвета кофе, цвета абрикоса, цвета хурмы, цвета доллара, цвета бордо, цвета хаки).

Лексическая опустошенность слова определяется как способность утрачивать лексическую составляющую в структуре слова. Подобное явление приводит к тому, что слово подвергается изменению с функциональной точки зрения, превращается в грамматический показатель категориальных признаков.

Семантическая структура слова представляет собой так называемый изоморфизм, то есть такой синтез, где наблюдается равновесие, симметрия грамматических и лексических компонентов. Иногда равновесие между грамматическим и лексическим наполнением структуры слова нарушается. Лексическая составляющая структуры убывает, в результате чего происходит активизация грамматического значения. Грамматической составляющей заполнено все пространство семантической структуры слова, а лексическая составляющая равна нулю. Ограниченное содержание в данном смысле позволяет эврисемичному слову выполнять функцию морфокомпонента и вступать в лексические соединения с неограниченным количеством единиц, в семантической структуре которых имеется таутосема цвета. В связи с тем, что в обобщающем понятии цвет нет лексических сем (пустые клетки), это место свободно для заполнения конкретными компонентами цвета, содержащимися в другом слове. Данное широкозначное слово в этой функции можно назвать грамматическим «сгустком», носителем идеи признаковости, грамматической составляющей языковой единицы. Лишенный какой бы то ни было конкретности, обладая самым общим значением, носитель идеи признаковости отличается способностью выбирать в свое содержание, дополнять его лексической составляющей, заключенной в другом слове, однако содержащей таутосема «цвет».

Таким образом, механизм порождения номинации цвета таков: неограниченные способности идентификатора поля легко позволяют входить в союз с существительными. Вступая в лексическое соединение с существительным, идея признаковости получает

необходимые конкретные семы, лексическую составляющую, заполняя «пустые» клетки, «окутывая» их признаковой семантикой качества. Возникает поляризованная структура с разведенными грамматической и лексической составляющей семантики. Сказанное подтверждает большую фразеобразовательную способность идентификатора поля, выраженного именем существительным в форме родительного падежа единственного числа.

Цветовое поле разделяется на группы по цвету. Это уже другой уровень структуры поля. Идентификаторов второго уровня по количеству больше: белый, черный, красный, желтый и др. Каждое из вышеназванных слов возглавляет отдельную группу, занимая вершинное положение. Сема конкретного цвета объединяет наименования в одну ЛСГ, что отличает весь арсенал группы от других в ряду подобных объединений.

В примерах, описывающих глаза человека, фигурирует идентифицирующая сема «цвет» + лексическая сема «желтый» + лексические семы, несущие различные оттенки – *золотоглазый, глаза чайного цвета, цвета виски, желтоватого оттенка, цвета червонного золота, золотистые, глаза цвета йодной настойки, золотисто-карие, глаза цвета темного меда, темно-янтарные, янтарные, золотые, рыжие, злато-карие и др.*; в языковых единицах следующей ЛСГ также содержится обобщающая сема «цвет» + лексическая сема «синий» + лексические компоненты с означением оттенков: *синие-синие, синеглазый, голубые, синие, бледно-голубые, васильковые, серо-голубые, темно-голубые, темно-синие, жидко-бирюзовые глаза, прозрачно-синие, синие-пресиние, бездонно-синие, жидко-бирюзовые, глаза цвета неба, цвета голубого льда, цвета синьки и др.*

Как видно из примеров, членами ЛСГ являются наименования, различные по своей структуре: простые, сложные, составные, несколькословные устойчивые структуры, включающие 2, 3, 4, 5 и более компонентов.

Каждая ЛСГ может в свою очередь подразделяться на подгруппы: ЛСГ со значением синего может иметь направление в сторону светлого тона, так называемого «разведенного» синего или в сторону более насыщенного тона с преобладанием темного, «глубокого» синего, а также синего, смешанного с другими оттенками и т.д.

В аспекте системной организации антонимия и синонимия как семасиологические категории неотъемлемы от цветообозначающей лексики, и это предопределено характером обозначаемых цветовыми номинациями понятий. Антонимы как выразители противоположных понятий присутствуют внутри ЛСГ (ср.: *светло-синий* и *темно-*

синий). Соотносительная противоположность как одно из важных проявлений системности свойственна отношениям между лексико-семантическими группами (ср.: ЛСГ со значением белого цвета и ЛСГ со значением черного цвета).

Парадигматические отношения в системе поля представлены и синонимическими отношениями между номинативными единицами, которые образуют пары синонимов (ср.: *черный – черно-вороненый*), либо создают синонимические ряды различной величины (ср.: *кумачовый – пунцовый – алый – маково-алый – кроваво-алый – кроваво-красный – красный – вино-красный – свекольно-красный – пурпурно-красный – свекольно-красный – томатно-красный – багровый – багряный – цвета мака – цвета огня – цвета крови – пламенный – огненно-пламенный – пламенно-алый – огненный – пурпурный – корраловый – помидорный ...* и др.

Характерным признаком семантики цветовых номинаций является присутствие семы интенсивности. Интенсивность – это явление количественно-качественное. Думается, можно вывести шкалу интенсивности, в основе которой лежит разное количество и качество цветового признака: высокая степень интенсивности цвета, средняя, низкая степень интенсивности цвета. Выразителями семы интенсивности могут быть словообразовательные средства, ср.: *синий-пресиний, зеленый-презеленый; синий-синеватый, зеленый-зеленоватый*. К зоне словообразовательных средств примыкают синтаксические средства. К ним относятся обычно повторы – редупликации, сообщающие о высокой степени признака (ср.: *белый-белый, желтый-желтый* и др.): «Зимний вечер, она легко скользит на коньках по замерзшему пруду, лед под луной белый-белый, а под ногами скользит ее отражение и словно шепчет ей что-то» [2].

Для этого типа характерно слитное и убыстренное произношение обеих форм в составе одной синтагмы. На письме такие повторы оформляются с помощью дефиса. Поскольку подобные образования признают обычно сложными словами, они принадлежат уровню словообразования. Второй тип повтора на письме обычно оформляется с помощью запятых, а при произношении расчленяется на самостоятельные синтагмы (ср.: *белый, белый*). В этом случае, очевидно, редупликация выступает как явление синтаксическое: «Дуглас повернул голову – как болит затылок, как больно расплющивается о белую, белую, мучительно белую подушку»; «Овраг был глубокий и черный, черный, непроглядно-черный» [3].

Степень интенсивности цветового признака может проявляться с помощью языковых единиц, представляющих оттенки одного цвета. К примеру, словарь свидетельствует: «Лиловый, -ая,-ое. – цвета сирени или фиалки, фиолетовый. Светло-фиолетовый, *фиолетовый*,

лиловый, бледно-сиреневый – оттенки одного цвета, а не самостоятельные цвета, сирени или фиалки»; «...сиреневый цвет (светло-лиловый)» [4].

В контексте данные оттенки поставлены в синонимические отношения и представлены как семантический повтор: «*И снова статуя фонтана, на ней бледно-сиреневый отсвет, вдруг переходящий в серое, землистое... Может быть, все вокруг окрашено в лиловый цвет? Посмотри на свои ногти. Разве когда-нибудь видел ты их фиолетовыми, почти серыми?*»[5].

Одним из факторов, обуславливающих новации, - является влияние внеязыковых причин – новые формы общественно-политической жизни, увеличение числа продуктов материального и духовного производства, артефактов. Номинацию можно определить как обращение фактов действительности в языковые знаки. К примеру, черный цвет – это бесконечные вариации, каждая из которых нуждается в языковом обозначении. Язык отзывается на социальный заказ и создает наименования, дифференцирующий цвет: «Бывает, что на поиск подходящей пары к роскошному, *цвета «черного дерева»* пиджаку, идеально скроенному и с чудесным ярлычком, уходят десятки недель. Почему так? Не все «черные» одинаковы. Они бывают синеваты и красноваты, отдают зеленым или желтым, они насыщенные и бледные, холодные и теплые. Интенсивный глубокий черный – (бархата), переливающийся черный – (атласа), угольно-матовый- (шерсти), печальный черный - (крепа), прозрачный черный – (вуали), простовато-выгоревший, летний черный – (льна)... Два главных фактора, влияющих на оттенок черного, - вид текстиля и способ окраски. И того и другого в сегодняшней модной индустрии немало, и подсчитать точное количество комбинаций, да еще и с учетом разных производителей, просто невозможно» [6]. Данная информация подтверждает высказанную мысль выше, показывая, что семантическое расчленение объективного мира зависит от общественной практики, которая определяет, какие отрезки действительности нуждаются в наименовании.

Другой фактор, обуславливающий новации, – собственно-языковые условия. Они определяются свойствами, семантическими и стилистическими потенциями языка.

Часто необходимого слова для передачи определенного цвета нет, так как вопрос о возможности создания однословного наименования решается в зависимости от наличия необходимого “строительного

материала”, деривационного средства. Так, есть средство для обозначения инхоативного глагола от прилагательного, скажем,

красный – краснеть, но нет такой возможности, чтобы обозначить становление признака от слов рубиновый, коралловый и др., - поэтому эту роль выполняют словосочетательные наименования – становятся рубиновым, становятся коралловым. В данном случае неоднословные номинации заполняют лакуны, образованные в языке в связи со структурной недостаточностью, поэтому довольно активно в языке функционируют номинативные единицы, в образовании которых используется техника сочетания слов: “В сочетании с натуральными цветами, к примеру *цветом верблюжьей шерсти*, бирюзовый приобретает нотку эlegantности” [7].

Таким образом, «идея и краски даны жизнью». Природа – это световые волны, а цвет есть порождение мозга человека. С одной стороны, есть реальная действительность, с другой, - глаз и мозг человека. Срединное место в этом ряду занимают языковые средства - результат восприятия, ощущения, познания и отражения человеком в языке. Цветовое видение бесконечно разнообразно, следовательно, беспредельно языковое пространство цвета.

ЛИТЕРАТУРА

1. Брэдбери Рэй. Избранные сочинения. В трех томах. Том 1. Марсианские хроники.-М.:Олимп, 1992. с. 72.
2. Брэдбери Рэй. Избр. соч. В трех томах. Том 2. Вино из одуванчиков.- М., 1992, с.188.
3. Брэдбери Рэй. Избр. соч. В трех томах. Том 2. Вино из одуванчиков.- М., 1992, с.134.
4. Ожегов С.И. Словарь русского языка /Под ред.Н.Ю.Шведовой.-13-е изд.-М., 1981.
5. Брэдбери Рэй. Избранные сочинения. В трех томах. Том 3. Канун всех святых.-М.: Олимп, 1992, с.253.
6. Газета «Новое поколение», 2004, № 31.
7. Журнал “Лиза”, 2001, №32.
8. Костомаров В.Г. Активные процессы в современном русском языке.- М.,2001.
9. Языковая номинация. Общие вопросы.-М.:Наука, 1977.

РЕЗЮМЕ

Мақалада бір сөзден тұратын түс атаулары, атаулардың жасалу техникасы, олардың коммуникациядағы (қарым-қатынастағы) қызметі және мағынасы қарастырылады. Сонымен қатар, олардың түс жүйесіндегі рөлін, қолданысын туындайтын себептері талқыланған.

SUMMARY

The article touches upon a non-oneword denomination of colour, considers the techniques (process) of nomination formation, their functions and

meanigin communication. There are analysed some incentive motives leading to making their role more active in the system of colour vocabulary.

ӘОЖ 821.512.122(574.54)(092)

**Ә.ҚОҢЫРАТБАЕВ: «ҚОБЫЛАНДЫ» - ПАТРИОТИЗМ
РУХЫНЫҢ ЖЕҢІС ЖЫРЫ**

Тайманова Сара, ф.ғ.к.,доцент
«Болашақ» университеті, Қызылорда қаласы

Халықтың батырлық эпосын және елдің салт-дәстүрін зерттеу Ұлы Отан соғысы кезінің және одан кейінгі жылдардың өзекті мәселелерінің бірі болатын. Әсіресе соғыстың қиын кездерінде қазақ батырларының дәстүрі кеңінен насихатталды. Қазақ әдебиетінің барлық жанрында халық батырларының образын сомдау дәстүрге айналды. Сонымен қатар әдебиеттану ғылымында да халық мұрасын зерттеу, оны ұрпақ санасын зерделеу назардан тыс қалған жоқ. Ғалым Әуелбек Қоңыратбаев эпостың генезисін зерделей келе: «Эпос оқиғаның ыстық ізімен емес, көбіне сол оқиғаның ізі суып, екінші бір таусыншақ күн туған кезде пайда болады. ХҮІІІ ғасырда Жоңғар соғысы басталғанда, қазақ жыраулары бұрын-соңғы оқиғаларды жалғап, ескі сюжеттерді жаңаша жырлай бастайды», - дегенін ескерсек [1] әдебиеттің барлық жанрында, әсіресе, поэзияда отанымыздың тәуелсіздігі мен бостандығы үшін күрескен жауынгерлердің рухын көтеру үшін ел әдебиетіндегі батырлар образын негізгі нысана етіп алуының танымдық та тәрбиелік те маңызы зор болды. Қаламгерлер қазақ жауынгерлерінің қаһармандық ерлігін паш еткенде олардың жаңа образын суреттеді. Сонымен қатар Ұлы Отан соғысы кезінде Қазақстанға келген одаққа белгілі ғалымдар жергілікті қазақ әдебиетші кадрларының ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізуіне көмек көрсетіп отырды. Академик А.С.Орловтың, профессор В.М. Жирмунскийдің қазақ эпосы туралы көлемді зерттеулері осы Отан соғысы кезінде жүргізілді. Ә.Қоңыратбаевтың «Қобыланды батыр», «Ер Тарғын» зерттеу мақалалары 1942 жылы, «Қырымның қырық батыры» мақаласы 1948 жылы жарыққа шықты. «Қырымның қырық батырын» жеткізуші – Мұрын Сеңгірбайұлы.

«Қобыланды батыр» жыры – қазақ халқының ерте заманнан бері келе жатқан ең көне батырлық жырларының бірі. Негізгі идеясы – шет ел басқыншыларынан елді қорғау, осы жолда асқан ерлік жасаған ер азаматтардың батырлық істерін көрсету. Жоғары илеялылығы, көркемдік биік қасиеттері жағынан дүние жүзі халықтарының белгілі батырлық эпостарының қатарында тұрған классикалық шығарма. Жыр туралы ғалым: «Қобыланды батыр» - қазақтың эпостық жырлары ішіндегі аса бір көркемі, құндысы, халықтың өте көп сүйіп тыңдаған жыры,- деп [2] бастайды да деректерге сүйеніп, Қобыландының тарихта болғандығын, оның өзі еркін өмір сүрген тайпа қыпшақ елінен шыққандығын айтады. Жырда «ел-жұрт», «отан» деген ұғымдарға ерекше мән берілетіндігіне ерекше көңіл бөледі. Автор осы бір келелі ойын жалаң баяндамайды. Негізгі ойды дәлелдеуде халықтың мақал-мәтелдерін орынды қолданып, ойды көркем әрі дәйекті жеткізеді. Мысалы, «ерді намыс өлтіреді, қоянды қамыс өлтіреді», «ел қамын жеген Едіге», «тұлпар ат

– ер қанаты болса, батыр- халық қанаты», «тон жағасыз болмас, ел ағасыз болмас» т.б .

Әдебиеттану ғылымында «Қобыланды батыр» жыры туралы мақалалар мен зерттеулер Ә.Қоңыратбаевқа дейін де болды Олардың қатарына Ә.Бөкейхановты айтуға болады. Мысалы, «Қазак» газетінде Ә.Бөкейхановтың «Қарақыпшақ Қобыланды» мақаласы жарияланды. Ә.Бөкейханов пікірінше, Қобыланды Тоқтамыс ханның тоғыз батырының бірі, оның өмір сүрген дәуірі ХІҮ ғасыр деп мөлшерлеген. Шәкәрім шежіресіне сүйеніп жырдағы Қазан –қалмақ, ол Қобыландымен соғысатын Қазак шағатай дәуірінің адамы болуға тиіс. Жошы қарауындағы қыпшақтармен соғысатын Қазак тұлғасы осы дәуірге келеді деген болжам айтады. М.Әуезов те «Әдебиет тарихы» еңбегінде қаһармандық жырларды «батырлар» әңгімесі ретінде атап: «Батырлар әңгімесінің басы ескі түрік бірлігінің заманындағы әңгімелерден шығады. Қазак елінің ескілігі жалғыз қазақтікі емес, жалпы түрік жұртының ескілігі деп санауға керек»,- деген [3] тұжырым жасаған. Бұл- эпостық жыр арқауында ру-тайпалар тарихы жатады деген ойдың көрінісі. Сондай-ақ М.Әуезов Қобыландыны тарихта болған адам деп біледі.

«Қобыланды батыр» жырын зерттеу, бастырып жариялау ісі кеңес дәуірінде кең өріс алды. Жырдың Марабай нұсқасын 1922 жылы Ә.Диваев Ташкентте жеке кітапша етіп бастырды. Осы жырды 1932 жылы С.Сейфуллин, 1939 жылы С.Мұқанов «Батырлар жыры», «Батырлар» деген жинақтарда бастырды. Мергенбай айтуындағы жырдың толық нұсқасы 1957 жылы қайта басылды.

«Қобыланды батыр» жыры қазақ әдебиетінің тарихын зерттеген еңбектерде, оқулықтарда талданып, ол жайында ғылыми қорытындылар жасалды. С.Сейфуллин, М.Әуезов, С.Мұқанов, Ә.Марғұлан, Қ.Жұмалиев, М.Ғабдуллин, Б.Кенжебаев, Р.Бердібаев, А.Орлов, А.Петросян, О.Нұрмағамбетова т.б. ғалымдар зерттеу еңбектерінде жан-жақты талданып, тиісті бағасын алды. Десек те, Әуелбек Қоңыратбаев зерттеулері бұл жыр жайлы екіұдай пікірлерді тұжырымдауда маңызы зор. Автор жырдың генезисіне қатысты келелі ойлар айтады. Жырдың нұсқаларын салыстыра отырып оның сюжеттік негізі ХҮ-ХҮІ ғасырлардағы оқиғаларда жатқандығын меңзейді. Сондай-ақ ғалым жырдың қаһармандарын жан-жақты талдап береді. «Қобыланды батыр» жырындағы образдар: Қобыланды, Құртқа, Орақ және Тоқтарбай мен Аналық, қарындасы Қарлығаш бейнелері өте шебер сомдалған. Батырдың сүйген жары Құртқа, жауынгер серігі Қарлығаш тұлғалары да ерекше тартымды бейнеленген. Құртқа – үлкен ақыл иесі, сұлулығына сабырлылығы сай, өнерлі, өнегелі жан, ардақты ару, хас батырға лайық жар. Қарлығаш бас азаттығын аңсаған, махаббаты жолында ешбір

қиындықтан қорықпайтын берік, табанды, қажыр-қайрат иесі, батыр қыз. Жырдағы батырға қарама-қарсы суреттелетін кейіпкерлер де өте әсерлі, нанымды, батырлық эпос дәстүріне тән әсірелеу әдісімен баяндалған. Жырда эпитет, теңеу, салыстыру, бейнелеу, әсірелеу т.б. көркемдік бейнелеу құралдары өте шебер жасалған.

«Қобыланды» - патриотизм рухының, жеңіс жыры. Отанымыздың бүгінгі жас батырларына ерлік дәстүрін қалдырған қарт батырларымыздың бір алыбы, сүйіктісі, дүрі – Қобыланды», - дей [2] келе ғалым жырдағы ел мақтаған ерлік істерге тоқталып өтеді. Жырдағы әр кейіпкер өз бағасын алады. Біздіңше де, жалпы ел тарихында көсемдігі, табиғатында парсаты, төрткүл дүниенің терезесі тең болсын деген тілегі бар қазақ елі үшін бұл жыр аса құнды. Сол сияқты, жырды талдағанда ғалым тегеурінді теңеу сөздер мен адамды қамшылай түсетін мақалдарды орынды қолдана білген. Мысалы, Қобыланды батырға тән мінездерді саралай келе батыр мінезін ұлттық құндылықтар аясында қарастырады. «Қазақ ақ көңілдің «аты арымас. тоны тозбас» дейді. Аңғалдық пен ақ көңілдіктің түбінде адалдық, молдық, тереңдік, өз бойындағы адамгершілік сезімдеріне сену, кішіпейілдік, әділдік, ізгілік қасиеттері жатады. «Қошқар болар қозының, маңдай жағы доң болар, адам болар жігіттің етек-жеңі мол болар» дейді халық. «Семіздікті қой, жүкті нар көтерер» Мұндай молдық мінез ірі адамдарда ғана болады», - дейді [2] де осы мінездерді Қобыланды бейнесінен табады.

Ғалым Әуелбек Қоңыратбаевтың жоғарыдағы мақаласымен таныса келе біз «Қобыланды» жыры арқылы халықтың төл тарихына зейін қойдық, ғасырлар қойнауынан сыр ұқтық. Осы жыр алдиярымызды ардақтай алатынымызды, данамызды даралай алатынымызды, күрмеуі қиын күрделі жылдардың өзінде «рухы еркін халық қана» ұлы істерді атқара алатынын, ең бастысы «ұлылардың ұлағатын ұмытпау – ел боламыз деген халықтың тарих алдындағы парызы» екендігін ұғындық. Қазақтың қамал бұзар қорғаны атанған дарабоз рухын көтерген батыры туралы ғылыми баға бере отырып ел үшін еңіреген ерлердің ерлік істері бүгін де мұра болып қалуы керек деген ойды түйдік.

Кез келген көркем туындыда айтылар ой белгілі көркем образ - адам бейнесінің негізінде айқындалады. Ал кейіпкердің болмыс-бітімі, іс-әрекеті, сөйлеген сөзінде халықтың өзіндік өзгешелігінің көрініс табуы табиғи құбылыс. Ол ұлттық болмысы-мыздың айқын сипаты халық ауыз әдебиеті үлгілерінде сақталған. Мұның себебі ауызша таралған әдеби мұраның тікелей халықтың әдет-ғұрпымен, тұрмыс-тіршілігімен байланысты болуында. «Мәңгілік ел – ата-бабаларымыздың сан мың жылдан бергі асыл арманы. Ол арман- әлем елдерімен терезесі тең қатынас құрып, әлем елдерімен терезесі тең

қатынас құрып, әлем картасынан ойып тұрып орын алатын Тәуелсіз мемлекет атану еді. Ол арман – тұрмысы бақуатты, түтіні түзу ұшқан, ұрпағы ертеңіне сеніммен қарайтын бақытты Ел болу еді. Біз армандарды ақиқатқа айналдырдық. Мәңгілік елдің іргетасын қаладық», - делінген Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың жолдауында [4]. Мәңгілік елдің тарихи тамыры тереңде жатқаны белгілі. Осы тұрғыда бізге жеткен құндылықтардың бірі әрі бірегейі – «Қобыланды батыр» жыры. Осы батырлық жырды жан-жақтан зерделеп, зерттеп, дәйектеп, сыни көзбен қараған әдебиетші ғалым Ә.Қоңыратбаев болатын. Жанын шүберекке түйіп жүрсе де, тайсалмай, тарихын талайға паш ете білген ғалымның ел үшін сіңірген еңбегі мол. Балалықтың бал дәуренінен бастап-ақ халықтың асыл мұрасынан сусындап, рухани азық алу, елінің бүтіндігі мен бірлігін, егемендігін ойлау, тұтастығын сақтау әлі де маңызын жоймаған құндылықтарымыз. Ол туралы ғалым: «...ол жауын мұқатып, елін мұратқа жеткізді. Бақыт, дәулетке кенелтті. Майданда жүрген қазіргі мың сан қазақтың батыр ұлдары да Қобыланды сияқты ата-бабаларының осы дәстүрін ұмытқан жоқ, ұмытпақшы да емес. Біздің бүгінгі жаңа батырларымыз Қобыландының әруағына сыйынып, соны тіріліп отыр. Ата-бабасының жауынгерлік дәстүрлерін ұмытпаған халық жеңілмейді», - дейді [2]. Олай болса, ұлтының дәстүрін, отаншылдық рухын сүйген, еңбегімен елге танылған Ә.Қоңыратбаевтың ғалымдық қырын тануға, насихаттауға «Қобыланды батыр» жырын зерттеген мақаласы бүгінгі ұрпақ үшін маңызды. Жырды, мақаланы оқыған әрбір жас өз елінің тарихымен, тұрмыс-тіршілігімен, дүниетану ерекшеліктерімен, тарихи оқиғалармен таныса отырып патриоттық сезімге бөленеді.

ӘДЕБИЕТ

1. Қоңыратбаев Ә. Қазақ эпосы және түркология. Алматы: «Ғылым». 1987. - 72б.
2. Қоңыратбаев Ә. Шығармалар жинағы, 10т.- Алматы: «МерСал». 2004. - 6-8-38 б.
3. Әуезов М. Әдебиет тарихы. - Алматы: Ана тілі, 1991. - 56 б.
4. «Қазақстан жолы - 2050» Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ. // Егемен Қазақстан 17.01.2014ж.
5. Қоңыратбаев Т. Әуелбек Қоңыратбаев-түркітанушы. Алматы: «Білім». 1996ж.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассмотрен научный труд Ауелбека Кобыратбаева «Кобыланды батыр». Автор в своем труде

рассматривает вопросы казахского героического эпоса и на её основе привит патриотические чувство у подрастающего поколения.

SUMMARY

The present article deals with the scientific work of Auelbek Konratbayev «Kobylandy batyr».

The author considers the questions of heroic epos on the basis of patriotic senses of new generation.

ӘОЖ 811.512.122-114.2

ҚАЗАҚТЫҢ ӘДЕТ-ҒҰРЫПТАРЫ МЕН САЛТ- ДӘСТҮРЛЕРІНІҢ «ӘЙЕЛ» КОНЦЕПСІНДЕГІ КӨРІНІСІ

Серікбай Майра, студент;
Нұрсұлтанқызы Жазира ф.ғ.к, доцент,
«Болашақ» университеті, Қызылорда қаласы

Қоғам мен ғылымның қазіргі уақыт тынысына сәйкес дамуы тіл біліміне ықпал етіп, лингвистикада жаңа бағыттар мен салалар пайда болуда. Тіл ғылымындағы жаңа бағыттар мен ағымдар тың ізденістерге жол ашып жатыр. Кейінгі жылдардағы зерттеулер этносты, ұлт мәдениетін тіл арқылы анықтауды негізгі қағида етеді. Демек, тілді тұтынушы этносты алғашқы орынға қоятын лингвистикадағы антропоцентристік парадигма өз шеңберінде жаңа бағыттарға жол ашты. Осымен байланысты М.Күштаева, Қ.Жаманбаева, Г.Снасапова, С.Жапақов, Б.Ақбердиева, Ш.Елемесова, Қ.Қайырбаева, С.Жиренов, Н.Аитова, А.Әмірбекова сынды жас зерттеушілердің жұмыстарында тіл – таным кілті деп қаралып, когнитивтік лингвистика мәселелері лингвомәдениеттану, этнолингвистика, психоллингвистика, гендерлік лингвистикамен тығыз байланыста зерттелген.

Когнитивтік құрылымның негізгі элементтерінің бірі – концепт. Қазіргі тіл білімінде «концепт» терминіне зерттеушілер тарапынан берілген анықтамалар әртүрлі. «Концепт» терминін тіл аясындағы мәселелерге қатысты пайдалануды тұңғыш рет орыс философы С.А.Аскольдов 1928 жылы «Концепт және сөз» мақаласында жариялады. С.А.Аскольдов концептінің қосымша қызметін көрсете отырып, оны былайша түсіндіреді: «...мысленное образование, которое замещает нам в процессе мысли неопределенное множество предметов одного и того же рода» [1]. Ал Ю.С.Степановтың көрсетуінше «Концепт – это «сгусток» культуры в сознании человека... Концепты не только мыслятся, но и переживаются. Они – предмет эмоций, симпатий и антипатий, а иногда и столкновений. Концепт – основания ячейка в ментальном мире человека... У концепта сложная структура. С одной стороны ей принадлежит все, что принадлежит строению понятия, с другой стороны, в структуру концепта входит все то, что делает его фактом культуры – сжатое до основных признаков содержания история; современные ассоциации; оценки; и т.д.» [2,73]. «Концепт» терминіне анағұрлым сәтті анықтаманы А.Вежбицкая берді. Ғалымның пікірі қазіргі кезде көптеген зерттеушілер тарапынан қолдау тауып отыр. Ғалымның тұжырымы бойынша «концепт – бұл ақиқат әлемі туралы адамның тиянақталған мәдени түсінігін бейнелейтін ғаламның тілдік бейнесі» [3,85].

«Әйел» концептісіне қатысты салт-дәстүр, әдет-ғұрыптар этнос өмірінен, ұлттық дүниетанымынан, халықтық болмысынан, оның тарихы мен мәдениетінен мәлімет беретін тілдік құндылықтар ретінде қызмет атқарады.

«Әйел» концептісін қалыптастыратын тұрақты тіркестердегі әйел лексемасы А.Смайловтың зерттеу еңбегінде [4], қазақ әйелінің қоғам өміріндегі, ұлттық мәдениеттегі рөлі мен орнын сипаттайтын тілдік деректерді лингвомәдени бағытта айқындап, әйел концептісінің лексика-семантикалық, концептуалдық мазмұнын аялық білім деңгейі тұрғысынан түсіндірген А.Байғұтованың кандидаттық диссертациясында [5], әйел қолөнеріне байланысты атаулардың этнолингвистикалық сипаты мен ономазиологиялық негіздерін жан-жақты зерттеп, әйел қолөнеріне қатысты атаулардың табиғатын тілдік және тілдік емес факторлар арқылы анықтап, оның ұлттық сипатта қалыптасуы мен рухани-мәдени өмірдегі орнын, этномәдени мазмұнын қарастырған А.Әлімжанова [6] зерттеулерінде «әйел» концептісінің берілу жолы, жалпы «әйел» лексемасының ұлттық-мәдени сипаты қарастырылған.

Қазақ халқының ұлттық-мәдени ерешеліктерінің бірі – әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі. Қай халықтың болмасын өзінің өмір сүрген дәуіріне қарай тұрмыс-тіршілігі, сол ұлтқа ғана тән әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі қалыптасады. Әр елдің өзіне тән әдет-ғұрып, салт-дәстүрі арқылы халықтың тұрмыс-салты, мінез-құлық ерекшеліктері мен дүниетанымының сыр-сипаты көрінеді. Қазақ ұлты салт-дәстүрге, әдет-ғұрыпқа бай халық. Жас сәби «іңгәләп» жар салып жарық дүниеге келгеннен, адам қартайып бұ дүниемен қоштасқанға дейінгі аралық олардың әрбір баспалдағы, әрбір кезеңі өзіне лайықты той-томалақпен, қуанышпен аталып өткен. Тіпті ақырғы демі бітіп, соңғы сапарға аттанған адамды арулап жөнелтудің өзі де халқымыздың өзіндік ерекшелігі мол ғажап салты болып қалыптасқан. Осындай салт-дәстүр, әдет-ғұрыптардың бір қатары тек әйел затымен байланысты.

Сәлем ету. Халық дәстүрінде қазақ келіншектері қайын аталары мен енелеріне, қайынағалары мен жасы үлкен абысын-ажынға қырындап тұрып, тізесін бүгіп, оң қолын кеудесіне қойып, иіліп сәлем беруі кездеседі. Қырындап тұрып амандасуда өзіндік сыр бар. Үлкен кісіге қарама-қарсы тұру әдепсіздік болып саналады. Келіннің сәлем беру салты беташар дәстүрінен бастау алады. Белгілі жазушы-этнограф С.Кенжеахметұлы: «Жаңа түскен келінді «беташар» дәстүрі жасалмай ешкім көре алмайды. Оны көру үшін әдейі «беташар» жасалады. Оған тойға жиналған туыс-туғандар тегіс қатынасады. Мұнда «Беташар» жыры айтыла отырып, келінге оның атасы, енесі, оның басқа туыстары таныстырылып, келін оларға сәлем жасайды», - дейді [7,15]. Үлкен кісілерден табақ қайтқанда да келін сәлем ету дәстүрі қалыптасқан. Ондайда үлкендер өз ризашылықтарын білдіріп, батасын береді. Келіннің сәлем етуі әдептілік пен сыйлаудың белгісі

ретінде қабылданады. Сәлем әйелге қатысты болса оны «сәлем етті» дейді.

Жаңа жеңешеміз ибалы, көпті білетін иман жүзді адам екен, сабаға сүт құямын деп қазан-ошақ жақта салдыр-гүлдір жүріп алған жоқ, іле кіріп, нағашымның ық жағын ала бір тізерлей отырды да, әуелі Шаруа-шалмен, сосын менімен майда есендесті (О.Бөкеев). Үшеуі де қабырғаласып өте берген Есенейдің пәуескесіне беттерін бұрып, бір тізелеп сәлем етті (Ғ.Мүсірепов). Ұлпан үлкендерге бұрылып бір тізелеп сәлем етті. Шынар да соны істеді, ұяла-ұяла, бетін жаулығымен бүркемелеп сәлем етті (сонда).

Қазақ халқының ата дәстүрінде жасы үлкендерге деген құрмет ерекше. Үлкендер отырған жерге кіші ұрпақ рұқсатсыз баса көктеп кірмеген. Ақсақалдардан, қариялардан бала-шаға, жасөспірім-жеткіншектер ешуақытта жоғары отырмаған. Қазақ келіндері үлкендердің жолын ешқашан кеспеген, бетіне тура қарамаған. Халқымыздың осы тәрізді әдет-ғұрыптарын алғаш зерттеушілердің бірі – академик В.В.Радлов былай деп жазды: «Прежде всего, от невесты требуется не задирать голову; молодой жене положено скромно опускать взор, потому что ей не разрешается смотреть прямо в лицо ни одному из старших родственников мужа. Она должна скромно уступить дорогу старшим родственникам и не смеет проити перед ними» [8,310].

-Ата,- дедім мен иіле төмен қарап. (Қанша арып-шаршап қиындық көріп жүрсем де ол кісінің жүзіне тура қарамаған инабатты келіні едім зой, қайтейін) (О.Бөкеев).

Ғалым А.Қобланова өзінің «Тыйым сөздердің тағылымдық мәні» атты мақаласында қазақ келіндері өзін ата-енесінің алдында асқақ ұстамауына, бетін тура қаратпай бір қырындай, бір тізерлеп отыруына, төрге шықпауына, даусын көтеріп сөйлемуіне, үлкендердің әңгімелеріне беталды араласпауына, оларға жол беріп, сәлем жасауына қарым-қатынас сөздерінің аса сыпайы түрлерін тандауына қатты мән беретіндігін айтып кетеді [9].

Отқа май құю немесе отқа салар. Халқымыздың түсінігі бойынша, қасиетті от отбасының символы болып саналған. Қазақ халқында отқа байланысты көптеген тыйымдар қалыптасқан. Мысалы, оттың орнын басуға, отқа түкіруге, отты сабауға, отты аттауға болмайды. Қалыңдық күйеудің үйінің табалдырығын аттағанда отқа май құю арқылы істелетін ырым «От ана, май ана, жарылқа!» дейтін тілек те отқа табынумен тікелей байланысты. Бұл дәстүр бойынша келіншек табалдырықтан аттаған бойдан, ошаққа жеткенше тізесін бүгіп, сәлем етеді. Содан кейін үй ортасында жанып тұрған отқа бір бақыраш май құяды. Бұл майды әйелдердің бірі дайындап тұрып, сол жерде келіншекке бере қояды. Лапылдап жанған

майдың жанына кемпірлер қолдарын тосып: «От әулие, май әулие, жарылқа!» деп беттерін сипайды. Бұл ырым «сол үйдің оты сөнбесін» деген мағынада орындалады [10,67]. Келіннің босағаны аттарда жасалатын бұл ырым сондықтан «отқа май құю» немесе «отқа салар» деп аталады.

Шашу. Ата-бабаларымыздан жалғасып келе жатқан дәстүріміздің бірі – **шашу**. Қуанышты сәттің бәрінің шашумен басталуы – арты той-томалаққа ұласып, игілікті істерге жалғассын деген ізгі ниеттің белгісі. Сондықтан да халқымыз келін алғаш босағадан аттаған сәтте, күйеу қайын жұртына келіп түскенде, қыздың жасауы келгенде, отау көтергенде, бәріне шашу арнайды. Гендерлік ерекшелікке байланысты шашуды әйел адамдар шашады.

Қанша дегенмен, біздің Бағилаш та көргенді жердің қызы емес пе: «Бұл үйде той көбейсін, шашу, шашу!» - деп екі-үш уыс конфетті ақ жоңқа ғып есіктен кіре шашты. Бес-алтылар шамасындағы мысық көз сары бала аң-таң. «Беретін конфетін қолға ұстатпай, еденге шашқаны несі?»- дегендей, әке-шешесінің, содан соң біздің бетімізге аңырая қарайды (К.Сегізбаев).

Шөміш қағу. Халықтың тұрмыс-тіршілігінде қандай да бір жағдайға, оқиғаларға байланысты қимыл-әрекеттер қолданылып отырады. Солардың бірі – **шөміш қағу**. Бұл ырым бойынша көкек айының бас кезінде күн күркіреп, найзағай жарқыраған шақта әйелдер сыртқа шөміш алып шығып, үй айнала шөміш қағады. Бұндай бейвербалды амалдың беретін мағынасы – сүт көп, ақ мол, төл аман болсын деп жаратқанға жасалған ақ тілеу болып табылады.

Онымен бірге кеше күн күркіреді! Күн ерте күркіресе ырысты жыл боларын шалдар бал ашпай білді. Кемпірлер үй айналып, шөміш қағып, отқа ақ құйды (О.Бөкеев).

Жоқтау. Көне заманнан қалған көп кәде, жора-жосынның бірі – өлген адамды естіртіп, көңіл айту, жоқтау. Қазақтың ежелгі салтында өлген ердің бір жыл бойы найзасы босағада қадаулы тұрады. Аты жал-құйрығы күйзеліп жылқыға жіберіледі, жұбайы шашын тарқатып, басына қара жамылып, күніне үш мезгіл жоқтау айтады. Марқұмның жылы болған соң атын сойып, найзасын сындырып, асын береді. Әйелінің басындағы қара жамылғы алынады. Қазақ халқында «бетінді тырнама», «шашынды жұлма», «шашынды жайып жүрме» деген тыйымдар бар. Бұл бейвербалды амалдар тек әйел қарым-қатынасында кездеседі. Қаралы, қайғылы, зарлы әйел ғана шашын жайып (кейде жұлып) жіберіп, екі бетін тырнап, қан жоса жасаған. Бұл бейвербалды амал дауыс қылу, жоқтау кезінде жасалады. Сондықтан қазақ шашты жұлу, бетті тырнау, шашты жаю үлкен қасіреттің белгісі деп білген. Қазақ әйелдері жоқтау айтқанда «басым қаралы, бетім жаралы» деген тіркесті жиі айтады. Бұл жөнінде

Ы.Алтынсарин «Орынбор ведомствосы қазақтарының өлген адамды жерлеу және оған ас беру дәстүрінің очеркі» атты еңбегінде: «Сүйекті үйден шығарарда өлген адамның әйелдері ойбай салып дауыс шығарады, оған ауылдағы басқа әйелдер де қосылады; беттерін тырнап, қан қылады; бастарына түскен қайғы-қасіретін жұрт алдында қаншалық күштірек көрсеткісі келсе, беттеріне де жара соншалық көп түседі»- дейді [11,169].

Бұл кезде Бәжсейдің өз үйінің ішінде қара сұр бәйбішешаршысын шорт байлаған. Қара шашын тарқатып, екі иініне жайып салған. Қан сөлден айрылып, сұрланып талған жүзінде көк тамырлары білінеді. Екі бетінің ұштары жылап жыртқан тырнақтың табын сақтап, жарадар боп тұр (М.Әуезов).- Қарт ана оқыс есін жинап алды. -Ойпырм-ай!.. – деп өкіріп, жас жуған бетіне тырнақ салып, қанын ағыза осып-осып жіберді. Қанша кісі жабылса да, күйік көтерген әйел қолда тұрмай, жұлқып шықты. Ажал шеңгелі жалғыз баласын бүріп алып, жұпыны жер үйдің бір жағын омсырайтып ойып әкетіп бара жатқанын көрді. Қара шашы жайылып кеткен. Үрей қаптаған көздерінің ағы айналып, ұясынан шыға ақшаңдап: «Жан ботам-м!» - деп зарлап, қос қолын созып ұмтыла берді де, құлап түсті (Ә.Нұрпейісов).

Қорыта келгенде, тіліміздегі «Әйел» концептісін қалыптастыратын осындай салт-дәстүр, әдет-ғұрыптар молынан кездеседі. Әр ұлттың ерекшелігі этностың салт-санасынан, дәстүрінен, әдет-ғұрпынан байқалады. Ұлттық мәдениетіміз бен ментальдық дүниесінде, болмысында әйел бейнесінің сипаты, қоғамдағы рөлі, гендерлік ерекшелігі жайында нақты ақпарат алуға болады.

ӘДЕБИЕТ

1. Аскольдов-Алексеев С.Концепт и слово // Русская словестность: Антология. –Москва, 1997. -271 с.
2. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры . – М.,1997. –401 с.
3. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. – М., 1996. – 411 с.
4. Смайлов А. «Әйел» концептісін қалыптастыратын тұрақты тіркестердің лингвомәдени сипаты. Филол.ғыл.канд.дисс.автореф. – Алматы, 2008. -25 б.
5. Байғұтова А. «Қазақ әйелі» концептісінің этномәдени сипаты. Филол.ғыл.канд.дисс. –Алматы, 2008. -143 б.
6. Әлімжанова А. Қазақ тіліндегі әйел қолөнеріне байланысты халықтық лексиканың этнолингвистикалық сипаты. Филол.ғыл.канд.дисс. –Алматы, 2008.

7. Кенжеахметов С. Қазақтың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. -Алматы: Ана тілі, 1994. -79 б.

8. Радлов В.В. Из Сибири. Страницы дневника. -М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1989. -749 с.

9. Қобланова А. Қазақ сөз этикеті: филол. ғыл. канд. дисс. - Алматы: А.Байтұрсынұлы ат. Тіл білімі институты, 1993. -151 б.

10.Ғабитханұлы Қ. Қазақ мифологиясының тілдегі көрінісі. – Алматы: Арыс, 2006. – 168 б.

11. Алтынсарин Ы. Таза бұлақ. -Алматы: Жазушы, 1988. -320 б.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются лингвокультурные описания традиции и обычаев касающиеся концепты «Женщина»

SUMMARY

In this article concept «woman» concessions and traditional linguistculture about it.

ӘӨЖ 82-024:89 (574.54)

СЫР БОЙЫ АҚЫН-ЖЫРАУЛАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫН ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІ ӘДІСТЕРІ

Сапартаева Ләззат Егізбайқызы,

Егемен елдің ертеңі, тәуелсіздіктің тірегі мықты болуы жастарды жан-жақты жетілген, парасатты азамат етіп тәрбиелеу – бүгінгі күннің негізгі талабы. Елбасының Қазақстан халқына арнаған «Қазақстан – 2030» стратегиялық бағдарламасында: «Біздің жас мемлекетіміз өсіп жетіліп кемелденеді, біздің балаларымыз бен немерелеріміз онымен бірге ер жетеді. Олар өз ұрпағының жауапты да жігерлі, білім өресі биік, денсаулығы мықты өкілдері болады» [1],– деген болатын. Еліміздің өркениетті елдер қатарына қосылуы бүгінгі ұрпақ бейнесінен көрінеді десек, осыдан жастарға ғылыми негізде білім беру міндеті туындайды. Білім мазмұнын жаңарту, үздіксіз білім беру жүйесін дамытуды өмірдің өзі талап етіп отыр.

Халқымыздың аса бай мәдени мұрасын қалпына келтіру, сақтау, одан әрі дамыту мақсатында жарияланған «Мәдени мұра» бағдарламасының [2] келер ұрпақ үшін мән-маңызы ерекше. Халықтың мәдени-рухани бай қазынасының негізінде жастардың бойында жоғары мәдениетті ұлттық сананың негіздерін қалыптастыру – бүгінгі оқыту үрдісіндегі әр пәннің алдындағы басты мәселе. Бұл бағытта әдебиет пәнінің атқарар жүгі ауыр.

Қазақ әдебиеті тарихындағы мәдени мұралар қорынан мол орын алатын Сыр сүлейлері шығармаларын жоғары оқу орындарында оқыту мәселесі осы саладағы жасалып жатқан жұмыстарға өзіндік үлесін қосары сөзсіз. Қоғам талабы оқыту, білім беру жүйесінің алдына студенттің әлеуметтік белсенділігінің дамуына жол ашу, шығармашылық тұлға қалыптастыру міндетін қойды. Болашақ маман иесі өзін қоршаған табиғатты, әлеуметтік органы неғұрлым жақсы білсе, соған өз тарапынан өзгеріс жасауға соғұрлым ынталы, қабілетті. Бұл орайда өлкелік әдебиет – Сыр бойы ақын-жырауларының шығармашылығы әдебиет сүйер жастардың ынта-ықыласын оятары сөзсіз.

Сыр бойы ақын-жырауларының шығармалары – ұлттық әдебиетіміздің тарихын құрайтын рухани арналардың бірі. Көне түркі өркениеті мен шығыстың классикалық мәдениетінен, қазақтың өзіндік төл дүниетанымынан сыр шертетін Сыр бойы ақын-жырауларының мұралары халықтың өткені мен бүгінін, келешегін жалғайтын рухани дәнекер болып табылады. Шығыстық поэзиядан келген шығармашылық үрдістің Сыр бойы ақын-жыраулары шығармалары арқылы жалғасуы ұлттық сөз өнері дамуының дәстүрлі көркемдік негізі болып қала беретіні ақиқат.

Әдебиет – сөз өнері. Әдебиет пәні философиялық, педагогикалық, ұлттық ізгілікті, психологиялық, мәдени-рухани

құндылықтарға құрылып, ұлттық танымды, ұлттық рухани сананы қалыптастырады. Қазақ әдебиетін оқытуда білікті мамандар даярлау үшін оқытушыларға жаңа міндеттер жүктеліп отыр. Бүкіл әлемдік білім кеңістігіне өтуде ұлттық сананы жетілдіру, оқыту әдістеріне ене бастаған жаңа үрдістер кеңінен қолданылуда.

Қазақ әдебиетінің тарихынан ерекше орын алатын Сыр бойы ақын-жырауларының әдеби мұрасы ұлттық рухани құндылықтарымыздың үлкен бір саласы болып табылады десек, ақын-жыраулардың өмір, заман жайындағы толғаныстарын, дана өсиеттері мен ақыл-нақылдарын қазіргі жастарға насихаттау – білім мен тәрбиені ұштастырудың негізгі тәсілдерінің бірі.

Қазақ даласында XIX ғасырда және XX ғасырдың бас кезінде ақындық-жыраулық өнер ерекше өріс жайып, әсіресе, Сыр өңірінде көптеген ақын-жыраулар өкілдерінің жыр сайысындағы ерекшеленген, өрлеген кезеңі болды. Оның тарихи негіздері де жоқ емес. Студенттерді Сыр бойы ақын-жырауларының шығармаларымен таныстырып, тақырыптық-идеялық, жанрлық, көркемдік ерекшеліктеріне қарай талдауға машықтандыру арқылы ғылыми ізденушілігін, өлке әдебиетін танып-білуге құлшынысын арттыруға болады.

Студенттерге әдебиеттің құдыретін, оның адам баласы жаратылғаннан бері бірге жасасып келе жатқандығын, мәңгілік жаңарып, жасарып отыратын үрдіс екенін түсіндіре отырып, сол әдебиетті жасаушылардың бір тобы – Сыр бойы ақын-жыраулары, олардың шығыстық дәстүрде жазылған көркем шығармалары жайында айтуымыз керек. Айта кететін бір жайт: Сыр бойында жасаған ақын-жыраулардың шығармашылығы туралы сөз болғанда, олар нәр алып, сусындаған шығыс елдерінің әдеби дәстүрінсіз әңгімелеу мүмкін емес. Жалпы адамзат руханияты өзінің бастау-бұлағын шығыстың әдебиеті мен мәдениетінен алғаны әдебиет тарихынан белгілі. Әйгілі шығыс жұлдыздары – Фирдоуси, Сағди, Науаи, Низами елдеріндегі бай әдеби мұралардың өзге халықтар әдебиетіне тигізген әсері бұған дәлел болады. Осы дәстүр Сыр бойындағы ақын-жыраулар шығармашылығын да айналып өткен жоқ. Орта Азиядағы медреселерден білім алған Сыр шайырларының бәрі дерлік шығыстық үрдіс, дәстүрді ұстаған. Олар шығыстық классикалық әдебиет үлгілерін қазақ ұғымына жақындата отырып, қазақ әдебиетіне жаңалық әкелді, сөйтіп шығыстық дәстүрді қалыптастырды.

Сыр бойындағы ақын-жыраулардың шығыстық дәстүрде жазған туындыларын оқытудағы ең басты жұмыстардың біріне студенттердің көркем шығарманы қабылдауы, одан әсер алуы, көркем туындыны бүкіл бітім-болмысымен түсіне білулері жатады. Оқытушы осы

мақсатпен іздене отырып, оны жүзеге асырудың ең тиімді әдіс-тәсілдерін сұрыптай пайдаланып, студенттің көркем шығарманы оқу белсенділігін, әсерлі сезімін дамытудың жолдарын қарастыруы керек.

Сыр бойында жасаған шайырлардың шығыс сюжеттерінен алып жазған шығармаларын студенттерге оқыту барысында олардың рухани дүниесін байыта отырып, эстетикалық, адамгершілік, азаматтық тәрбие беру, оқырмандық ынта-ықылас, биік талғам қалыптастыру, логикалық ойын қалыптастыру мәселелері кешенді түрде жүзеге асырылуы тиіс. Қазақ әдебиетіне жаңа леп, тың екпін әкелген Балқы Базар, Тұрмағанбет, Шораяқтың Омары, Қарасақал Ерімбет, Кете Жүсіп, Қаңлы Жүсіп сияқты ақындардың шығыстық дәстүрлі тақырыптарды заманмен үндестіре жырлап, қазақ даласына қазақы үрдіспен жеткізгенін көркем туындыны оқыту, идеялық мазмұнына талдату арқылы түсіндірген тиімді. Ақын-жыраулардың шығыстық дәстүрді ұстана жазған шығармаларының жанрлық ерекшелігін де қамти отыру студенттердің әдеби-теориялық білімін кеңейтуге септігін тигізеді. Бұл орайда ғалым Б.Кәрібозұлының «...Шығыс әдебиетінің дәстүрінде дүниеге келгенімен, мазмұндық, тақырыптық, пішіндік сипаттары жағынан төлтума туынды, қазақ әдебиетінің шығармаларына айнала отырып, туған әдебиетіміздің дамуына үлкен үлес болып қосылады» [3,31], – деген пікірін назарда ұстағанымыз абзал.

Студенттің көркем шығарманы қабылдауы – оның өзінің жан қалауымен, жүрек сезімімен, рухани әрекетімен жүзеге асатын дүние. Қандай жақсы көркем шығарма болмасын, студент автордың жан күйзелісін, шалқар шабытын барынша сезінуі керек. Оның бойындағы осы сезімді ояту оқытушының қолында.

Поэзиялық туындыларды оқыту – әдебиетті оқытуда кездесетін келелі мәселелердің бірі. Осы шығармалардың қатарындағы шығыстық үлгіде жазылған дастандарды оқыту кезінде студенттердің туындыны түсініп оқуына, туындыны талдай білуге төселдіру керек. Мұны меңгерген студенттің сөз байлығы, танымы артып, өресі биік болары анық. Осының нәтижесінде студент Сыр шайырларының небір қызық хикаяға құралған шығармаларын өз бетінше оқуға құмартып, өз білімдерін көтереді.

Сыр бойы ақын-жырауларының шығармашылығында студенттерді адамгершілікке, сүйіспеншілікке баулитын дүние мейлінше мол. Соның бірі – әдеби талдау әдісін меңгерту үшін студенттерді шығарманың көркемдік әлеміне көз жіберте білуге, шығармашылықпен оқи білуге үйреткен жөн. Шығарманы мазмұндап айтып беру арқылы ғана оның идеялық, көркемдік сапасы ашылмайды. Оқыту мен шығармаға талдау жасау әдісі бір-бірімен

тығыз байланысты. Оқыту процесінде студенттердің теориялық білімдерін үнемі шыңдап, талдау әдісіне үйретіп отырған жөн.

Сыр бойы ақын-жырауларының шығармаларын зерттеу ісі соңғы жылдары жана арнаға түсіп, ерекше қарқын ала бастады. Халқымыздың ғасырлар бойы жасаған дәстүрлі мәдениеті үлгілері ең алдымен ұлттық санамен бірге жалпыадамзаттық құндылықтарға қосылған үлес ретінде қарастырылуда. Бұл пәннен алған білімдері арқылы студенттер Балқы Базар, Күдері қожа Көшекұлы, Қарасақал Ерімбет, Бұдабай Қабылұлы, Дүр Оңғар, Құлан Алдабаргенұлы, Ешанияз сал, Кете Жүсіп, Шораяқтың Омары, Қаңлы Жүсіп, Тұрмағанбет, Нұртуған, Сәрсенбай, Әбзәли, Жиенбай, Көшеней, Нартай, Манап, т.б. Сыр бойында жасап, жырдың дариясын ағызған сүлейлердің терең ойлы, ақыл-насихатқа толы туындыларымен танысып, талдап, ғылыми ойлау қабілетін ұштай түсуге машықтанады.

Сыр бойы ақын-жырауларының шығыстық үлгідегі шығармаларында өмір шындығы түрлі кейіпкерлердің өзара тығыз қарым-қатынастары арқылы бейнеленеді. Негізгі көркемдік белгілеріне, өмір шындығын игеру сипаттарына орай шығармаларды жүйелеп қарастыру студенттердің осы туындылардың елеулі қырларын айқындауға, өлкелік әдебиет өкілдерінің өмірін түрлі тұрғыдан зерттеуге деген құлшынысын арттырады анық.

«Көркем шығарма – әдебиеттің құндылығы. Көркем шығарманы оқыту – студенттің сөз қадірін түсінерлік ойлау әрекетін дамыту, рухани дүниесін байыту, эстетикалық талғамын жетілдіру, адамгершілік қасиетін қалыптастыру» [4,62], деген болатын әдебиет зерттеуші ғалым Қажым Жұмалиев. Сыр бойы ақын-жырауларының шығармаларын оқыту барысында олардың адамгершілік мұрат мәселелерін қозғайтын туындылары негізгі нысанға алынады. Мысалы, Сырдың белгілі ақыны Тұрмағанбет Ізтілеуов поэзиясындағы адамгершілік тақырыбы туралы былай толғауға болар еді: «Өз замандастары арасында «шығыс тілдерінің тірі сөздігі» атанған кәсіби тәржімәші Тұрмағанбет шайырдың шығармаларына өзек болған адамзат баласына ортақ алуан мәселелерден, ол оқыған шығыс әдебиеті үлгілері мен діни-философиялық кітаптар мазмұнынан парасатты да, пайымды дінтанушы, кемел шығыстанушының дүниетанымынан нағыз оқымыстыға тән тылсым қасиеттерді танимыз. Сыршыл лиризм мен философиялық толғаудың тізгінін тең ұстап, Сыр бойына мәлім бүтін бір жыраулар әулетіне өзін ұстаз санатып, ұлықтата білді.

Ақын адамгершіліктің ең биік сатысына жетуді біліммен, сауаттылықпен байланыстырып, рухани сұлулыққа ие болу мүмкіндігі туралы философиялық ойларын шығыс ойшылдарының гуманизмімен

үндестіреді. Адам атаулыны ардақ тұту гуманизмнің ең жоғары талабы екенін түсінеді. Оған жетудің бірден-бір жолы – өнер-білімді, ғылымды игеру, рухани баю, жан-жақты жетілген азамат деген атаққа ие болу, бүгінгі ұрпаққа адамгершіліктің түпкі мақсаттарын таныту. Ақынның өмірлік ұстанымы – оның бар шығармасының идеялық арқауы.

Әрбір ұлттың әдебиеті өзінің өнегелі өміршең дәстүрлері мен қасиеттерін дамыту арқылы әлемдік рухани дамуға өзінше үлес қоса алады. Ал әдебиеттің жан-жақты дамуына оның өзін-өзі тануы айрықша игі ықпал етеді десек, шығыстық үлгіде жазылған Сыр бойы ақын-жырауларының шығармаларынан алатын әсер рухани әлемдегі қайталанбас өзіндік эстетикалық құбылыс ретінде санада қалады.

Бүгінде білім беру саласында өлкелік әдебиет өкілдерінің шығармашылық мұрасын жаңа ғылыми тұрғыдан зерттеу, оқыту талабы қойылып отыр. Зерттеуші-ғалымдардың пікірі Сыр бойы ақын-жырауларының бүкіл қазақ халқына ортақ ой қозғаған, ел болудың өзегі – оқу мен білім игеріп, өнер үйренуде екендігін таныған, сол ізгілікті ойды өз шығармалары арқылы халқына жеткізе білген өнерпаздар екендігін дәлелдейді. Олар көтерген өзекті идея қай кезде де өзінің маңызын жоймайды, уақыт өткен сайын мән-мағынасы артып, ерекшелене түседі. Бүгінгі ұрпақты заман талабына сай оқытып тәрбиелеу үшін де қажеттілігі арта береді. Еліміз тәуелсіздік алып, көне мұраларымызды түгендеп, тарихи тұлғаларымызды, рухани қазыналарымызды қайта қарап, әділ бағалауға қол жеткен қазіргі уақытта Сыр бойы ақын-жырауларының мұрасына ғылыми негізде жаңаша көзқарас биігінен қарап, қайтадан саралап, талдап оқу және оқыту қажеттігі туындайды.

ӘДЕБИЕТ

1. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан – 2030. – Алматы: Білім, 1997. – 256 б.
2. Назарбаев Н. «Мәдени мұра» бағдарламасы мемлекеттік бағдарлама болуы тиіс // Егемен Қазақстан. – 2003. – 29 қараша.
3. Кәрібозұлы Б. Беталыс. – Алматы: Арыс, 2005. – 200 б.
4. Жұмалиев Қ. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері. – Алматы: ҚМКӘБ, 1958. – I т. – 402 б.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассмотрено творчество акынов-жырау Сырдарьинского региона и проблематика их изученности.

SUMMARY

In this article the methods of teaching creative works of poet-zhyraus of Syr are examined.

ӘОЖ 811.512.122'36

СӨЗ МӘДЕНИЕТІ МӘСЕЛелЕРІ

Мусилимова Жанат Қадырқожақызы,

Сөз – ойды білдірудің, сөйлем құраудың басты материалы. Құрылыс материалынсыз үй салуға болмайтыны сияқты, сөзсіз сөйлем құрауға болмайды. Сөйлем – адам ойын айтудың негізгі формасы. Сөйлемге қатынасты әрбір сөз – айтайын деген мақсатты ойдың қажетті бөлшегі. Сөйлем жеке сөздерден құралғанда, ол сөздер айтылмақ ойдың бірден-бір дәл қондырған бөлшегі тәрізді болу керек. Сөйлемде бір сөздің орнына басқа сөзді қоя салған кісі тіл жұмсаудағы ұқыпсыздықтан болған сәтсіздікке душар болады.

Сөз байлығы – күрделі түсінік. Сөз – тілдің негізгі бірлігі, ол мағынаға ие және дыбысталады. Сөздің екі жағы бар сыртқы (сөз дыбыстарсыз пайда болмайды), ішкі жағы (мағынасыз сөз жоқ). Қандай да болмасын дыбыстың бірлігі сөзді құрау үшін, ол бір нәрсенің мағынасын білдіруі қажет. Сөздің грамматикалық мағынасы бар әрі белгілі бір сөз табына жатады. Сөз мағынасы кең не тар болады. Сөз дегеніміз айтылған (не жазылған) ой, әңгіме. А.Құнанбаев «Сөз түзелді, тындаушы сен де түзел», «Сөз айттым Әзірет Әлі, айдаһарсыз» деген жолдарында сөз деп автор поэзияны меңзеп отырса, «Біліміден шыққан сөз, Талаптыға болсын кез» дегендегі «сөз» ой-пікір деген мағынада айтылған. Демек, тілдің әр түрлі мақсатта жұмсалудың сөз деп айтамыз.

Тіл мәдениеті мен сөз мәдениеті деген терминдер қатар ұғымда жұмсалады. Өзара мағыналас болғанмен, олардың бір-бірінен айырмашылығы да бар. Сөз мәдениеті дегеннің ұғымы кең, ауқымды. Ол көбінесе қарым-қатынас құралы болып табылатындықтан, тілді жетілдіре беру, ұштай түсумен қатар сөз шеберлігі, сөйлеудегі әдептілік сияқтыларды қамтиды. Әсіресе, соңғы ұғымдарға қатысты *сөз мәдениеті дегеніміз* қарым-қатынас құралын қалай игеріп, өмірде қалай пайдаланып жүрміз, оның әр алуан тәсілдерін дұрыс, дәл, ұтымды қолданып, мазмұнды, әсерлі етіп жұмсай алдық па дегенге тіреледі. Яғни сөз мәдениеті әдеби тілдің грамматикалық, лексикалық, стильдік, орфоэпиялық норманы меңгеру, сонымен бірге, бейнелеуіш, көріктеуіш амал-тәсілдерді қарым-қатынас жасау мақсаты мен мазмұнына сай етіп қолдана білу дегенді білдіреді [1,9].

Ахмет Байтұрсынұлы 1920 жылдары қазақ тілін зерттей келе, сөз мәдениетінің теориялық мәселелерін ғылыми тұрғыда негіздеген еді. Тіл мәдениеті, сөзді дұрыс қолдануға қатысты: «Сөздің дұрыс айтылуы деп әр сөздің, әр сөйлемнің дұрыс күйінде жұмсалуды айтылады. Олай болу үшін:

- сөздердің тұлғасын, мағынасын өзгертетін түрлі жалғау, жұрнақ, жалғаулықтарды жақсы біліп, әрқайсысын өз орнына пайдалану қажет;

- сөйлем ішіндегі сөзді дұрыс септеп, ымырластыру қажет;

- сөйлемдерді дұрыс ойластырып, дұрыс құрмаластырып, дұрыс орналастыру» [2,350-353] аса маңызды дейді.

1930 жылдардан кейін сөз мәдениеті тілімізде орфографиялық ережелермен байланысты қаралып келсе, тілші мамандардың ішінен алғашқылардың бірі болып М.Балақаевтың «Қазақ тіл мәдениетінің мәселелері» атты еңбегі (1965) жарық көрді. Еңбекте қазақ әдеби тілі мен сөйлеу тілі, оның нормалары мен стильдік ерекшеліктері мен мерзімді баспасөз, аударма жұмыстарының негізгі принциптеріне талдаулар жасалды. Ғалым шаршы топ алдындағы сөйлеу мәдениеті, сөз қолдану мәдениеті, грамматикалық тәсілдерді тиімді де ұтымды қолдану сөз мәдениеті дәрежесін биіктету екендігіне тоқталады да, «Мәдениет – оқу-ағарту, ғылым, өнер, тағы басқа рухани өмір табыстарының жиынтығы да, тіл мәдениеті дегеніміз – тілдік тәсілдердің ширау, жетілу дәрежесі. Сонымен қатар ол тілдік жұмсаудағы ізеттілік, сауаттылық, тілдік тәсілдерді дұрыс қолдану дағдысы», – деген тұжырым жасайды [3,9]. 1966 жылғы М.Дүйсебаеваның «Қазақ әдеби тілі орфоэпиясының негізгі мәселелері» атты кандидаттық диссертациясы мен 1972 жылғы «Сөз мәдениеті және баспасөз» деген жинақтағы Қ.Неталиеваның мақаласында сөз мәдениеті бірсыпыра дұрыс бағытта зерттелген болатын.

«Тіл мәдениеттілігін сөз ету үшін, алдымен тіліміздің ішкі тазалығын, ұлттық негізін түзеп алуымыз керек. Өйткені біздің тіліміз – орыстанып, еуропаланып кеткен тіл.

Неге десеңіз, біздің әліпбиіміздің құрамында қазақ тіліне қажеті шамалы орыстың 12 әрпі жүр. Сөздік құрамымыздан «халықаралық терминдер» деген құрметті атақты иеленген Еуропа тілдерінің 100 мыңнан аса сөздері ойып тұрып орын алған. Ол жат сөздер біздің тілдік ерекшелігімізге (үндестік заңына) бағынбай қолданылады. Сөз саптау үрдісіміз де қазақ тілінің қалыбынан шығып кеткен», – деп тіліміздегі қазіргі өзгерістер туралы айтады [4,12].

Дұрыс сөйлеу үлкен өнердің бірі болып саналады, әрі ондағы сөздік қор міндетті түрде төл сөздерден құралып қоймайды, қоғамның тарихи қарым- қатынас жағдайлары тілден орын алып отыратындықтан, сөздік құрамда көршілес, аралас тұрып жатқан халықтардың сөздері кездесіп отырады [5,1].

Сөз мәдениеті дегеніміз – тілдік, коммуникативтік, этикалық нормаларды сақтай отырып, тілдік құралдарды, амал-тәсілдерді қарым-қатынас жағдаятына, ерекшелігіне сәйкес талғап, таңдап

қолдану арқылы дiттеген коммуникативтік мақсатқа жетуге барынша мүмкіндік беретіндей етіп тиімді түрде ұйымдастыру [1,105].

Дұрыс сөйлеу ұғымына әдеби тілдің орфоэпия нормаларын меңгеру жатады. Тіл арқылы студенттер көркем ойды ұғынып, одан эстетикалық тәрбие алады ана тілінің құдіретіне тәнті болады. Сөз мәдениеті теңдесі жоқ тарихи кезеңді басынан өткеріп отыр. Ал біз сол кезеңнің тек куәгері ғана болмай, талабы мен табысын, қайшылықтары мен қиындықтарын қолымыздан өткізіп отырғанымызды біріміз сезсек, біріміз сезбей, күнделікті күйбең шаруаның біріндей көріп жүрміз. Сондықтан сөз мәдениетінің шын мәніндегі сапалы дәрежеге көтеріле алмай келе жатқаны, оған қатысты жоғары оқу орындары мен оқытушылар тарапынан жүргізілетін нақты іс-әрекеттің тым жеткіліксіз, тіпті немқұрайлы жүріп жатқаны туралы кейде ашынып, кейде күйініп, кейде жөнсіз даурығып, кейде ақылға салып, дәлелді айтылатын әлеуметтік пікірдің белсенді бола түсуі – өте заңды құбылыс. Яғни сөз мәдениеті үшін күрес үздіксіз жүріп жатыр деген сөз.

Мәдениет дегеніміз – дұрыстық, тәртіпке бағыну, заңдылықты сақтау. Демек, сөз мәдениеті – норманы сақтау дегеннің баламасы. Сөз мәдениетінің ауызша және жазба түрін қатар дамытып, оның қоғам өміріндегі қызметінің өрістей түсуіне мүмкіндік жасау сөзді дәл, анық жеткізе білуге көпшілікті тәрбиелей түсу т.б. сөз мәдениетін көтеру деген ұғымды білдіреді. Сөздің дұрыс қолданылуы, табиғи заңдылықтарының бұзылмауы, ұлттық нәрінен айрылмауы маңызды. Кісінің тіл мәдениетінің дәрежесі оның эстетикалық талғамының қандай екеніне де байланысты. Сөздің сұлулығы, кісіге етер әсерінің күшті болуы айтылған ойдың айқындылығымен, мазмұндылығымен байланысты. Сонымен қатар, тілдегінің таңдаулыларын талғай білген кісі – тілге деген эстетикалық сезімі күшті кісі болғаны. Ол қасиет адамда бірден пайда бола қалмайды, көп оқып, көп ізденіп, тіл мәдениеті талаптарына қанық болу арқылы қалыптасады. Сөз мәдениеті төмен адам тіл байлығының саналы мұрагері бола алмайды, тілдің дағдысына қанық, құдіретті күшіне сенімі мол азаматтар ғана ие бола алады.

Сөз мәдениеті деңгейінің жоғары көтерілуі – халық, ұлт тілінің жаңа сапаға ие болғанының белгісі. Сол сөз мәдениетінің белгілі бір дәрежеде ойысып, ауызекі сөйлеу тілінен оқшауланып жоғары сатыға көтерілуі –

тарихи құбылыс. Қорыта айтқанда, Сөз мәдениеті деп – адам тәжірибесі арқылы жүйелі қалыпқа түскен, қоғамдық қызметі әр алуан сөйлеуді айтамыз.

ӘДЕБИЕТ

1. Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: филология ғылым. докт. ... диссер. - Алматы, 2007. - 328 б.
2. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. - Алматы: Ана тілі, 1999. - 448 б.
3. Ұйықбаев К.И. Тіл мәдениетінің кейбір мәселелері. - Алматы: Білім, 1969. - 24 б.
4. Қалиев Б. Тіл мәдениеті және ұлттық сана // Жетісу. - 2004. № 3.
5. Сыздық Р. Бүгінгі жазу-сызу мәдениеті // Егемен Қазақстан.- 2004. №9

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривались проблемы культуры речи, опираясь на мнения ученых.

SUMMARY

In this article the problems of culture speech are examined, taking into consideration scientists' points of view.

УДК 512.815.6

О МОДУЛЯХ ВЕЙЛЯНАД SL_n В ПОЛОЖИТЕЛЬНОЙ ХАРАКТЕРИСТИКЕ

Ибраев Шерали Шапатаевич,

кандидат физико-математических наук, профессор;

Жугинис Венера Сарбаевна, магистр

Университет «Болашақ», г. Кызылорда

В настоящий момент основные трудности вычисления когомологии простых модулей односвязных алгебраических групп с неприводимой системой корней над полем положительной характеристики связаны структурными вопросами модулей Вейля. Одним из эффективных методов изучения модуля Вейля является построение фильтрацию Янцена. Общие свойства фильтрации Янцена для модулей Вейля изучены в работах [1] – [10]. Характеры простых модулей полностью вычислены только для малых алгебраических групп с системами корней типов A_1, A_2, A_3, B_2, G_2 . Из результатов исследования, полученные к настоящему моменту видно, что структура модулей Вейля не получены даже для ограниченных старших весов. В данной заметке построены фильтрации Янцена для некоторого семейства модулей Вейля для алгебраической группы $SL_n(k)$ над полем k характеристики $p > n + 1$.

Пусть $G = SL_n(k)$ и $p > n + 1$. Обозначим через $\chi(\lambda)$ формальный характер модуля Вейля $V(\lambda)$ и через $\chi_k(\lambda)$ формальный характер простого $L(\lambda)$ со старшим весом $\lambda \in X_+(T)$, где $X_+(T)$ – множество доминантных весов. Будем предполагать, что система корней R группы G неприводима и обозначим максимальную корень системы R через $\tilde{\alpha}_0$. Действие аффинной группы Вейля W_p определяется формулой

$$s_{\alpha, rp} \cdot \lambda = \lambda - \langle \lambda + \rho, \alpha^\vee \rangle + rp\alpha,$$

где ρ – полусумма положительных корней.

Рассмотрим следующие элементы множества ограниченных весов $X_1(T)$:

$$\begin{aligned} \omega_{00}(v) &= s_{\tilde{\alpha}_0, p} \cdot v, & \omega_{10}(v) &= s_{\tilde{\alpha}_0, p} s_{\alpha_1, 0} \cdot v, \\ \omega_{0j}(v) &= s_{\tilde{\alpha}_0, p} s_{\alpha_{n-j+1}, 0} \cdots s_{\alpha_n, 0} \cdot v, \quad j = 1, \dots, n-2, \\ \omega_{1j}(v) &= s_{\tilde{\alpha}_0, p} s_{\alpha_{n-j+1}, 0} \cdots s_{\alpha_n, 0} s_{\alpha_1, 0} \cdot v, \quad j = 1, \dots, n-2, \end{aligned}$$

$$\mu_i^j(v) =$$

$$S_{\tilde{\alpha}_0, p} S_{\alpha_{n-i}, 0} \cdots S_{\alpha_n, 0} S_{\alpha_1, 0} \cdot \omega_{oi}(v), \quad i = 0, \dots, n-5, j = i+1, \dots, n-2,$$

где v – элемент внутри нижнего фундаментального аффинного алькова.

Предложение. Пусть $G = SL_n(k)$ и $\text{Char } k = p > n+1$. Тогда

$$\chi(v) = \chi_k(v) \text{ и}$$

$$\chi(\omega_{00}(v)) = \chi_k(\omega_{00}(v)) + \chi_k(v),$$

$$\chi(\omega_{10}(v)) = \chi_k(\omega_{10}(v)) + \chi_k(\omega_{00}(v)),$$

$$\chi(\omega_{0j}(v)) = \chi_k(\omega_{0j}(v)) + \chi_k(\omega_{0,j-1}(v)), \quad j = 1, \dots, n-2,$$

$$\chi(\omega_{11}(v)) = \chi_k(\omega_{11}(v)) + \chi_k(\omega_{10}(v)) + \chi_k(\omega_{01}(v)) + \chi_k(\omega_{00}(v)) + \chi_k(v),$$

$$\chi(\omega_{1j}(v)) = \chi_k(\omega_{1j}(v)) + \chi_k(\omega_{1,j-1}(v)) + \chi_k(\omega_{0j}(v)) + \chi_k(\omega_{0,j-1}(v)), \quad j = 2, \dots, n-2,$$

$$\chi(\mu_0^1(v)) = \chi_k(\mu_0^1(v)) + \chi_k(\omega_{1,1}(v)) + \chi_k(v),$$

$$\chi(\mu_0^2(v)) = \chi_k(\mu_0^2(v)) + \chi_k(\mu_0^1(v)) + \chi_k(\omega_{12}(v)) + \chi_k(\omega_{11}(v)) + \chi_k(\omega_{10}(v)),$$

$$\chi(\mu_0^j(v)) = \chi_k(\mu_0^j(v)) + \chi_k(\mu_0^{j-1}(v)) + \chi_k(\omega_{1j}(v)) + \chi_k(\omega_{1,j-1}(v)), \quad j = 3, \dots, n-2,$$

$$\chi(\mu_1^2(v)) = \chi_k(\mu_1^2(v)) + \chi_k(\mu_0^2(v)) + \chi_k(\omega_{10}(v)),$$

$$\chi(\mu_1^3(v)) = \chi_k(\mu_1^3(v)) + \chi_k(\mu_1^2(v)) + \chi_k(\mu_0^3(v)) + \chi_k(\mu_0^2(v)) + \chi_k(\mu_0^1(v)),$$

$$\chi(\mu_1^j(v)) = \chi_k(\mu_1^j(v)) + \chi_k(\mu_1^{j-1}(v)) + \chi_k(\mu_0^j(v)) + \chi_k(\mu_0^{j-1}(v)), \quad j = 4, \dots, n-2,$$

$$\chi(\mu_i^{i+1}(v)) = \chi_k(\mu_i^{i+1}(v)) + \chi_k(\mu_{i-1}^{i+1}(v)) + \chi_k(\mu_{i-2}^{i-1}(v)), \quad i \geq 2,$$

$$\chi(\mu_i^{i+2}(v)) = \chi_k(\mu_i^{i+2}(v)) + \chi_k(\mu_i^{i+1}(v)) + \chi_k(\mu_{i-1}^{i+2}(v)) + \chi_k(\mu_{i-1}^{i+1}(v)) + \chi_k(\mu_{i-1}^i(v)), \quad i \geq 2,$$

$$\chi(\mu_i^j(v)) = \chi_k(\mu_i^j(v)) + \chi_k(\mu_i^{j-1}(v)) + \chi_k(\mu_{i-1}^j(v)) + \chi_k(\mu_{i-1}^{j-1}(v)), \quad i \geq 2, j \neq i+1, i+2$$

Доказательство. Следует из формулы суммирования фильтрации Янцена ([2], стр.133) для модуля Вейля и принципа перехода ([3], стр.297).

Следствие. Для короткой точной последовательности G -модулей $0 \rightarrow L(\lambda) \rightarrow V(\lambda^*)^* \rightarrow M(\lambda) \rightarrow 0$ имеют место следующие изоморфизмы G -модулей:

$$\text{Soc}_G M(v) = 0,$$

$$\text{Soc}_g M(\omega_{00}(v)) = L(v),$$

$$\text{Soc}_g M(\omega_{10}(v)) = L(\omega_{00}(v)),$$

$$\text{Soc}_g M(\omega_{11}(v)) = L(\omega_{10}(v)) \oplus L(\omega_{01}(v)) \oplus L(v),$$

$$\text{Soc}_g M(\omega_{0j}(v)) = L(\omega_{0,j-1}(v)), \quad j = 1, \dots, n-2,$$

$$\text{Soc}_g M(\omega_{1j}(v)) = L(\omega_{1,j-1}(v)) \oplus L(\omega_{0j}(v)), \quad j = 2, \dots, n-2,$$

$$\text{Soc}_g M(\mu_0^1(v)) = L(\omega_{11}(v)),$$

$$\text{Soc}_g M(\mu_0^2(v)) = L(\mu_0^1(v)) \oplus L(\omega_{12}(v)) \oplus L(\omega_{10}(v)),$$

$$\text{Soc}_g M(\mu_0^j(v)) = L(\mu_0^{j-1}(v)) \oplus L(\omega_{1j}(v)), \quad j = 3, \dots, n-2,$$

$$\text{Soc}_g M(\mu_1^2(v)) = L(\mu_0^2(v)),$$

$$\text{Soc}_g M(\mu_1^3(v)) = L(\mu_1^2(v)) \oplus L(\mu_0^3(v)) \oplus L(\mu_0^1(v)),$$

$$\text{Soc}_g M(\mu_1^j(v)) = L(\mu_1^{j-1}(v)) \oplus L(\mu_0^j(v)), \quad j = 4, \dots, n-2,$$

$$\text{Soc}_g M(\mu_i^{i+1}(v)) = L(\mu_{i-1}^{i+1}(v)), \quad i \geq 2,$$

$$\text{Soc}_g M(\mu_i^{i+2}(v)) = L(\mu_i^{i+1}(v)) \oplus L(\mu_{i-1}^{i+2}(v)) \oplus L(\mu_{i-1}^i(v)), \quad i \geq 2,$$

$$\text{Soc}_g M(\mu_i^j(v)) = L(\mu_i^{j-1}(v)) \oplus L(\mu_{i-1}^j(v)), \quad i \geq 2, j \neq i+1, i+2.$$

Заметим, что глубина фильтрации Янцена всех рассматриваемых модулей Вейля не больше чем 2. Тогда доказанное предложение и его следствие полностью определяют фильтрацию Янцена рассматриваемого семейства модулей Вейля.

Замечание. Формулы формальных характеров $\chi(\omega_{0j}(v)) = \chi_k(\omega_{0j}(v)) + \chi_k(\omega_{0,j-1}(v))$, $j = 1, \dots, n-2$, были описаны ранее Янценом и остается верным и для других простых односвязных алгебраических групп.

ЛИТЕРАТУРА

1. Jantzen J.C. Darstellungen halbeinfacher Gruppen und contravariante Formen // J. reine angew. Math. - 1977. - vol. 290. - P. 117-141.
2. Jantzen J.C. Zur Charakterformel gewisser Darstellungen halbeinfacher Gruppen und Liealgebren // Math. Z. - 1974. - Vol. 140. - P. 127-149.
3. Jantzen J.C. Weyl modules for groups of Lie type in M. Collins ed., Finite simple groups. London, New York: Acad. Press, 1980. P. 291-300.
4. Andersen H.H. Modular representations of finite groups of Lie type in M. Collins ed., Finite simple groups. London, New York: Acad. Press, 1980. P. 259-290.
5. Wong W.J. Irreducible modular representations of finite Chevalley groups // J. Algebra. - 1972. - Vol. 20. - P. 355-367.
6. Carter R.W., Lusztig G. On the modular representations of the general linear and symmetric groups // Math. Z. - 1974. - Vol. 136. - P. 193-242.
7. Jantzen J.C. Über das dekompositionsverhaltens gewisser modularer Darstellungen halbeinfacher Gruppen und ihrer Liealgebren // J. of Algebra. - 1977. - vol. 49. - P. 441-469.

8. Vogan D. Irreducible characters of semisimple Lie groups I // Duke Math. J. - 1979. - Vol. 46. - P. 61-108.
9. Carter R. W., Payne M.T.J. On homomorphisms between Weyl modules and Specht modules // Math. Proc. Cambridge Philos. Soc. - 1980. - Vol. 87. - P. 419-425.
10. Andersen H.H. On the structure of Weyl modules // Math Z. - 1980. - V. 170. - P. 1-14.

ТҮЙІНДЕМЕ

Сипаттамасы $p > n+1$ алгебралық тұйық өріске қатысты SL_n алгебралық группасы үшін Вейль модулдерінің кейбір үйірлері үшін характерлер формулалары мен максималь ішкі модульдердің цоколдары алынған.

SUMMARY

The characters formulas and socles of maximal submodules of some families of the Weyl modules for the algebraic groups SL_n over an algebraically closed fields of characteristic $p > n+1$ are described.

УДК 629.73

ОСОБЕННОСТИ ПРОЕКТИРОВАНИЯ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫХ СИСТЕМ

Скрипец А.В., *зав. кафедрой авионики, профессор,
академик Транспортной академии,
заслуженный работник образования Украины,
г. Киев (Украина);*

Еркебаева С.К., *магистр;*

Тажибаева А.С., *старший преподаватель,*

Усайнова Г.М., *магистр*

Университет «Болашақ», г. Кызылорда

Одной из наиболее важных проблем, характерных для систем искусственного интеллекта, является представление знаний. Это объясняется тем, что форма представления знаний оказывает существенное влияние на характеристики и свойства системы. Для того чтобы манипулировать всевозможными знаниями из реального мира с помощью компьютера, необходимо осуществлять их моделирование.

Проблема представления знаний – это проблема представления взаимосвязей в конкретной предметной области в форме, понятной системе искусственного интеллекта. Представление знаний – это их формализация и структурирование (в целях облегчения решения задачи), с помощью которых отражаются характерные признаки знаний: внутренняя интерпретируемость, структурированность, связанность, семантическая метрика и активность. Другими словами, представление знаний – это соглашение о том, как описывать реальный мир. В рамках этого направления решаются задачи, связанные с формализацией и представлением знаний в памяти интеллектуальной системы с помощью специально разработанных моделей представления знаний.

В отличие от методов представления данных, базирующихся на строгих алгоритмах, модели представления знаний имеют дело с информацией, получаемой от специалиста в конкретной предметной области (эксперта), которая часто носит качественный и даже противоречивый характер. Тем не менее, подобная информация должна быть приведена к формализованному виду. Это осуществляется использованием различных методов и приёмов, в частности, на основе идей многозначной логики, теории нечетких множеств и других математических моделей.

При работе со знаниями используются два основных подхода:

1. *Логический* (формальный) подход, при котором основное внимание уделяется изучению и применению теоретических методов

представления знаний, формализации, а также логической полноте (например, создание моделей представления знаний на основе некоторых логических исчислений).

2. *Эвристический* (когнитивный) подход, который ориентируется на обеспечение возможностей решения задач. При этом опора делается на принцип организации человеческой памяти и эвристическое моделирование. В отличие от формальных, эвристические модели имеют разнообразный набор средств, передающих специфические особенности той или иной области. Именно поэтому эвристические модели превосходят логические по выразительности и возможности адекватно представить предметную область.

Типичные модели представления знаний: *логические модели*; модели, основанные на использовании правил (*продукционные модели*); *семантические сети*; *фреймовые модели*.

Логические модели.

Основная идея подхода при построении логических моделей представления знаний состоит в том, что вся информация, необходимая для решения прикладных задач, рассматривается как совокупность фактов и утверждений, которые представляются как формулы в некоторой логике. Знания отображаются совокупностью таких формул, а получение новых знаний сводится к реализации процедур логического вывода.

В основе логических моделей представления знаний лежит понятие формальной теории, задаваемое четверкой: $S = \langle B, F, A, R \rangle$, где B – счетное множество базовых символов (алфавит), F – множество, называемое формулами, A – выделенное подмножество априори истинных формул (аксиом), R – конечное множество отношений между формулами, называемое правилами вывода.

Достоинства логических моделей представления знаний:

1. В качестве «фундамента» здесь используется классический аппарат математической логики, методы которой достаточно хорошо изучены и формально обоснованы.
2. Существуют достаточно эффективные процедуры вывода, в том числе реализованные в языке логического программирования Пролог.
3. В базах знаний можно хранить лишь множество аксиом, а все остальные знания получать из них по правилам вывода.

Однако действительность не укладывается в рамки классической логики. Так называемая человеческая логика, применяемая при работе с неструктурированными знаниями, – это интеллектуальная модель с нечёткой структурой, и в этом её отличие от «старой» (классической) логики. Таким образом, логики, адекватно

отражающей человеческое мышление, к настоящему времени ещё не создано.

В представленной ниже экспертно-интеллектуальной задаче проводится моделирование электронных оболочек атома в результате соединения двух атомов. В условии задаются два номера атомов.

После подсчета суммарного номера атома, программа находит полученный атом и начинает заполнять электронные оболочки согласно главных атомных чисел согласно формулы $N=2n^2$ ($N_1=2$, $N_2=8$, $N_3=18$, $N_4=32$, $N_5=50$ и т.д.).

Одновременно ведется подсчет электронных оболочек, их стабильности и количество нейтронов в ядре.

Ниже показан пример соединения атомов Циркония (40) и Ниобия (41) и построена электронная оболочка Таллия (81).

Соединение ядер атомов и полученный элемент периодической системы Менделеева

Цирконий Ниобий	40 41	Полученный элемент Таллий Его номер 81	Число электронных слоев =
--------------------	----------	---	---------------------------

Соединяются Цирконий и Ниобий. При соответствующих условиях (P,T) они дают элемент Таллий. Его порядковый номер $p=81$. Масса = 204. Число электронов и протонов = 81. Число нейтронов = 123. Он не радиоактивен.

Программа.

procedure TForm1.Button1Click(Sender: TObject);

```
label ww,yy,xx; ConstPT:array[1..109]of string =(
'Водород ','Гелий ',
'Литий ','Бериллий ','Бор','Углерод ','Азот ','Кислород ','Фтор','Неон ',
'Натрий ','Магний ','Алюминий', 'Кремний', 'Фосфор ', 'Сера','Хлор ',
'Аргон ','Калий ','Кальций','Скандий ','Титан ', 'Ванадий ','Хром ',
'Марганец ','Железо ','Кобальт ','Никель ','Медь ', 'Цинк ','Галлий ',
'Германий ', 'Мышьяк ','Селен ','Бром ','Криптон ','Рубидий ',
'Стронций ','Иттрий ', 'Цирконий ','Ниобий ','Молибден ','Технеций ',
'Рутений ','Родий ','Палладий ','Серебро ','Кадмий ', 'Индий ', 'Олово ',
'Сурьма ','Теллур ','Йод ','Ксенон ','Цезий ','Барий ','Лантан ','Церий ',
'Празеодим ',
```

```
'Неодим ','Прометий ','Самарий ','Европий ','Гадолиний ','Тербий ',
'Диспрозий ','Гольмий ','Эрбий ','Тулий ','Иттербий ','Лютеций ',
'Гафний ','Тантал ','Вольфрам ', 'Рений ','Осмий ','Иридий ','Платина ',
'Золото ','Ртуть ','Таллий ','Свинец ','Висмут ','Полоний ','Астат ','Радон '
```


','Франций ','Радий ','Актиний ','Торий ','Протактий ','Уран ','Нептуний ','Плутоний ','Америций ','Кюрий ','Берклий ','Калифорний','Энштейний ','Фермий ',' Менделеевичий', 'Нобелий ','Лоуренсий ','Резерфордий ','Дубний ','Сиборгий ','Борий ','ассий','Мейтнерий');

```

NT:array[1..109]of
integer=(1,4,7,9,11,12,14,16,19,20,23,24,27,28,31,32,35,40,39,40,
45,48,51,
52,55,56,59,59,64,65,70,73,75,79,80,83,85,88,89,91,93,96,98,101,103,106
,108,112,          115,119,          122,          128,
126,131,133,137,139,140,141,144,145,150,152,157,159,162,165,167,169,
173,175,
178,181,184,186,190,192,195,197,201,204,207,208,209,210,222,223,226,
227,232,231,          238,
237,244,243,247,247,251,252,257,258,259,262,261,262,266,264,269,268);
varnn,      x0,y0,i,j,n,r,k,t,m,w,s,x1,y1,mm,ll:      integer;a:real;
RA,PE,PN,MN:string;
x,y:array[1..20,1..20]of integer;
begin form1.Refresh;
mm:=strtoint(edit2.Text);ll:=strtoint(edit3.Text);
Label1.Caption:=PT[mm];      Label2.Caption:=PT[ll];nn:=      mm+ll;
Label3.Caption:='Полученный элемент '+PT[nn];
edit1.Text:=inttostr(nn);      {strtoint(edit1.Text); } with form1.Canvas
do begin
form1.Canvas.Font.Size:=20; form1.Canvas.Font.Color:=clred;
ifnn>87 thenRA:='Он радиоактивен' Else RA:='Он не
радиоактивен';
PE:= 'Число электронов и протонов = '+ inttostr(nn);
PN:= 'Число нейтронов = '+ inttostr(NT[nn]-nn); MN:= 'Масса
атома = '+ inttostr(NT[nn]);
Memo1.Text:='Соединяются '+ PT[mm]+' и '+ PT[ll]+' При
соответствующих условиях (P,T) они дают элемент '+ PT[nn]+ '. Его
порядковый номер n='+Inttostr(nn)+' Масса = '+ inttostr(NT[nn])+ '
Число электронов и протонов = '+ inttostr(nn)+' Число нейтронов = '+
inttostr(NT[nn]-nn)+' '+ RA;
Font.Color:=CLRED; Brush.Color:=Clwhite;Font.Size:=16;
yy:
form1.Canvas.Pen.Color:=clyellow;form1.Canvas.Brush.Color:=clred;
x0:=600;      y0:=400;      r:=20;      Ellipse(x0+r,y0+r,x0-r,y0-r);
Font.Style:=[fsBold]; Font.Color:=clyellow; Font.Size:=11; TextOut(x0-
7,y0-7,'Я'); Pen.Color:=clBLACK;x0:=600; y0:=400; k:=0; m:=-1; s:=0;
for i:=1 to 7 do begin Pen.Width:=1; r:=20+i*45; Arc(X0+r,y0+r,x0-
r,y0-r,360,360,360,360);

```

```
If i=1 then w:=2; If (i=2 )or (i=3) then w:=8; If (i=4 )or (i=5) then  
w:=18; ;
```

```
If i=6 then w:=50; If i=7 then w:=72; a:=2*pi/w; k:=k+1;  
m:=m*(-1);
```

```
for j:=1 to w do begin s:=s+1;
```

```
x[i,j]:=x0+round(r*sin(+a*j)); y[i,j]:=y0+m*round(r*cos(+a*j));
```

```
Pen.Width:=5; Pen.Color:=j*10000;Brush.Color:=j*10000;
```

```
Ellipse(x[i,j]+5,y[i,j]+5,x[i,j]-5,y[i,j]-5);
```

```
for w:= 0 to 350000 do Application.ProcessMessages;
```

```
if s=nn then gotoww; end; end;
```

```
ww: Label4.Caption:='Количествоэлектронныхслоев = '+  
Inttostr(I);
```

```
for j:= 0 to 150000 do Application.ProcessMessages; end;end;  
end; end.
```

РЕЗЮМЕ

В работе исследована методика проектирования интеллектуальных систем, показан пример по моделированию электронных оболочек атомов в процессе их объединения.

SUMMARY

We have studied the technique of designing intelligent systems is an example of modeling the electron shells of atoms in the process of unification.

УДК 004.91

ПРОБЛЕМА ПОСТРОЕНИЯ ИНФОРМАЦИОННО-ПОИСКОВОГО ТЕЗАУРУСА

Байдилдаева Айзада Болатбековна, магистр;
Садуахас Нургуль Сериковна, магистр;
Пирова Гульзира, магистр,
Университет «Болашақ», г. Кызылорда

При автоматизации поиска документальной информации важнейшей является задача формализации содержания документа и запроса. При этом поиск происходит по всему тексту документа или по его поисковому образу, а в качестве запроса чаще всего выступают отдельные ключевые слова или их логические комбинации. Именно на этой технологии основано действие информационно-поискового тезауруса (ИПТ).

Можно выделить два определения информационно-поискового тезауруса:

1. Информационно-поисковый тезаурус представляет собой словарь, отображающий семантические отношения между лексическими единицами дескрипторного информационно-поискового языка и предназначенный для поиска слов по их смысловому содержанию.

2. Информационно-поисковый тезаурус (ИПТ) – контролируемый словарь терминов предметной области, создаваемый для улучшения качества информационного поиска в этой предметной области.

И в том, и в другом случае речь идет о словаре, который призван облегчить поиск необходимой информации.

Возможно два способа расположения слов в словарях: по близости их буквенного состава и по смысловой близости.

По первому способу создаются алфавитные словари. По второму способу – тезаурусы. Алфавитные словари служат для раскрытия значения данного слова. Тезаурусы служат для поиска слов для выражения данного понятия. То есть, если в обычном словаре по слову ищется его смысл, то в тезаурусе по заданному смыслу ищутся слова, которые этот смысл выражают [1].

Основными целями разработки традиционных ИПТ являются следующие:

- обеспечение перевода естественного языка документов и пользователей на контролируемый словарь, применяемый для индексирования и поиска;
- обеспечение последовательного использования единиц

индексирования;

- описание отношений между терминами;
- использование как поискового средства при поиске документов;
- единицы традиционных информационно-поисковых тезаурусов.

Построение информационно-поискового тезауруса

Тезаурусы разрабатываются для отдельных отраслей. Например, существует «Тезаурус по документации», «Дескрипторный словарь по информатике» и т.п. Тезаурус может быть разработан и для обслуживания конкретной информационно-поисковой системы.

Построение тезауруса состоит из нескольких взаимосвязанных этапов.

Первый этап - формирование словаря. Словарь – первоначальные множества ключевых слов. При этом рассматривается представительный массив наиболее информативных для данной предметной области документов. Например, реферативные журналы, словари, учебники, справочники, нормативные документы, и т.д. Выбираются слова, употребляемые в этих источниках, при всем этом устанавливается частота употребления слов и учитываются все формы, которые могут иметь слова.

Второй этап – формирование множества ключевых слов. Из словаря формируется множество ключевых слов. При отборе ключевых слов учитывается информативность слова, которая определяется исходя из частоты встречаемости слова, роли слова в этой предметной области. Процесс выбора ключевых слов достаточно сложно формализовать. Например, такой критерий, как частота встречаемости не может быть абсолютным. Если слово встречается в текстах очень часто, это может означать, что оно выражает чрезмерно широкое понятие, либо недостаточно четко определено, т.е. неинформативно. Если ключевое слово встречается очень редко, это может означать, что оно выражает новое понятие и таким образом является информативным.

Третий этап – формирование классов эквивалентности. Выделение дескрипторов.

Автоматические информационно-поисковые тезаурусы являются составным элементом автоматического индексирования документов и запросов. В словарной статье автоматического тезауруса, как правило, зафиксированы отношения условной эквивалентности, отношения подчинения и ассоциативные отношения.

Связи и типы данных

На данный момент в мире нет универсальных контролируемых словарей. Построение такого словаря необходимо для организации

информационно-поискового тезауруса.

Под информационно-поисковым тезаурусом (ИПТ) понимается словарь лексических единиц информационно-поискового языка, в котором заданы парадигматические (базисные) смысловые отношения между этими единицами.

Контролируемый словарь описывает отношения между терминами, которые относятся к теме «Электронные библиотеки». Такой словарь предназначен для помощи при информационном поиске и представляет собой список тем и ключевые термины (основные и дополнительные) (рис. 1). Ключевые термины привязываются к словарным статьям через id.

Связи между темами и словарем задается жестко. А связи между терминами задаются легко, т.е. зависит от того присутствует этот термин в описании или нет.



Рисунок 1. Контролируемый словарь

Контролируемый словарь состоит из следующих элементов:

- Персоны (persons_cat);
- Ресурсы в коллекции (publ_cat);
- Список разделов (тем) (temas_class).

Объекты, которые хранятся в системе, являются статьями. К типам этих объектов относятся: персоны, публикации, которые имеют выходные данные, прочие документы (автобиография, письма), и словарные статьи. Между ними устанавливаются соотношения связи

по ключевым терминам id [2].

Словари (ключевые признаки, ключевые термины) – это особый вид метаданных, которые отражают наиболее существенные свойства объекта и их специфика определяются терминологией конкретной предметной области. Необходимо рассматривать различные типы ключевых терминов, а именно:

- ключевые термины в стандартном понимании;
- ключевые термины, описывающие персону;
- ключевые термины, описывающие организацию;
- ключевые термины, описывающие временные периоды;
- ключевые термины, описывающие географические понятия.

Классификация тем и терминов представлена в виде десятичного рубрикатора по правилам классификации Дьюи.

Наш подход к описанию терминологии с помощью тезауруса во многом опирается на работы [Никитина, 1978, 1987, 1996]. Свойства терминов предметной области – системность, устойчивость и регулярность связей, установка на объективность описания – делают возможным адекватное описание терминологии с помощью тезаурусов. Ключевой момент такого подхода – учет системных свойств терминов предметной области (понятийной структуры терминологии по [Шелов, 2001]).

Формат должен выполнять также *коммуникативную функцию*, т.е. способствовать повторному использованию, обмену и интеграции терминологических данных в виде тезаурусов.

Кроме того, при разработке перед нами стояла традиционная задача сохранения баланса между развитостью структуры, выразительными возможностями формата – с одной стороны – и простотой, прозрачностью описания – с другой.

Исходя из этих требований, в качестве формата представления тезауруса мы выбрали язык XML [3]. Формат тезауруса описывается в виде XML Schema [XML].

В качестве аналогов при работе мы рассматривали формат словаря VirtualHyperGlossary и документы проекта SALT [Virtual, SALT]. При разработке формата описания тезауруса мы старались ориентироваться на отечественный и международный стандарты [ГОСТ, ISO]. В частности, мы стремились привести словарь описания тезауруса к словарю стандарта ISO 12620: 1999 Computerapplicationsinterminology – Datacategories.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ивасенко А.Г. Информационные технологии и управления. – М.: КНОРУС, 2007. – 106 с.
2. Овчинников Д.В. Разработка системы автоматизации функций формирования SCORM совместимых метаданных для информационных ресурсов. – М., 2011. – С. 18.
3. Лапо П.М., Соколов А.В. Введение в электронные библиотеки. – М., 2005. - С. 27-32

ТҮЙІНДЕМЕ

Құжатты деректерді іздеуді автоматтандырудағы маңызды мақсаты сұраныс және құжат мазмұнын формализациялау болып табылады. Бұл ретте іздеу құжаттың барлық мәтіні немесе оның ізденіс күйі бойынша жүргізіледі, ал сұраныс ретінде жеке кілттік сөздер немесе олардың логикалық комбинациялары жиі қолданылады. Ақпаратты-іздеу тезаурусының жұмысы дәл осы технологияға негізделген.

Қазіргі таңда әлемде әмбебап бақыланатын сөздіктер жоқ. Мұндай сөздікті құрастыру ақпаратты-іздеу тезаурусын ұйымдастыру үшін қажет. Ақпаратты-іздеу тезаурусы деп – бірліктер арасындағы парадигмалық (базисті) мағыналық байланыс берілген ақпаратты-іздеу тілінің лексикалық бірліктерінің сөздігін айтамыз.

SUMMARY

When you automatethe searchof documentary informationisimportanttaskof formalizingthe content ofthe document andquery.The searchtakes placethroughout the documentoritsimagesearch, and as a queryare most oftencertain keywordsorlogical combinations.Itis basedon this technologyactioninformation retrievalthesaurus.

Currently inthe worldthere are no universalcontrolled vocabularies. Construction ofsuch a dictionaryis necessaryfor the organization ofinformation retrievalthesaurus.

Under theinformation retrievalthesaurus(IRT) is understood dictionarylexical unitsinformation retrieval language, which setparadigmatic(basic) semantic relationsbetween these units.

ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ЭНЕРГЕТИКИ НАСТОЯЩЕГО И БУДУЩЕГО

Шмаров В.Н., директор аэрокосмического института Национального
авиационного университета,
доктор технических наук, профессор
г. Киев (Украина);
Муханова Жамал, магистр;
Пирова Гулзира, магистр,
Университет «Болашақ», г. Кызылорда

Как известно, в будущем перед человечеством станет вопрос выживания в Солнечной системе и необходимость покинуть ее пределы.

Начиная с XX века обществу характерны высокие темпы научного и технического развития.

«Шкала времени» научно-технического развития на Земле очень коротка по сравнению с астрономическими и геологическими интервалами времени.

Однако имеется один важный материальный фактор, ограничивающий в конечном итоге научное и техническое развитие общества. Дело в том, что ресурсы вещества и энергии, необходимые для такого развития, не являются неисчерпаемыми.

В настоящее время ресурсы вещества, которые используются человечеством в его практической деятельности, ограничиваются биосферой Земли, масса которой порядка $5 \cdot 10^{19}$ г, т. е. около одной стомиллионной массы земного шара. Количество энергии, ежесекундно потребляемой человечеством, приблизительно равно $6 \cdot 10^{18}$

Не приходится сомневаться, что ресурсы каменного угля, нефти и других горючих ископаемых будут исчерпаны в течение ближайших нескольких сот лет.

Особенно остро встанет вопрос о ресурсах вещества и энергии, если учесть перспективы технологического развития общества. Если даже предположить, что среднегодовой темп роста производства материальных ценностей и энергии составит 1/3 % (это очень малая величина, если мы вспомним, что в нашей стране устойчивый прирост составляет не меньше 10% в год), то удвоение объема производства наступит через 100 лет). Даже при таких ничтожно малых темпах развития производства через 1000 лет его объем вырастет в 20 тыс. раз, а через 2500 лет - в 10 млрд. раз! Это означает, например, что производство энергии через 2500 лет составит $3 \cdot 10^{29}$ эрг/сек, что составляет приблизительно 0,0001 часть мощности солнечного излучения. Следовательно, эта величина имеет уже

космический порядок. Вполне понятен поэтому вопрос: не исчерпаются ли ресурсы энергии еще до того, как будет достигнут этот уровень производства?

Чтобы проанализировать этот вопрос, рассмотрим все ресурсы энергии, которыми располагает человечество. Прежде всего, рассмотрим ресурсы ядерной энергии. Будем оптимистами и примем, что человечество осуществит управляемые термоядерные реакции синтеза.

Полное количество водорода в гидросфере Земли составляет приблизительно $3 \cdot 10^{23}$ г, а дейтерия (основное ядерное горючее при реакциях синтеза) — $5 \cdot 10^{18}$ г. Если весь дейтерий «сжечь» в будущих термоядерных установках, то будет получено энергии около $5 \cdot 10^{33}$ эрг. Этого количества энергии через 2500 лет (принимая прирост производства 1/3% в год) хватит всего лишь на 50 лет. Даже если к тому времени люди научатся осуществлять управляемые термоядерные реакции на обычном водороде (а не на тяжелом), то при «сжигании» 10% мирового океана (больше «сжигать», по-видимому, нецелесообразно) энергии хватит на 1-2 тыс. лет. Другой источник энергии на Земле — прямое использование солнечного излучения. Ежесекундно на Землю падает $\sim 2 \cdot 10^{24}$ эрг солнечной энергии в форме света и тепла.

РЕЗЮМЕ

В работе рассмотрены вопросы энергетического потенциала Земли, его использование в настоящее время и в ближайшем будущем, а также экологические вопросы в процессе преобразования энергии.

SUMMARY

The paper discusses the issues of the energy potential of Earth, its use now and in the near future, as well as environmental issues in the process of energy conversion.

АНАЛИЗ ПЕРЕХОДНЫХ ПРОЦЕССОВ АСИНХРОННО-СИНХРООННОГО ГЕНЕРАТОРА ПРИ ОТКЛЮЧЕНИИ НАГРУЗКИ

Свечников Виктор Викторович,
кандидат технических наук;
Пирова Гулзира, магистр,
Университет «Болашақ», г. Кызылорда

Исследования альтернативных источников энергии приводит к необходимости улучшать энергетические параметры и повышать надежность энергосистемы.

Повышение коэффициента полезного действия и энергоресурса энергоустановки на несколько процентов приводит к экономии энергии развитого государства на значимые экономические цифры в бюджете страны.

На кафедре МИИС университета «Болашақ» совместно с Аэрокосмическим институтом Национального Авиационного университета Украины, проводятся исследования переходных процессов асинхронно-синхронного генераторной установки (АСГУ), с целью нахождения оптимальных параметров альтернативных источников постоянного и переменного тока.

Было выяснено, что исследования переходных процессов асинхронного генератора, работающего на симметричную нагрузку, представляет определенную трудность, связанную с решением дифференциальных уравнений с комплексными коэффициентами (1).

Используя разработанную методику определения корней характеристических уравнений (2), операторный метод, иллюстрируем методику определения переходных токов АСГУ при отключении активно-индуктивной нагрузки.

Так для представленной схемы на одну фазу АСГУ(рис.1), расчет будем проводить следуя разработанной методики (2), для чего заменим источник тока – источником напряжения и найдем проходящий через него ток

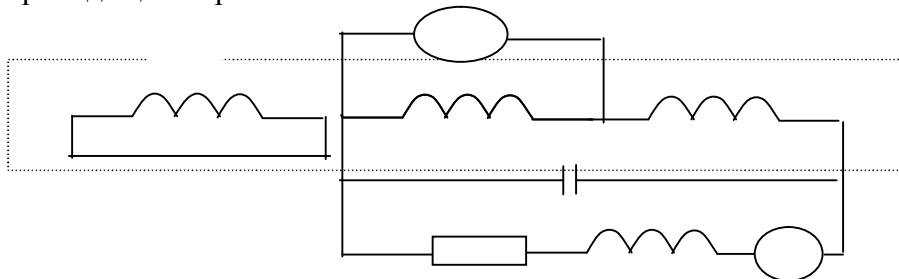


Рис. 1.

. При этом изображение тока выразится найденным значением.:

$$i(p) = \frac{u_2(p)}{x} \cdot \frac{p^4 + 3,06e^{j75^\circ} p^3 + 50,7e^{j87,72^\circ} p^2 + 55e^{j65,8^\circ} p + 13,6e^{j80,6^\circ}}{p^5 + 4,5e^{j61,2^\circ} p^4 + 51,8e^{j7,53^\circ} p^3 + 149e^{j47,3^\circ} p^2 + 111e^{j124^\circ} + 20,1e^{j124^\circ}}$$

Входное операторное сопротивление представится как:

$$Z(p) = \frac{U_2(p)}{i(p)}$$

Далее задаваясь значением э.д.с. эквивалентного источника тока, найдем операторное выражение напряжение на коммутирующем участке.

$$E(p) = -I(p) \cdot Z(p) \quad (2-46)$$

Применительно к исследуемому АСГУ для скольжения $s = -0,04$ и сопротивлений в цепи РО: $x_c = 2,820 \text{ o.e.}$ $r = 2,041 \text{ o.e.}$, получим:

Для принятых параметров схемы соотношения корни данного уравнения определяются:

$$\begin{aligned} p_1 &= -0,264 - j0,0092; \quad p_2 = -0,176 - j8,39; \\ p_3 &= -0,195 - j0,91; \quad p_4 = -0,166 + j6,35. \end{aligned} \quad (1)$$

применив теорему разложения, нетрудно получить оригинал соотношения для Э.Д.С.

$$\begin{aligned} E &= -Ix \{ 1,476e^{jt} + 0,243e^{-0,264t} \cdot e^{j(0,99t+3,9^\circ)} + 0,0745e^{-0,195t} \cdot e^{j(0,09t+19,7^\circ)} \\ &+ 0,097e^{-0,176t} \cdot e^{j(-7,35t+159^\circ)} + 0,102e^{-0,166t} \cdot e^{j(7,35t+237,2^\circ)} \} \end{aligned}$$

или с учетом $Ix \cdot 1,476 = U_2$

$$\begin{aligned} E &= -U_2 \{ 1e^{jt} + 0,1645e^{-0,264t} e^{j(0,99t+3,9^\circ)} + 0,0505e^{-0,195t} e^{j(0,09t+19,7^\circ)} + \\ &+ 0,0657e^{-0,176t} e^{j(-7,35t+159^\circ)} + 0,0692e^{-0,166t} e^{j(7,35t+237,2^\circ)} \} \end{aligned} \quad (2)$$

Значения свободных составляющих переходных токов определится из системы (3):

$$\begin{vmatrix} r_{s_1} + jx_{s_1} & jx_{12} & jx_{13} & 0 & 0 \\ jx_{12} & r_{s_2} + jx_{s_2} & jx_{23} & \frac{x_c}{j} & 0 \\ jx_{12} & r_{s_2} + jx_{s_2} & jx_{23} & 0 & r + jx \\ jsx_{13} & jsx_{23} & r_r + jsx_r & 0 & 0 \\ 0 & 1 & 0 & -1 & -1 \end{vmatrix} \begin{vmatrix} I_{s_1} \\ I_{s_2} \\ I_r \\ I_c \\ I \end{vmatrix} = \begin{vmatrix} 0 \\ 0 \\ E \\ 0 \\ 0 \end{vmatrix} \quad (3)$$

откуда $I_{s_1} = \frac{\Delta_{s_1}}{\Delta}; I_{s_2} = \frac{\Delta_{s_2}}{\Delta} \dots$

где Δ - характеристический определитель (3);

$\Delta_{s_1}, \Delta_{s_2}$ - определители полученные из характеристического путем

замены соответствующих столбцов свободными членами.

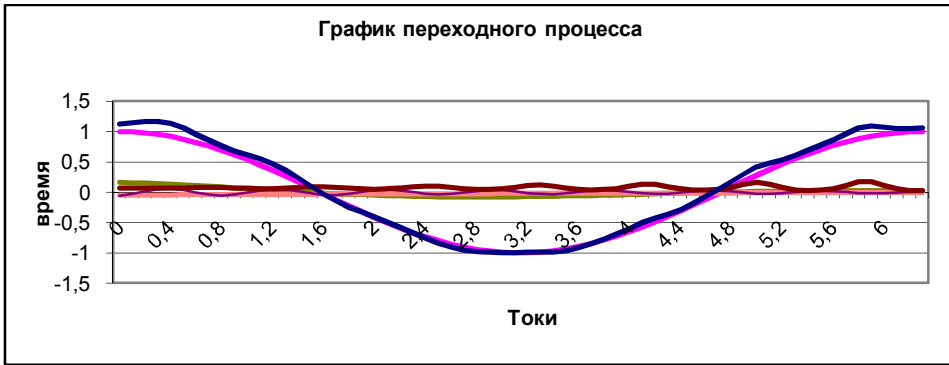
Таким образом, для исследуемой схемы выражения переходных токов, с учетом принятых значений параметров генератора принимают вид:

$$\begin{aligned} I_{s_1} &= E \cdot 0,122e^{j236^\circ}; & I_{s_2} &= -E \cdot 0,889e^{j315^\circ}; \\ I_c &= -E \cdot 0,0239e^{j121,4^\circ}; & I &= E \cdot 0,845e^{j316,4^\circ} \end{aligned} \quad (4)$$

Из полученных выражений получаем, что наибольшие значения свободные составляющие имеют в том случае – если в момент коммутации ток нагрузки был максимальным. При этом полагая возмущающую функцию косинусоидальной в выражении (2-47) и беря действительную часть экспоненциальных составляющих, имеем:

$$E = -U_2 \{1 \cos \omega t + 0,1645e^{-0,264t} \cos(t + 3,9^\circ) + 0,0505e^{-0,195t} \cos(0,09t + 19,7^\circ) + 0,0657e^{-0,176t} \cos(-7,35t - 159^\circ) + 0,0692e^{-0,166t} \cos(7,35t + 237,2^\circ)\} \quad (5)$$

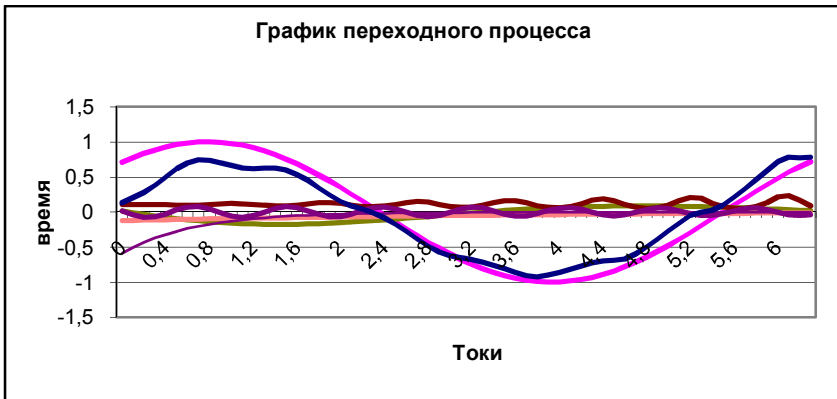
В этом случае возможен скачок напряжения и возникновения дуги на коммутирующем элементе.



«Мягким» моментом коммутации является момент времени, когда ток нагрузки проходит через свой минимум. В этом случае свободные составляющие практически будут отсутствовать и переход в новый установившийся режим пройдет гладко.

Возможные скачки напряжения вызывают броски тока, наибольшие из которых, следует ожидать у тока рабочей обмотки, т.к. изменение свободных составляющих у него наибольшее. Запишем выражение для тока РО с учетом начального условия ($i_{s_2}(0)$) в следующем виде:

$$i_{s_2} = i_s(0) - U_2 0,889 e^{j315^\circ} \left\{ \cos t + 0,1645 e^{-0,265t} \cdot \cos(0,99t + 3,9^\circ) + 0,0505 e^{-0,195t} \cdot \cos(0,09t + 1,97^\circ) + 0,0657 e^{-0,176t} \cdot \cos(7,35t + 159^\circ) + 0,0692 e^{-0,166t} \cdot \cos(7,35t + 237,2^\circ) \right\} \quad (6)$$



Наибольший бросок тока следует ожидать в первой половине периода коммутационного процесса. В течении этого времени первая и вторая свободные составляющие имеют почти максимальные свои значения, а третья и четвертая свободные составляющие будут находиться в одинаковых фазах и практически суммируются. В результате скачок тока в этот момент может достигнуть более трети установившегося режима. В дальнейшем процесс будет затухать относительно гладко, т.к. первая свободная составляющая имеет

большой декремент затухания, а последние две будут находиться в противофазах и, имея практически равные амплитуды, будут компенсировать друг - друга.

Переходный процесс в других узлах схемы будет протекать значительно спокойней, в следствии того, что токи конденсатора и ОВ изменяются незначительно ($\Delta I_C \approx 2,4\%$, $\Delta I_{ОВ} \approx 12\%$) и их свободные

составляющие будут иметь максимальные не превышающие 2% своих установившихся значений.

Из теоретического расчета, достаточно точно подтвержденного экспериментальными данными, следует, что переходные процессы в АСГУ проходят достаточно «мягко» и в системе не следует ожидать резких скачков напряжения и тока.

ЛИТЕРАТУРА

1. Свечников В.В., Макаров И.Н., Сердюков В.М.. Особенности расчета и анализ переходных процессов асинхронных машин. Киев КИИГА 1991

2. Торопцев Н.Д., Свечников В.В Простой способ решения характеристических уравнений с комплексными коэффициентами. Тезисы доклада XX! Украинской респ. Научно-технической конф. Посвященной 50-летию образования СССР, дню радио и дню связиста. Выпуск 10. Г. Львов, 1973г.

РЕЗЮМЕ

В работе проведены исследования переходных процессов асинхронно-синхронной генераторной установки в коммутационных режимах, определен характер происходящих процессов, сделаны рекомендации по эксплуатации генераторной установки.

SUMMARY

The paper studied transient asynchronous- synchronous generator set in switching modes, defined the nature of the processes, made recommendations for operating the generator set.

УДК 340. 674

РОЛЬ ГОСУДАРСТВА В РЕГУЛИРОВАНИИ ЗЕМЕЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ

Жомарткызы Мария, кандидат юридических наук;
Сарыбаев Азамат, преподаватель
Университет «Болашақ», г. Кызылорда

Мировой опыт показывает, что в современных условиях рыночной экономики требуется оптимальное сочетание жесткого государственного контроля за использованием и охраной земель, а также координация действий государственных органов и субъектов земельных правоотношений независимо от их формы собственности. Государственная политика любой страны в отношении земельных вопросов должна быть взвешенной и продуманной. Не случайно в Стратегии развития Казахстана до 2030 года, инициированной и утвержденной Президентом Нурсултаном Назарбаевым, этот вопрос — один из семи долгосрочных приоритетов.

Многообразие, динамичность развития земельных отношений, значение и роль земельных ресурсов в удовлетворении различных потребностей общества предопределяет необходимость постоянного и целенаправленного государственного воздействия на рассматриваемую сферу общественных отношений.

В земельном кодексе РК, принятом 20 июня 2003 года, в задачах, вопросах регулирования земельных отношений и о компетенции органов нет ни одного слова «управление», тем более «управление земельным фондом». Означает ли это, что в земельных правоотношениях не существует управления, что все вопросы решаются регулированием земельных отношений, как это указано в задачах земельного законодательства. Один из российских авторов, Б.В. Ерофеев отказался от формулировки «управление земельными отношениями». Он пишет: «Государственное централизованное управление земельными отношениями, при всей его привлекательности, оказалось несостоятельным, о чём свидетельствуют многочисленные исторические примеры зарубежных стран и печальный социалистический опыт России». В то же время далее он пишет: «Государственное регулирование земельных отношений является частью государственного управления в целом» [1].

При этом не дает разъяснение, что такое государственное управление в целом? В науке земельного права Б.В. Ерофеев не является единственным автором, отрицающим институт управления

земельным фондом. Н.Т. Осипов до него отрицал существование единого управления земельным фондом, его заменил институтом, регулирующим предоставление и изъятие земельных участков землеустройством и т.д.

Более правильно подходил к определению понятия управления земельным фондом Ю.А. Вовк, который писал: «Под управлением единым земельным фондом понимается такая деятельность государства, которая имеет своей целью организацию наиболее рационального использования земель в стране и их охраны». [2]

В этом определении главным характеризующим признаком управления земельным фондом является его организационная роль в рациональном использовании и охране земель в стране.

Вторая особенность определения заключается в том, что управление неземельными отношениями, а единым государственным земельным фондом.

Указанное определение Ю.А. Вовка совпадает с названием института, данное Н.Б. Мухитдиновым: «Государственное управление единым земельным фондом».[3]

Государственное управление земельным фондом по утверждению А.Х. Хаджиева представляет собой важнейшее направление в системе государственного управления, выступает необходимым организационным условием обеспечения рационального использования и эффективности охраны земель.[4]

Это правильно, а дальше автор приравнивает содержание государственного регулирования земельных отношений к государственному управлению земельным фондом и указывает, что если государственное управление выражает организационную деятельность, то государственное регулирование земельных отношений составляет содержание подобной деятельности.

Считая, что управление земельным фондом представляет собой организационную, исполнительно-распорядительную деятельность соответствующих государственных органов, еще больше запутал институты земельного права, относящиеся к праву регулирования земельных отношений с институтом управления земельными ресурсами.

При этом не обратил внимания, что центральный уполномоченный орган по управлению земельными ресурсами РК не обладает правомочиями исполнительно-распорядительной функцией.

Из содержания компетенции этого центрального уполномоченного органа видно, что его деятельность не связана с распоряжением объектов собственности на землю, а управление земельными ресурсами характеризует его процессуально, организационно-правовую деятельность по рациональному

использованию и охране всех земельных ресурсов страны, то есть всех земель, входящих в земельный фонд РК.

Поэтому, компетенция этого органа отличается от компетенции органов, местных представительных и исполнительных органов, органов местного самоуправления и компетенцией Акимов города районного значения, поселка, аула (села), аульных (сельских) округов.

Содержание государственного регулирования земельных отношений составляет:

- создание и обеспечение организационных, экономических, правовых условий для эффективного использования и охраны земель;
- проведение государственного контроля за использованием и охраной земельных ресурсов;
- обеспечение согласованности интересов государства, юридических лиц и граждан в сфере земельных отношений;
- гарантирование и защита прав и интересов субъектов земельных правоотношений;
- привлечение виновных в совершении земельных правонарушений к юридической ответственности.

Правовая основа государственного регулирования земельных отношений является одним из важнейших институтов земельного права. Нормами земельного права определены содержание, функции, форм и методы управления земельным фондом.

Управление земельным фондом представляет собой организационную, исполнительно-распорядительную деятельность соответствующих государственных органов, направленную на обеспечение рационального использования и охраны единого земельного фонда страны, и достижения (установления) тем самым, должного земельного правопорядка.

Управление земельным фондом осуществляется посредством регулирования земельных отношений на основе нормативно-правовых установлений, путем наделения субъектов земельных правоотношений предусмотренными в законодательстве земельными правами и обременения их соответствующими обязанностями, создания условий для реализации прав и обязанностей субъектов земельных правоотношений; проведения систематического контроля за использованием и охраной земель; принятия необходимых охранительных мер воздействия на нарушителей земельного законодательства.

При таком подходе к пониманию государственного управления земельным фондом обнаруживается полное совпадение функций государственного управления земельным фондом с функциями государственного регулирования земельных отношений.

По характеру управления и объему его функций государственное управление земельным фондом подразделяется на общее и отраслевое (межотраслевое) управление.

Общее государственное управление осуществляется органами общей и специальной компетенции и имеет территориальный характер, охватывает все земли в пределах определенной территории (государства в целом, региона, области или других административно – территориальных образований) без каких – либо изъятий, независимо от субъектов права на землю и правовой формы принадлежности земель.

Отраслевое (межотраслевое) управление землями, осуществляемое министерствами, агентствами, комитетами и другими ведомствами и службами, распространяются на земли отдельных отраслей либо смежных отраслей экономики и не зависит от территориального размещения земель. Общее и отраслевое (межотраслевое) государственное управление взаимосвязаны общностью целей и задач (реализация земельных прав и интересов субъектов земельных правоотношений, обеспечение земельного правопорядка, обеспечение оптимального качественного уровня и функциональной структуры земельного фонда), сходством содержания функций управления (правонаделительные, распорядительные, контрольные, охранительные), единством методов регулирования земельных отношений (сочитание императивных и диспозитивных методов стимулирования и обеспечения земельного правопорядка).

Вместе с тем они различаются по объему, направленности и правомочий соответствующих органов государственного управления и сфере распространения их полномочий. Отраслевое (межотраслевое) управление землями по сравнению с общим управлением землями является более узким по объему правомочий, направлено на реализацию задач, поставленных пред той или иной отрасли народного хозяйства (сельское хозяйство, промышленность, транспорт, оборона и т.д.), осуществляется под контролем и руководством органов общего государственного управления.

В обеспечении земельного правопорядка, особенно в условия возрастания экономической и социальной значимости негосударственных форм землепользования, существенное значение имеет также внутривладельческое управление землями, осуществляемое самими собственниками земельных участков, землепользователями, арендаторами и другими временными землепользователями. В результате внутривладельческого управления ими обеспечивается соблюдение требований

рационального использования и охраны земель в процессе своей хозяйственной, производственной деятельности.

Внутрихозяйственное управление, предоставляя собой организационно – хозяйственную деятельность по внутрихозяйственному землеустройству, учету и контролю за использованием и охраной закрепленных земель, направлены на реализацию целей государственного управления землями. Его следует предоставлять как предложение, обязательный элемент государственного управления земельным фондом.

Цели, задачи и функции управления земельным фондом определяются в соответствии с экономическими, социальными, экологическими, демографическими и иными требованиями предъявляемыми к распоряжению земельным фондом.

То есть «государство в экономике должно играть существенную, но ограниченную роль, создавая законные рамки рынка, в котором первую скрипку играет частный сектор. При этом имеется в виду завершение создания правовой и нормативной базы, обеспечивающей оформление прав собственности, создание конкурентных рынков и надежных средств антимонопольного регулирования... Институты частной собственности будут укрепляться за счет собственности на землю, а также создания такой юридической системы, которая защищает права собственности и выполнение контрактов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ерофеев Б.В. Земельное право России М 1998г.
2. Вовк Ю. А. Управление единым государственным земельным фондом. Советское земельное право. Харьков, 1981 г.
3. Мухитдинов Н.Б. Предмет и система советского земельного права. Алматы, 1981.

РЕЗЮМЕ

В статье пишется многообразие, динамичность развития земельных отношений, значение и роль земельных ресурсов в удовлетворении различных потребностей общества, предопределяет необходимость постоянного и целенаправленного государственного воздействия на рассматриваемую сферу общественных отношений.

SUMMARY

The present article deals with the variety, dynamism of development of the land relations, value and a role of land resources in satisfaction of various requirements of society, predetermines need of continuous and purposeful state impact on the considered sphere of the public relations

УДК 340. 674

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ БАНКОВСКОЙ СИСТЕМЫ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Аргинбекова Гульнар Ишанбековна,
кандидат юридических наук, доцент;
Мусаев Маралбек Бахтиярович,
магистр,
Университет «Болашақ», г. Кызылорда

В рыночной экономике банковская система занимает ключевое место, так как банковская система представляет собой один из главных элементов экономики. С правовой точки зрения банковская система требует изучения ряда вопросов, таких как правовое регулирование банковской деятельности.

Нынешняя банковская система страны занимает лидирующее место среди стран СНГ, так как процесс экономических преобразований, реформы в банковской деятельности в нашей республике прошли раньше, чем в других странах постсоветского пространства.

Выполняя ряд экономических функций банковская система является частью финансовой системы, так как банки осуществляют функционирование движения финансовых средств и финансовой системы.

Одним из актуальных вопросов на современном этапе является значение качества предоставляемых банковских услуг и операций.

Ныне, Республика Казахстан имеет двухуровневую банковскую систему. Национальный банк Республики Казахстан является центральным банком страны, представляющий собой первый уровень банковской системы Республики Казахстан и все иные другие банки представляют собой второй уровень банковской системы.

Национальному банку принадлежит главная роль осуществлении функций не только банковской системы но и государства в целом, так как Национальный банк Казахстана представляет интересы страны в регулировании отношений с центральными банками и банками различных стран, в международных банках а также и других финансово-кредитных организациях.

Главной задачей Национального банка Республики Казахстан является сохранение и обеспечение стабильности и устойчивости цен в Республике Казахстан.

Национальным банком Республики Казахстан проводится государственная денежно-кредитная политика Республики Казахстан.

Денежно-кредитное регулирование является, осуществляемые центральным банком, является одним из элементов экономической политики государства.

Под денежно-кредитной политикой понимают совокупность мероприятий, предпринимаемых правительством в денежно-кредитной сфере в целях регулирования экономики.

В современных условиях банковской системе принадлежит главная важная роль функционирования банковской системы в достижении макроэкономической политики, привлечения и роста инвестиций.

От состояния банковской системы государства зависит устойчивость национальной валюты, стабильность цен, высокий уровень занятости населения, экономический рост в целом.

Цель денежно-кредитной политики включает в себе помощь экономике в достижении стабильного экономического роста, низкого уровня инфляции и безработицы.

Становление в двухуровневой банковской системы в условиях рыночных отношений в стране требовалось решение задач по проблемам валютного рынка, формирования национальной валютной политики страны.

Национальная валютная система тесно связано с мировой валютной системой-формой организации международных валютных отношений, закрепленных межгосударственными договорами, регулируемые через национальные банки, которые обслуживают внешнеэкономическую деятельность и эти же отношения проявляются в межгосударственном валютном регулировании и координации валютной политики стран.

Под валютным регулированием понимается деятельность уполномоченных государственных органов (органов валютного регулирования) по установлению порядка проведения валютных операций в целях обеспечения укрепления платежного баланса страны, устойчивости национальной валюты, развитие внутреннего валютного рынка и контроля за его соблюдением.

От состояния банковской системы государства зависит устойчивость национальной валюты, курс по отношению к иностранным валютам, что имеет главное значение для страны.

Вопросы обеспечения устойчивости национальной банковской системы, составляя часть содержания понятия «экономическая безопасность государства» имеет стратегическое значение.

ЛИТЕРАТУРА

1. Конституция Республики Казахстан.

2. «О Национальном банке Республики Казахстан». Закон Республики Казахстан от 30 марта 1995 года №2155.

3. «О банках и банковской деятельности в Республике Казахстан». Закон Республики Казахстан от 31 августа 1995 года №244.

4. Худяков А.И. Основы теории финансового права. - Алматы: Жеті жарғы, 1995. – С. 18.

5. Международные валютно-кредитные и финансовые отношения. // Под. ред. Красавиной Л.Н. - М: Финансы и статистика, 1994, - С. 7.

6. Давыдова Л., Райманов Д. Банковское право Республики Казахстан. - Алматы: Жеті жарғы, 2004. – С. 14.

ТҮЙІНДЕМЕ

Мақалада ҚР банк жүйесінің құқықтық реттелуі мәселелері қарастырылады.

SUMMARY

This article explores the legal regulation of the banking system of Kazakhstan.

ӘОЖ 341

МҰСЫЛМАНДЫҚ НОРМАЛАРДАҒЫ МҮЛІКТІК ҚҰҚЫҚ САЛАЛАРЫ МЕН ИНСТИТУТТАРЫ

Бердібаева Аманкүл, студент;
Қонысбаев Ермағам Сахиұлы, аға оқытушы,
«Болашақ» университеті, Қызылорда қаласы

Сату және сатып алу құқығының институттары. Адамзат баласы қоғамдасып өмір сүріп, өзара қарым-қатынас жасағалы бері көне тылсым дәуірлерден-ақ сауда-саттық қатынасы болғанында дау жоқ. Тіпті көшпелі қазақ қоғамы да өзінің аумағын тікелей басып өтіп жатқан «Жібек жолы» арқылы сауда-саттық жайлы тіпті көне дәуірлерден ақ таныс болған. Ал, арабтар да қазақтар секілді ежелден-ақ сату және сатып алу институттарымен таныс болып, негізінен керуеншілік саудасымен айналысып, Ирак, Сирия Мысыр, Үндістан, Қытай, Орта Азия және Қазақстан керуен жолдарын үздіксіз басып өтіп отырған.

Сауда-саттық деп – Қожасы өзіне тиесілі заттың өзге біреуге өзара келісуі нәтижесінде белгілі бір ақысын алып өзгеге мал-мүлкін беру міндеттемесін айтады.

Шариат еш уақытта да пайызға беруге рұқсат етпеген. Ал, халифаттың аумағында тұратын өзге діндегілер ислам тыйым салғанына қарамай пайызбен қарыз беріп отырған. Христиандар 80 жылдары шығарған заңында өзінің араларында 20 пайызбен қарыз бергені жайлы деректер айғақтайды.

Жалпы мұсылмандық құқықтың шариат заңдары сауда-саттық адал әрі заңды түрде жүргізілуін қолдайды. Қараңғы, тар жерде сауда-саттық жасатпайды. Сатушы өз затының кемшілігін алушыға айтуды, алдамауды талап етеді.

Бөлшектенбейтін зат бүтін күйінде сатуға түседі. Тіпті қойды қозысынан айырып, күнді емізілуі баласынан айырып сатуға шариат рұқсат етпейді. Ақшаны монеталарға, майда ақшаларға алмастыруға ақы алу ахирет күні Алла алдында ауыр жазаға душар болады. Сондай-ақ рұқсат етілмеген арам заттарға үзілді-кесілді тыйым салынады.

Сауда-саттықтағы жалпы ережелерге келсек, ол адамгершілік пен имандылық тұрғысынан қарастырылғанына көз жеткіземіз. Сатушы ешуақытта тауардың жоқтығын пайдаланып тауар бағасын көтеруіне болмайды. Сатып алушы да өз кезегінде жағдайы, ақшасы бар бола тұрып, заттың бағасын төмен түсір деп жалынуына болмайды. Атақ

дәрежесін не көп балалы кедей екенін бетке тұтып затты арзандатып алуына немесе көтеріп сатуына болмайды.

Өсиет айту институты Мұсылман елдерінде жиі қолданылады. Кез келген адамның мүлікгі құқығында өсиеттің алар орны ерекше. Өсиет айту арқылы кез келген адам өзі дүниеден өтер алдында өзіне тиісті мал-мүлкін қалайша бөліп, кімдерге қалдыру жайлы қалдырған міндеттеме болып табылады. Оның басты қағидалары шариат бойынша төмендегідей:

1. Өсиет етілген мүлік өсиет айтылған кезде бар болуы әрі талас тудырмауы;
2. Өсиет етілетін заттың заңдылығы;
3. Өсиет етілген зат керек жарағымен берілуі (Мысалы, қылыш-қынабымен);
4. Бөгде адамға мүлкінің үштен бір бөлігінен артық өсиет етілмейді;
5. Өсиеттен алынған мүлік сол адамның жеке меншігі болып табылады;
6. Өсиет жолымен алынған заттан, мүліктен зекет, хумс, т.б. салықтар алынбайды;
7. Мұсылман кәпірген, кәпір мұсылманға өсиет етуге тыйым салынбайды.

Өсиет айтушы кәмелетке келген, өсиет айту кезінде ақыл есі бүтін, екі куәлері қатысып отыруы, өсиет етілетін мал-мүлік өзінің жеке меншігі болуы, өсиет ететін адам және мал-мүлікті анық көрсетуі тиіс.

ӘДЕБИЕТ

- 1.Қазақстан республикасы Азаматтық кодексі Жалпы және Ерекше бөлімдері. – Алматы, ЖШС «Аян Әдет», 2010 ж.
- 2.Степанов С.А. Имушественные комплексы в гражданском праве. - М.:Издательство «Норма», 2007г.
- 3.Гражданское право. Том 1. Учебник под редакцией Басин Ю.Г. Сулейменов М.К. – Алматы, 2000г.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются вопросы договора купли продажи и завещания по мусульманскому праву. Особо акцентируется внимание процедуре сосавления договоров купли продажи и завещания.

SUMMARY

In this article questions of the purchase and sale contract and will by the Muslim right are considered. The attention to procedure of a sosavleniye of purchase and sale contracts and the will is especially focused.

УДК 340. 674

ЗЕМЛЯ КАК ОБЪЕКТ СДЕЛОК

Жомарткызы Мария,

кандидат юридических наук, доцент;

Мешитбаева Гулдана Таскаликызы,

преподаватель;

Сарыбаев Азамат Мухамедович,

преподаватель,

Университет «Болашақ», г. Кызылорда

Окружающая природная среда состоит из взаимосвязанных и взаимообусловленных компонентов, важнейшим из которых является земля. Термин «земля» многогранен. Он может обозначать земной шар, нашу планету как космический объект и часть мирового пространства. Земля может рассматриваться как среда обитания человека, включающая земную и воздушную оболочки земного шара, его недра, поверхность и ландшафт, животный и растительный мир. Земля - основа жизни и деятельности человека, источник удовлетворения его первостепенных нужд, важнейшее условие существования и воспроизводства постоянно сменяющихся друг друга человеческих поколений.

В экономической сфере земля выступает как средство производства (в сельском и лесном хозяйстве) и как пространственный операционный базис (для всех видов транспорта, большинства отраслей перерабатывающей промышленности, строительной индустрии). Как средство производства земля не может быть заменена другим, ибо недвижимое, строго локализованное средство производства и может быть использовано только в данном месте.

В социально-экономическом отношении земля выступает как объект собственности, так как экономическую основу системы любого государства составляет форма собственности на природные ресурсы, то есть установленные законом правомочия по их владению, пользованию и распоряжению. Таким образом, земля как природный объект одновременно является объектом хозяйствования людей, а следовательно, имеет особый юридический статус, зависящий от общественной формации государства и общества.

Переход от национализации земли к ее приватизации на основе проведения в Казахстане земельной реформы, ликвидация монополии государственной собственности на землю существенным образом изменили характер и содержание земельных отношений. В результате включения земли

как недвижимости в систему рыночного оборота путем совершения купли-продажи, залога, наследования, аренды и других сделок с землей, отношения по поводу земли, оставаясь по существу земельными, приобрели имущественный характер.

Говоря о земле как объекте сделок, необходимо отметить, что его правовое регулирование, которое является, по сути, юридическим оформлением государственного регулирования экономических отношений собственности на природные ресурсы, осуществляется посредством как земельного, так и гражданского законодательства Республики Казахстан. Это подчеркивает особую сложность земли как наиболее важного природного ресурса страны. Являясь объектом земельных правоотношений, земельные участки попадают в гражданский оборот и порождают имущественные и обязательственные права.

Тем не менее, как природный ресурс, изначально являющийся собственностью государства Казахстан, земля не может быть полностью включена в гражданский оборот товаров и услуг, так как является стратегически жизненно важной основой государственных интересов, касающихся целостности его территорий, границ и др, включающих, несомненно, заботу и о судьбе каждого отдельного гражданина республики. Поэтому природоресурсное, земельное и другое, непосредственно регулирующие земельные правоотношения отраслевое законодательство вводит определенные ограничения по распоряжению земельными ресурсами, которое складывается, прежде всего, из принципов и форм приобретения, пользования и отчуждения земельных участков, прав и обязанностей собственников земельных участков и др. Так, в связи с исключительной особенностью объекта земельных правоотношений как природного ресурса государством осуществляется повсеместная поддержка мероприятий по рациональному использованию и улучшению качества земель. Согласно этому принципу государство осуществляет необходимые меры политического, экономического, организационного, правового и идеологического характера в целях рационального использования и улучшения качества земель.

Собственники земельных участков вправе их продать, подарить, передать в залог, в уставные фонды (капиталы), в аренду и срочное пользование, обменять на любое недвижимое имущество, заключить договор ренты или договор пожизненного содержания с иждивением, добровольно отказаться от земли. Такие участки наследуются по закону или в соответствии с завещанием.

Землевладельцы и землепользователи вправе с согласия органа местного самоуправления, так как земля в этих случаях остается в

государственной собственности, обменять свои участки на другие участки, сдать их в аренду или срочное пользование, приватизировать, добровольно отказаться. Земельные участки, переданные гражданам в пожизненное наследуемое владение, наследуются по закону; земли, переданные в бессрочное (постоянное) пользование, наследуются или переходят к правопреемнику только вслед за строениями, зданиями и сооружениями.

Арендаторы и срочные пользователи земли вправе (если это разрешено в договоре аренды или договоре срочного пользования) обменять свои земельные участки, приватизировать их, добровольно отказаться от земли.

При этом собственник земельного участка осуществляет права владения, пользования и распоряжения земельным участком по своему усмотрению без получения каких-либо разрешений государственных органов, если иное не предусмотрено настоящим кодексом и иными законодательными актами (ст.25 Земельного кодекса РК).

Как мы видим, земля является объектом множества сделок. В результате совершения сделок с землей у их сторон-участников возникают и, соответственно прекращаются множественные: имущественные, вещные и обязательственные права.

Утвержденная Конституцией наравне с государственной собственностью частная собственность на землю, а также введенные законодательством другие ограниченные права, как землепользование, залог, сервитут и др., образовали круг имущественных прав на земельные участки. В связи с чем законодательно закреплено, что земля является имуществом. Имущество как объект прав не следует отождествлять только с их экономической природой как товаров, что, например, сделано в работе «Основы государства и права Республики Казахстан», в которой указано, что земля, ее недра, воды, растительный и животный мир, другие природные ресурсы - это не имущество, не товары, а дары природы и имеют естественно-природное начало. И не случайно поэтому они исключены из гражданского, товарно-денежного оборота [1].

Надо отметить, что подобный взгляд господствовал в науке земельного и других отраслей права о природных ресурсах и связывался с принципом исключительности государственной собственности на землю, ее недра, воды и леса, закрепленном в Конституции СССР 1977 г. (ст. 11). В казахстанской литературе этот взгляд на основе анализа многочисленных работ в советской юридической литературе отстаивался в работе А.Е.Еренова, Н.Б.Мухитдинова, Л.В.Ильяшенко, в которой к числу принципов

земельного права относилось исключение земли и других объектов природы из товарного (гражданского) оборота [2].

Действительно, объекты природы - это естественные природные предметы. Но правом, как объекты права собственности и других вещных прав они опосредуются не непосредственно в своих природных качествах, а в своем социальном качестве имущества.

Не случайно, говоря об объектах гражданских прав, ст. 115 Гражданского Кодекса указывает, что ими являются имущественные и личные блага и права, а имущественные блага и права объединяются в данной статье понятием имущества. Право собственности (и не только частной, но и государственной) является основным и типичным имущественным правом. Это обосновывается не только в научной литературе, но и получило закрепление в законодательных актах, в т. ч. отраслевых, о природных ресурсах, причем имуществом закон признает не только вещи, находящиеся в обороте, но и вещи, изъятые из него (п. 2 ст. 116 Гражданского Кодекса).

Согласно ст. 117 Гражданского Кодекса Республики Казахстан земельные участки отнесены к объектам недвижимого имущества. Собственник земельного участка как объекта недвижимости обладает широкими правомочиями владения, пользования и распоряжения земельным участком.

К земельным правоотношениям гражданское законодательство применяется только в восполнительном порядке, то есть в случаях, когда правила отраслевого (земельного или экологического) законодательства содержат пробелы по какому-либо вопросу. В данном случае можно подчеркнуть, что гражданским законодательством будут регулироваться все возможные, то есть установленные и не запрещенные сделки с землей, участники которых выступают равными в правоотношениях. Это, прежде всего, сделки по купле-продаже, дарению, аренде и др. земельных участков между гражданами и негосударственными юридическими лицами. Там, где участником выступает государство в лице своих уполномоченных органов, мы теряем необходимое для гражданско-правового регулирования правило о равноправии субъектов правоотношения [3].

Таким образом, предмет гражданско-правового регулирования в подавляющей своей массе сводится к равноправным имущественным отношениям. Именно поэтому гражданское право и служит юридическим фундаментом развития свободного земельного рынка.

Государство определяет четкие рамки возможного применения правового регулирования и контролирует использование земельных участков,

в соответствии с нормами специального земельного и экологического законодательства. Участие государства в эколого-правовых отношениях накладывает на них серьезный отпечаток и во многом определяет его специфику. Получается, что по причине своей особой роли государство как участник земельных правоотношений, объектом которых является земля, имеет практически неограниченные возможности для манипуляции своими обязательствами.

Поэтому, на наш взгляд, необходимо акцентировать, что перестройка системы права собственности на природные ресурсы, возрастание роли договора и других частноправовых институтов в экологическом и в частности в земельном законодательстве, появление, как следствие, множественности новых субъектов - участников правоотношений объективно требуют изменения и пересмотра государственных экологических функций.

Основной проблемой при формировании земельного участка как объекта права является установление системы идентифицирующих признаков, которые необходимо вносить в правоустанавливающие документы. Указанные признаки являются не только параметрами, позволяющими отличить один земельный участок от другого; они, кроме того, определяют правовой режим объекта, предопределяют судьбу земельного участка.

В заключение исследования темы индивидуализации земельного участка как объекта имущественных прав, укажем, что на различных этапах развития законодательства набор параметров земельного участка, определяющих его правовой режим, менялся. Это объясняется, опять-таки важностью и сложностью правового режима земельных участков и вовлечения их в имущественный оборот. Возможные последующие изменения, связанные с введением новых или отменой прежних идентифицирующих признаков, вновь создадут проблемы юридической силы ранее выданных документов и заполнения правового и земельного кадастров.

ЛИТЕРАТУРА

1. Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995г. (с изменениями, внесенными Законом РК от 07.10.98 г. N 284-1)
2. Гражданский кодекс Республики Казахстан (Общая часть) от 27 декабря 1994 года.
3. Еренов А.Е., Мухитдинов Н.Б., Ильяшенко Л.В. Предмет и система советского земельного права. - Алма-Ата: Наука, 1981. – С. 208.
4. Мухитдинов Н.Б., Бектурганов А.Е. Надо учитывать национальные традиции// Юридическая газета. – 1999. – 10 марта.

5. Гражданское право: В 2 т. Том 1: Учебник / Под ред. Е.А. Суханова. М.: Изд. Бек, 1998. - С.786.

РЕЗЮМЕ

В статье пишется многообразии, в социально-экономическом отношении земля выступает как объект собственности, так как экономическую основу системы любого государства составляет форма собственности на природные ресурсы, то есть установленные законом правомочия по их владению, пользованию и распоряжению. Таким образом, земля как природный объект одновременно является объектом хозяйствования людей, а следовательно, имеет особый юридический статус, зависящий от общественной формации государства и общества.

SUMMARY

The article is concerned with the variety, in social and economic relation the earth acts as an object of property as the economic basis of system of any state is made by form of ownership on natural resources, that is the competences established by the law on their possession, using the order. Thus, the earth as natural object at the same time is object of managing of people and consequently, has the special legal status depending on a public formation of the state and society.

УДК 32.019.5

РОЛЬ ИНСТИТУТОВ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА В ПРЕДОТВРАЩЕНИИ КОНФЛИКТОВ: КАЗАХСТАНСКИЙ ОПЫТ

Насимова Гульнар Орленбаевна,
*доктор политических наук, профессор,
заведующий кафедрой политологии;*
Дюсебаев Даурен,
*магистрант отделения политологии
КазНУ им. аль-Фараби, г. Алматы*

Одним из условий предотвращения деструктивных политических конфликтов является формирование зрелого гражданского общества. Формирование гражданского общества как структурного элемента социальности приобретает в современных условиях чрезвычайную остроту. И все демократические устремления могут остаться пустой декларацией, политическим намерениями, если у них не будет реальной основы, эффективного функционирования гражданского общества.

В Казахстане развиты институты и структуры гражданского общества. Об этом свидетельствует наличие его структурных элементов: политических партий, различных союзов и объединений граждан, неправительственных организаций и т.д.

Среди многих институтов, которые позволяют различным социальным слоям, группам общества институционализировать свои интересы, особое значение имеют политические партии.

Политические партии нацелены выработать наиболее адекватную, цивилизованную линию действий, призваны выделять основные интересы той или иной социальной группы, обобщать их и представлять властным органам в систематизированном виде. При помощи данного института граждане получают возможность выражать свое отношение к органам государственной власти, не прибегая при этом к каким-либо незаконным действиям. С другой стороны, органы государственной власти посредством политических партий представляют населению свои политические решения, стратегию дальнейшего социально-экономического и политического развития общества.

В Казахстане официально зарегистрированы 9 политических партий [1]. К позитивным сторонам действующей в Казахстане партийной системы можно отнести ее относительную устойчивость, отсутствие политического

экстремизма, а также этно- и конфессионально ориентированных партий, потенциально опасных для казахстанской полиэтнической общности.

Вместе с тем неотъемлемым элементом гражданской культуры казахстанского общества является недоверие к политическим партиям. В целом казахстанские граждане не воспринимают партии в качестве связующего механизма между властью и гражданами. Так, большая часть респондентов или 41,4% казахстанцев полагают, что партии все еще играют незначительную роль в жизни страны, тогда как около трети населения страны придерживаются противоположной точки зрения. Убеждены в том, что на сегодняшний день политические партии в целом играют формальную роль 15,7% респондентов или каждый шестой житель страны [2].

Таким образом, среди казахстанцев нет единого мнения о том, могут ли сегодня партии разрешать актуальные проблемы, влиять на улучшение ситуации в стране.

Политические партии не «замыкают на себе» напряженность в обществе. Конфликты, возникающие между политическими силами, больше носят персонифицированный характер. Иными словами, межпартийное взаимодействие является дополнительным средством противоборства различных политических сил и не выполняет функции институционализации конфликтного взаимодействия и поддержания баланса интересов различных социальных групп в обществе.

Важную роль в предотвращении конфликтов должны играть неправительственные организации. Сегодня в Казахстане зарегистрировано 25 000 НПО (2012 год), большая часть из них приходится на Алматы и Астану. При этом, как считают казахстанские исследователи, мы являемся свидетелями уникального явления: в отличие от развитых государств, где формированию общественного сектора предшествовало становление институтов государства и частного бизнеса, в Казахстане как, впрочем, и в других постсоветских странах, развитие этих трех секторов происходит одновременно [3].

Действительно, в Казахстане существуют условия для становления третьего сектора. За последние годы НПО приобретают богатый положительный опыт работы с гражданами. Сегодня в Казахстане существуют неправительственные организации разного направления: экологические, детские и молодежные организации, гендерные, работающие в области социальной защиты, в области культуры, искусства, науки и образования, правозащитные, в области здравоохранения, по защите прав инвалидов и др. Особенностью казахстанского «третьего сектора» является

заметное преобладание неправительственных организаций социальной направленности, что связано с актуальностью социальной проблематики.

Масштабные экологические проблемы, доставшиеся Казахстану в наследство от военной и хозяйственной деятельности бывшего СССР, а также новые техногенные угрозы, возникшие в последнее время, привели к возникновению и развитию многочисленных экологических НПО. Заметную долю среди отечественных НПО составляют организации, занимающиеся вопросами в сферах здравоохранения, культуры, искусства, науки и образования. Отражением несовершенства судебной-правовой системы стало относительно широкое распространение в Казахстане правозащитных организаций. Формой защиты предпринимательских интересов являются многочисленные бизнес-ассоциации и союзы [4].

Однако, деятельность лишь отдельных казахстанских неправительственных организаций направлена на образовательные программы в области конфликтологии, культуры мира, прав человека. Как свидетельствуют результаты социологических исследований, в настоящий момент большинство казахстанских граждан не ощущают на себе результатов работы отечественных НПО в области предотвращения социальных конфликтов. Надо полагать, что это связано с тем, что немногие НПО занимаются данной проблематикой. Более того, сама важность предупреждения конфликтов неправительственными организациями не всегда осознана.

Как известно, стабильность в демократическом государстве основывается на системе социального партнерства, которое должно гармонизировать интересы различных социальных групп.

В Казахстане был принят «Закон о социальном партнерстве в Республике Казахстан». Ежегодно подписываются Генеральные соглашения между субъектами социального партнерства и другие нормативно-правовые акты. Был принят Закон «О коллективных договорах», «О профессиональных союзах». Таким образом, в Казахстане создана система социального партнерства, которая имеет свои особенности.

Вместе с тем, на наш взгляд, сложно сказать, что данная система функционирует эффективно. Несмотря на то, что активно используется вся атрибутика социального партнерства, на наш взгляд, оно в большей степени функционирует лишь формально.

На наш взгляд, субъекты социального партнерства реально не выполняют своих функций. Не всех субъектов социального партнерства, особенно работников, устраивает реальное взаимодействие сторон. Безусловно, государство как субъект социального партнерства выполняют

огромные функции. При этом, определяя меру социальной ответственности трех основных субъектов, государство зачастую не способствует реализации принципов социального партнерства.

Казахстанские профсоюзы оказались не в полной мере готовы к использованию методов для защиты интересов и прав трудящихся. Профсоюзы редко являются инициатором переговоров по заключению соглашений и коллективных договоров и недостаточно настойчивы в реализации достигнутых договоренностей. Большинство профсоюзов нередко находятся под контролем администрации предприятия. Остается только отметить, что слабые профсоюзы неизбежно ведут к усилению нестабильности в сфере труда, тем более если учитывать тот факт, что в казахстанском обществе одной из самых насыщенных конфликтами зон становится сфера трудовых отношений. Об этом свидетельствуют, например, происходящие забастовки на предприятиях страны. Если сконцентрировать внимание на причинах трудовых конфликтов, то это- задержка заработной платы, низкие заработки, не обеспечивающие удовлетворение жизненно важных потребностей работника, несовершенная система стимулирования, несправедливое распределение фонда оплаты труда, невыполнение работодателями коллективного договора, и даже нарушение трудового законодательства со стороны администрации. То есть, глубинной основой сегодняшних трудовых конфликтов служат социально-экономические проблемы, неудовлетворенность основных потребностей граждан.

В Казахстане отсутствует и эффективный институт медиаторства, слабо работают и другие институты гражданского общества, деятельность, которых направлена на предупреждение трудового конфликта.

По-прежнему во многом единственным реально действующим субъектом остается государство, которое имеет неоспоримое преимущество над субъектами и структурами гражданского общества.

Поэтому сравнительный рейтинг доверия населения страны государственным органам и институтам гражданского общества, демонстрирует доверие населения в первую очередь органам государственной власти. Наибольшие затруднения в отношении оценки деятельности вызывает у населения страны неправительственный сектор (26,9%), а также деятельность бизнесменов и предпринимателей (24,3%). В наименьшей степени казахстанцы доверяют бизнесменам и предпринимателям, так доверяют их деятельности 31,2%, не доверяют – 44,5%. [2].

Несомненно, повышение роли государства в управлении конфликтами может благоприятно влиять на укреплении стабильности в обществе.

Поэтому, размышляя над проблемами стабилизирующей и дестабилизирующей роли государственных структур, сегодня нельзя снимать вопрос о мере и способах государственного влияния на конфликтующие стороны.

Так, при вмешательстве в конфликт государство нередко использует силовые структуры. Безусловно, в ситуации открытого конфликта силовые структуры должны оперативно пресекать противоправные действия субъектов конфликта. Но силовые структуры устраняют лишь последствия конфликта, а действительные их причины скрыты или не выявлены.

Однако, привлечение силовых структур лишь в крайних случаях может рассматриваться в качестве адекватных средств разрешений конфликта. Когда существует реальная угроза безопасности государства или его граждан и обеспечение их защиты невозможно другими способами.

Применение силы чаще всего не имеет законченного основания, затрудняет достижение консенсуса, усиливает деструктивность и потенциал конфликтности в обществе. Сама по себе государственная мощь, стабильность государственной власти отрезвляюще воздействуют на потенциальных участников конфликтов. Однако, как известно, жесткая вертикаль может дать краткосрочный эффект. Без института обратной связи, улавливания сигналов, которые идут от гражданского общества, политическая система обречена.

Спецификой формирования гражданского общества в Казахстане является полиэтничный и поликонфессиональный характер структуры казахстанского социума. Особо важную роль приобретают национально-культурные и религиозные организации, призванные содействовать стабильности. В настоящее время в Казахстане существуют 22 республиканских и региональных национально-культурных центров.

Эксперты считают, что в Казахстане была успешно сформирована особая культура межэтнического общения, надежно предупреждающая переход межличностных, экономических и других конфликтов в межэтническую плоскость. Это позволяет говорить о «казахстанской модели» межэтнической и межконфессиональной толерантности. Во многом благодаря именно этому были успешно решены такие стратегически важные задачи, как сохранение независимости и территориальной целостности страны, достижение прочного межэтнического и межконфессионального мира, экономической и политической стабильности [5].

Становление гражданского общества неразрывно связаны с развитием средств массовой информации, отвечающих прежде всего критерию объективной и достоверной подачи информации.

Как известно, именно социальные сети сыграли активную роль как в лондонских массовых беспорядках, так и в пробуждении протестных настроений в арабских странах. Интернет и другие информационные технологии стали для отдельных граждан полем и инструментом мобилизации ресурсов, самоорганизации, независимо от воли начальства. Оказалось, что компьютер плюс мобильник и даже телефон - мощное средство коммуникации и самоорганизации, как протестной, так и созидательной, конструктивной.

Если верить данным Союза международных связей, до ливийской революции, всего лишь 4% граждан имели доступ к Интернету. В 2011 году, когда в процессе гражданской войны Кадафи потерял практически контроль над страной, этот показатель повысился до 17%. То есть около 1,1 млн. ливийцев имели доступ к Интернету.

В Египте период Мубарака так социальные сети контролировались властью. Здесь также народные протесты ослабили контроль над СМИ. В Египте Facebook, Twitter, YouTube и другие блоги активно организовали акции протеста. С 11 января до 10 февраля 2011 года более 34 млн. египетских граждан открыли 2313 страниц в Facebook. В них было написано 461 тысячи сообщений. За это время египтянами обменялись 93 млн. твиттов.

В Тунисе также Интернет жестко контролировался государством. Спецслужбы и органы безопасности контролировали даже личные электронные почты граждан. Оппозиционные сайты подвергались блокированию. Социальные сети также сыграли важную роль в осуществлении «жасминовой» революции [6].

Вместе с тем, социальные сети являются не столько причиной произошедших революций, сколько современным инструментом, используемым в интересах активизации протестных настроений, координации действий протестующих, информирования международной общественности о происходящих событиях. При этом главным условием все-таки являются наличие соответствующих политических и социально-экономических причин для развития революционной ситуации, а также предрасположенность (психологическая готовность) определенной части граждан страны к участию в протестных акциях [7].

В целом уровень развития информационного пространства в Казахстане можно оценить как достаточно высокий, а сами СМИ — как один из наиболее развитых на сегодняшний день институтов гражданского общества в республике. Для казахстанских СМИ характерно: большое количество изданий; достаточно широкая

представленность зарубежных изданий, телерадиоканалов; общетерриториальный охват (центральные, региональные, районные СМИ); полиязычность; развитие новых форм распространения информации (Интернет-издания); наличие оппозиционной прессы [5].

Как отмечают эксперты, казахстанские СМИ предоставляют населению возможность получить разностороннюю информацию по интересующим его вопросам. В то же время, среди электронных СМИ высокой остается зависимость от импорта готовой информационной продукции. Не сложилось окончательное собственное качественное информационное пространство. То есть казахстанские граждане потребляют большинство информации из зарубежных СМИ, особенно российских. Это в последнее время становится источником угрозы манипулирования общественным мнением.

Таким образом, институты гражданского общества пассивны в защите и реализации своих интересов. Граждане не пользуются всеми правовыми и экономическими возможностями, которые предоставляет им демократическое общественное устройство. За прошедшие годы реформ еще не полностью сложились реальные социальные субъекты, механизм упорядочения позиций и усвоения социальных ролей имеет фрагментарный и неустойчивый характер. Другими словами, институционализация конфликта в Казахстане выражена слабо, что проявляется в недостаточной развитости легитимных структур и механизмов выражения интересов граждан.

Обобщая вышеизложенное, отметим, что в современных условиях необходимо дальнейшее совершенствование механизмов обеспечения управляемости политических конфликтов. Этим механизмом является наиболее рациональное взаимодействие таких дихотомий, как «государство и гражданское общество».

ЛИТЕРАТУРА

1. Центральная избирательная комиссия Республики Казахстан // <http://election.kz>.
2. Мухамеджанов Б., Жусупова А. Казахстан в оценках жителей и экспертов.- Алматы, 2011.- С. 365.
3. Президентские выборы в Казахстане: факты, анализ, комментарии. - Астана: Академия госуправления, 2006. - С. 46
4. Казахстан: 20 лет независимости.- Алматы, 2011.- С. 27-28.
5. Сейлеханов Е.Т. Политическая система Республики Казахстан: опыт развития и перспективы.- Алматы. - С. 202.
6. Роль Интернета в преобразованиях арабского мира // <http://www.kulturavostoka.com>

7. «Сумеречная зона» или «ловушки» переходного периода // Сатпаев Д. и др. –Алматы, 2013.- С.92-93.

ӘОЖ 631: 633.18(574.54)

XX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ СЫР ӨҢІРІНДЕГІ КҮРІШ ШАРУАШЫЛЫҒЫНЫҢ ЖАҒДАЙЫ

Тоқболат Сейілхан Тоқболатұлы,

тарих ғылымдарының кандидаты;

Бекмұратов Серікбол Еркебайұлы,

И-12 оқу тобының студенті,

«Болашақ» университеті, Қызылорда қаласы

Күріш дақылының егіншілік кәсібіне қосылып, егілу мерзімін біздің жыл санауымыздан 2 мың жыл бұрын болған деп есептейді. Ғалымдардың зерттеу жұмыстарының қорытындысына қарағанда, күріштің шыққан жері Солтүстік Үндіқытай өңірі, Үндістанның шығыс жағы және Ганг өзенінің төменгі жағалауы болып есептеледі. Сонан кейін Ауғанстан мен Орта Азия аймағына тарап, сол арқылы қазіргі Қазақстан аумағына жетеді [1,7]

Облысымызда өсірілетін осы дақыл өніміне деген сұраныс жыл сайын артып келеді. Осы аймақта күріш өсіру негізгі кәсіп болып табылады, оның біздің жерге қашан жетіп, өсіріле бастағаны жайлы нақты қалыптасып, ғылыми негізде түйінделген нәтижелі байлам жоқтың қасы. Жергілікті тұрғындардың басты тіршілік тірегі болғандықтан, бұл дақылдың тарихи сыр-сипатын біліп, ардақ тұту қажет. Сыр өңіріндегі күріш егу ісінің пайда болуы тұрғысында тарихшылар арасында әлі күнге дейін түрлі пікірлер бар. Мәселен, В.И. Коваленко Сыр бойында күріш өсіру ХІХ ғасырдың екінші жартысында басталды десе, Т.Д. Дешевыхтың пікірінше, күріш өсіру мәдениеті осы өлкеге 1937 жылы жер аударылған корей халқының келуімен байланыстырады. Ал, И.И. Соколова күріш егіншілігі Сыр бойына Іле өзені алқабында пайда болғаннан кейін келген деген пікір білдіреді [2,55-67].

Қазақстанда күріш шаруашылығы екі жерде шоғырланған, яғни олар Іле мен Қаратал өзендерінің алқабы және Сыр бойында Қызылорда мен Оңтүстік Қазақстан облыстарының территорияларында. Келесі деректер бойынша Іле мен Қаратал өзендері алқабында күріш өсіру 1871-1882 жылдары Қытайдың Құлжа аймағынан көшіп келген дүнгендермен байланыстырылады. Олар өздерімен бірге күріш тұқымын әкеліп, суландыру жұмыстарын жүргізіп, алғаш күріш дақылдарын еге бастаған [3,5].

1853 жылы Сыр өңірін патшалық Ресей жаулап алғаннан кейін және 1879 жылғы қатал қыс пен жұттан шаруалар қолындағы мал басының көп қырылуы салдарынан өңірдегі халықтардың өмір сүруі

үшін азық-түліктің басты көзі тек суармалы егіншілік болып қалады. Бұл жағдай жергілікті халықтардың егін шаруашылығына түбегейлі бет бұруына әсер етті. Орталық Азияда мақта мен күріш егісі көлемінің тез өсуіне байланысты XIX ғасырдың 80-жылдарында осы дақылдар арасында су үшін бәсеке басталды. Соған орай күріш егісін жаңа аудан, алқаптарға орналастыру қажеттігі туды. Сондықтан патшалық Ресей 1895 жылы жаңа суармалы жерлерді анықтау үшін зерттеу жұмыстарын жүргізеді. Бұл шаралар Сырдарияның сол жағалауында шөл даладан Жаңадарияның құрғақ арнасына дейін көне суармалы жерлерде жүргізілді. Жаңа жерлерді игеру нәтижесінде күріш дақылы солтүстік аймақтарға қарай ығысты. Соның құрамына қазіргі Қызылорда облысы кіріп, 1897 жылы егіс көлемі 300 гектарға, ал 1913 жылы 800 гектарға жеткен.

XX ғасырдың 60 жылдарына дейін көшпелі егіншілікпен айналысатын шағын шаруалықтар техникамен жарақталып, маманданған күріш зауыттарына айналды. Осыған орай егіс көлемін арттыруға зор мүмкіндіктер туды. Сонымен қатар 1964 жылдан бастап облыс көлемінде бірінші рет тыңайтқыштар мен химикаттар пайдалана басталды. Бұл күріш өнімділігінің өсуіне әкеліп 1966 жылы гектарынан 30,5 центнерден өнім алынды. Осыдан бастап күріш егісінде минералды тыңайтқыштар мен химикаттарға сүйенген жаңа кезең басталды. 1960 жылмен 1980 жылдары аралығында облыста күріш өсіру 20 есеге өскен болатын.

Он екінші бесжылдықта (1986-1990 жж.) республикада күрішті көп өндіру міндетін ойдағыдай орындап, әсіресе Қызылорда, Шымкент, Алматы облыстарының шаруашылықтары қомақты үлес қосты. Белгіленген шаралар бойынша бесжылдықтың аяғында Қызылорда облысында жалпы егістің көлемі 260 мың гектарға дейін жетті. Оның ішінде 105 мың гектарына күріш егілді. Осылайша он бірінші бесжылдықтың аяғында Қызылорда облысы КСРО бойынша өндірілетін күріштің 16,3 пайызын, ал республика бойынша 73,3 пайызын берді [3,11].

1985 жылы күріш өнімділігі гектарынан 47,2 центнерге жетті. Қайта құру заманының басталуымен аймақтар арасында экономикалық байланыстың үзілуіне байланысты Қызылорда облысына минералды тыңайтқыштар мен химикаттар жеткізу күрт төмендеп кетті. Бұл жағдай ауылшаруашылық дақылдарының өнімділігінің азаюына әкелді. Әсіресе жағдай күріш шаруашылығында қиын болды. Алайда құрдымға кетіп бара жатқан Кеңес өкіметі жағдайды қолда ұстауға тырысты. Осының нәтижесі болуы керек 1990 жылы күріш өнімділігі 52,3 центнер болса, 1991 жылы 49

центнерді құрады. Кеңес өкіметі ыдырап, еліміз нарықтық қатынастарға көшкеннен кейін елдің әлеуметтік-экономикалық ахуалы күрт төмендеді. Бір қоғамдық құрылыс екінші қоғамдық құрылыспен өзгергенде ауылшаруашылық саласы дәстүрге айналған өкімет көмегінен айырылып қалды. Бұл жағдай күріш өнімділігінің төмендеуіне әкелді.

1992 жылы облыста күріш алқаптарынан 44,9 центнерден өнім жиналды. 1993 жылы астықтың мемлекет қамбасына түсу керектігін түсінген үкімет дәнді дақылдарды егіп-өсіретін шаруашылықтарға несие беруге мәжбүр болды. Осыған орай ел үкіметі шаруашылықтарға несие беріп, нәтижесінде 1993 жылы күріш өнімділігі 43,5 центнерді көрсетті. Алайда егін жиналғаннан кейін несиені берген мекемелер қаражатты 1993 жылы көктемдегі күріш бағасымен қайтаруды талап етті. Басқа шаралары қалмаған шаруашылықтар жинаған егінін төмен бағамен өткізіп, несиесін қайтарып, өздері шығынға ұшырады. Осыған байланысты 1994 жылы диқандар егінді өз күштерімен егуге тырысты. Нәтижесінде өнімділік бар болғаны 27,3 центнерді құрады. Бұл жерде 1992 жылдан бастап күріш егістігіне мүлдем химикаттар пайдаланылмаған, ал тыңайтқыштарды өте аз мөлшерде қолданғанын ескеру қажет. 1995 жылы «Мұнай өнімдері» және «Кең дала» компанияларына қарыздарын өтеуге және 1995 жылғы көктемгі дала жұмыстарын уақытылы атқару үшін, Қазақстан Республикасы премьер-министрінің 1995 жылғы 10 наурыздағы өкіміне сәйкес облыс әкімшілігі басшысының қарамағына мемлекеттік койнаудан 10 мың тонна күріш берілді. Бұл 1994 жылғы жиналған егіннің 5 пайызы еді. Алайда бұл күріш несие берген компанияларға ауылшаруашылық өндірушілерге емес ауылшаруашылығына қатысы жоқ 27 өндіріс орындарына сатылып кетті. Ал бұл сауда саттықты атқарған «Сыр астығы» мекемесі барлық алыс-берістен кейін өз шотына 26,7 миллион теңге таза пайда түсірді. Осындай іс-әрекеттердің нәтижесінде мемлекет тарапынан аз болса да берілген көмек күріш шаруашылықтарына жетпей күріш өнімділігі 1995 жылы бар болғаны қырқыншы жылдардағы деңгейіне, яғни гектарынан 20,8 центнерден ғана келді.

2000 жылы дәнді дақылдар облыс бойынша 76,6 мың гектарға егілсе, оның 62,2 мың гектарын күріш алқабы алып жататын. Бұрын ауыл шаруашылығындағы барлық үдерістер бір ортылықтан басқарылса, еліміз тәуелсіздігін алып, нарықтық экономикалық жүйеге көшкеннен кейін меншік формалары өзгеріп бұрынғы колхоздар мен совхоздардың орнына жана қожалықтар, фермерлер, жеке кіші кәсіпорындар, ұжымдық шаруашылықтар, акционерлік қоғамдар, бірлестіктер, ассоциациялар пайда болды. Бұлардың әрқайсысының экономикалық деңгейлері әртүрлі болды.

Осыған сәйкес олардың техника, тыңайтқыш, тұқым, жаңа технологияларды сатып алу қабілеті де деңгейлес емес еді.

Бұған қоса жаңа ХХІ ғасырдың басындағы егіске керек кезіндегі су тапшылығы күріш егудің қарқынын баяулатты. Сыр өзені суының тапшылығы нәтижесінде 2001-2002 жылдары облыс бойынша егіс көлемі 10 пайызға, күріш егістігі 9-15 пайызға қысқарып, 2002 жылғы мәліметтер бойынша күріш алқабы 52,6 мың гектарды құрады [4,48]. Күріш егістіктерінің едәуір кемуі жерігілікті шаруашылықтар мен қожалықтарға экономикалық тұрғыда зардаптар әкеліп, шаруашылықтардың әлеуметтік жағдайына әсер етті. Дегенмен, 2003 жылдан бастап отандық инвесторлар қомақты қаржы бөліп, күріш шаруашылығын дамытуға елеулі үлес қосуға тырысты. Осындай игі іс-шараны 2003 жылы бірінші болып бастаған «Жиһан» холдинг компаниясы болатын. Осы компанияның бастамасымен Сырдария және Жалағаш аудандарының біраз шаруашылықтарында атыз бетін тегістеу лазерлік әдістермен жүргізіліп, жеткілікті мөлшерде тыңайтқыштар қолданылып, жаңа техникалар сатып алу нәтижесінде қысқа мерзімде технологиялық үдерістер жоғары техникалық талаптарға сай жүргізілді. «Жиһан» холдинг компаниясы секілді басқа да компаниялар өз жұмыстарын жаңа технологиялық талаптарға сай жолға қоюы нәтижесінде 2003 жылы күріш егістігінің көлемі бұрынғы көрсеткіштермен салыстырғанда 33 пайызға өсіп 69,9 мың гектарға жетіп, облыстағы дәнді дақылдар егістігінің 82,5 пайызды құрады. Ал, 2004-2007 жылдары облыс бойынша күріштің егістік алқабы орташа есеппен жылына 500 гектарға өсіп отырды.

2007 жылы күріш егістігі 73.3 мың гектар жерге, яғни алдыңғы жылмен салыстырғанда 1,2 мың гектар жерге артық егілді. 2007 жылғы облыс бойынша алынған күріш өнімі өңірдің қажеттілігін ақталған күрішпен 22 есе қамтамасыз ететіндей көлемде болды. Су мамандарының 2008 жылы Сырдария өзенінде су тапшылығы болады деген болжамы салдарынан облыс көлеміндегі күріш егумен айналысатын шаруашылықтар өз егістіктерін қысқартып, 2008 жылы күріш дақылы 61,6 мың гектарға егіліп, алдыңғы жылмен салыстырғанда 16 пайызға қысқарды. Бірақ, 2009 жылы күріш 71,5 мың, ал 2010 жылы 77,4 мың гектарға егіліп, тұрақты өсу динамикасы байқалды. Соңғы жылдардағы күріш дақылын өсіру пайыздарының артуы тәуелсіздік жылдарында құрылған ауыл шаруашылығы фирмаларының нарықтық заман талабына сай бейімделіп, күріш сапасын арттырып, экспортқа шығару арқылы Қызылорда облысының күріш шаруашылығын жаңа деңгейге көтеруге мүмкіндік алды.

Соңғы жылдары елімізде күріш егу, жаңа күріш сорттарын шығарып жергілікті жерге бейімдеу ғылыми негізде жүргізіліп келеді. Мұның негізі Қазақстан тәуелсіздігін алғанан кейінгі 1992 жылғы

«Қазақстан Республикасының ғылымы және мемлекеттік ғылыми-техникалық саясат туралы» заңы және 2001 жылдың 9 шілдесінде қабылданған «Ғылым туралы заңына» негізделуде.

Ауыл шаруашылығы саласына отандық инвесторлар көптен тартылуда. Соның ішінде ауыл шаруашылығына көп инвестиция салған «Шапағат ЛТД» ЖШС, «Томирис ЛТД» ЖШС, «Абзал и К» толық серіктестігі, «Ай-Дан Инвест» ЖШС және «Қазақстан күріші» АҚ болып табылады. Салынған қаржының нәтижесінде облыста жаңа техникалардың саны көбейіп, Жалағаш ауданында машина технологиялық станция құрылды. Облыс бойынша 2003-2007 жж. аралығында барлығы 527 ауыл шаруашылығы техникалары алынды.

Қорыта келгенде Қызылорда облысының күріш шаруашылығы XIX ғасырдың аяғынан бастап дами бастады. Осы кезеңде күріш егісі үшін Сыр өңірінде жаңа жерлерді игеру Шиелі ауданы маңында, Қараөзек пен Сырдария аралығындағы көлді, қамысты жазықта жүргізілді. Кейін күріш егісі Сырдария өзенінің сол жағына ауысып, Шіркейлі, Қуандария ескі өзендерінің бойына және көптеген көлшіктердің жағасына орналасты. Қазақстанның оңтүстігінде суармалы егіншілікті дамытуда 1921 жылғы Еңбек және Қорғаныс кеңесінің қаулысы үлкен рөл атқарды. Бұл қаулы күріш егісі көлемін ұлғайтудағы жергілікті халықтың күш жігерін арттырып, оларды осы мәселені шешу ісіне жұмылдыруға жағдай жасады. Сыр өңірінің көшпелі шаруалары 1929-1930 жылдары ұжымдастырылып, жер өңдеу серіктестіктері мен артельдерге біріктірілді. Колхоздарға ұйымдастыруға дейін жердің негізгі бөлігі жайылымдық, шабындық, бұталы өсімдіктер өскен өңір болатын. Жыртуға жарамдысы барлық жер көлемінің бір пайызынан аспады. Осыған байланысты колхозға бірлескен шаруалар суландыру жұмысын бұрынғыдан әлдеқайда кеңейтіп, жаңа каналдар қазу, бұрынғы арықтарды жаңартып, жөндеуді қолға алды. Қызылорда облысының тауарлы күріш өндіру 1930 жылдан басталды. Сол кездегі барлық 9091 гектар күріш егісінің 6372 гектары колхоздарда, 2044 гектары жеке шаруалар меншігінде еді. 1930 жылдың аяғынан бастап толық механикаландырылған ірі күріш шаруашылықтарының негізі қаланды.

1940 жылы Сыр өңіріндегі егістік жерлерді игерудің Сырдария алқабын суландырудың үлкен бағдарламасы жасалды. Сырдария өзеніне плотина салу, суармалы жерлердің егіс көлемін 120 мың гектарға жеткізуге жағдай жасалды. Бұл ежелгі Сыр өңірін гүлдендірудегі маңызды шара болатын. Бірақ Ұлы Отан соғысының басталуы белгіленген шараларды аяқтауға мүмкіндік бермеді. Дегенмен соғыс жылдарында облыс диқандары ерлік еңбектің тамаша үлгісін көрсетті. 1991 жылы КСРО жеке тәуелсіз мемлекеттерге бөлінді. Нәтижесінде Одақ кезіндегі тығыз экономикалық және

шаруашылық байланыстар үзілді. Қазақстан нарықтық экономика кезеңіне өтіп, жекешелендіру үдерісін басынан кешірді. Нәтижесінде шаруашылық жүргізудің әр түрлі деңгейі мен әдістері пайда болды. Олар фермерлер, жеке кіші кәсіпорын, ұжымдық шаруашылық, акционерлік қоғамдар, бірлестіктер, ассоциациялар. Бұлардың әрқайсысының экономикалық деңгейі мен табыстары әртүрлі болып табылады.

ӘДЕБИЕТ

1. Жайлыбаев К.Н. Күріш егіншілігі және экология. Алматы. 2006. – 182 б.
2. Жайлыбаев К.Н. Қазақстанда күріш егіншілігінің пайда болуы, дамуы және қазіргі жағдайы. // Жаршы. – 1998 - №8.
3. Күріш өсірушінің анықтамалығы. – Алматы: Қайнар, 1985. – 136 б.
4. Қазақстан Республикасы президентінің 2011 жылғы 9 ақпандағы Қазақстан халқына арнаған «Болашақтың іргесін бірге қалаймыз» жолдауын насихаттайтын ақпараттық топтарға арналған мәліметтер. Қызылорда. – 2011. – 35 б.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается история развития рисоводства в Кызылординской области во второй половине XX века. Определены проблемы функционирования рисоводства как один из основных форм хозяйства в данном регионе. Показаны основные направления политики местных властей в области землеустройства и землепользования населения.

SUMMARY

In this article considers the history of rice growing in Kyzylorda region in second half of the 20th c. Was investigated problem of development of rice growing as one of main form sector in the region. Highlight the key direction in the policy of the local the authorities in ensuring population land parcels.

УДК 32.019.5

POLITICAL CONSULTING: MAIN PROBLEMS

Насимов Мурат Орленбаевич,

кандидат политических наук, доцент;

Енсепов Аскар Алиевич,

кандидат исторических наук, доцент;

Университет «Болашак», г. Кызылорда

Counseling, or as we like to call it in today's society Consulting occupies a special position in the social, political, and cultural and social structure. Every day a person is associated with overcoming a variety of organizational, psychological, moral, and other difficulties. Therefore, the life of modern humanity depends on many factors and is not at all simple.

The word "advice" from the English language and means counseling, pay counseling. At the end of the twentieth century, the concept came into use modern Kazakhstan, but it is also used as advice. On the issue of consulting author has devoted some research in kazakh language [1].

Dictionary of Russian S.I. Ozhegova a definition was given: "1. Meeting of experts case or subject. 2. Advice given by a specialist"[2].

By definition, the European Federation of Consultants for Economics and Management (FEACO): «Providing independent advice and assistance to management, including the identification and assessment of problems and/or opportunities, recommendations of appropriate measures and assistance in their implementation" [3].

The Russian authors V.M. Popov and others define: "Consulting - a term used in current practice to refer to activities aimed at identifying and developing proposals and programs to streamline and optimize the operation of the business, with the executive staff and managers in decision-making literate. ... is a kind of intellectual activity , whose main objective is to analyze, justify the prospects of development and use of scientific and technological , organizational and economic innovations specific to the industry and the client's problems"[4].

In the administrative understanding clarifies: "It is important to management consulting in the new economy represented a form of" when (1) consultant shares his experience with the client, rather than trying to keep it for himself, and (2) the customer as possible directly and actively involved in solving the problem, and (3) both parties have spared no effort in order to learn from solving this problem valuable experience"[5].

In addition, the author fully agrees with Peter Block: "You do counseling every time you try to change or improve the situation, but not directly managed the ... Most full-time workers, in essence, are consultants, even if they themselves are not officially consultants called"[5,P. 16.].

Therefore consulting provides opinions, advice and thinking problems together. Certain types of consulting services include: consultation on biotechnology; consultation on management, medical consultation, environmental consulting, counseling skills; consultation privileges, human resources consulting, information consulting, information technology consultation, the executive consulting, political consulting, public consultation, consultation, and so the test etc.

Political Consulting as a global phenomenon and the institute of contemporary politics are interested in contemporary political science. "Political consultants - it's not just institute brings together experts in the field of political communication, but also a talented and effective management of political campaigns" [6].

The American scientist D. Nimmo thought political consulting with professional services in the field of election campaigns [7]. According to scientists , A.P. Sitnikov and E.G. Morozova political consulting - a "Professional activities on the intellectual and organizational support political campaigns through the creation and implementation of high technologies" [8] . In the understanding of the famous Russian explorer of political management G.V. Pushkareva, political consulting is - "professional assistance to practicing politicians in confronting certain political objectives" [9] .

We can distinguish between two forms of political consulting: advising individuals, policy makers, individuals and groups, advising decision makers, organizations and businesses that operate in the political sphere. Political consulting thus takes over the function of double mediation. On the one hand, the political consulting intermediary between politics, business and the public. On the other hand, the political consulting builds bridges between science and political practice.

Political Consulting suggests a particularly high textual and analytical competence, as well as relevant academic qualifications. Political consultations intensive mediator between science and political practice. Strategic and operational concepts formulated on the basis of empirical and scientific analysis of the political field. Political consulting is thus based on knowledge of the state strategy, design, implementation, coordination and evaluation of policy programs.

On this occasion the German Association of Political Consultants identify such instruments of political consulting: fundraising, image management, governance, political, IT-consulting, lobbying, monitoring, strategic consulting, strategic research, knowledge transfer [10].

The functions of political consulting can be defined as follows: a study of the political situation (by category of its manifestations: from the image of the individual research subject political situation before elective studies History Society) , forecasting the political situation (by category of its

manifestations) , implementation of the marketing aspects (positioning in the political situation, the development of strategic plans and program , image formation , etc.) , the creation and transformation of the structures that are the subjects of the political situation or affecting it; evaluation of projects and activities designed to in some way influence the current political situation , implementation of the strategic and tactical plans, the impact on the political situation, rapid response to changes in the political situation(strategic and tactical) [11] .

Unfortunately, the scope of this article does not allow to characterize all the issues and problems of theoretical and conceptual foundations of consulting in modern political science. In our opinion referred to the wording of the problem is determined descriptive term "consulting" as an object of science.

ЛИТЕРАТУРА

1. Nassimov M.O. Historical roots of emergence of political consulting // KazNU Bulletin. Series: Philosophy and Political Science - 2011. - №1 (36). – Pp. 29-32.
2. Ozhegov S.I. Russian dictionary: 70,000 words / Ed. N.Y.Shvedova. - 21th ed. rev. and add. - M., 1989. - P. 292.
3. Clarin M.V. Corporate training from A to Z - M: Business, 2002. - P. 99.
4. Popov V.M ,Lyapunov S.I Filippov V.V., Medvedev G.V. Modern business technologies . - Moscow: KnoRus , 2006 - P. 90-91.
5. Management consulting innovation: The individual in the organization / Ed. A.I. Prigogine . - M., 1990 - P. 10.
6. Yukhanov N.S. PR-technologies and policy advice in Russian politics. - Moscow, 2008 . - P. 24.
7. Nimmo D. The Political Persuaders: the techniques of modern election campfigns // Transaction publishers. New Brunswick, New Jersey, 1999. - P. 66.
8. Sitnikov A.P., Morozova E. Preface to the Russian edition // Handbook of political consulting. - Moscow: INFRA-M, 2002. - Pp. 8-9.
9. Pushkareva G.V. Political management. - M., 2002. - P. 366.
10. What is political consulting? / German Association of Political Consultants. - Berlin, 2006. - Pp. 6-11.
11. Sitnikov A.P., Ogar I.V., Bahvalov N.S. Political Consulting. - M., 2004. - P. 18.

ТҮЙІНДЕМЕ

Заманауи тілде консалтинг деп аталып жүрген түсінік қоғамның әлеуметтік, саяси, мәдени өмірі мен құрылымында ерекше мәнге ие. Бүгінде адамның әрбір күні түрлі ұйымдастырушылық,

психологиялық, моральды және өзге де қиыншылықтарға толы. Сондықтан қазіргі заманғы адамзат өмірі күрделі көптеген факторлармен тығыз байланысты. Берілген мақалада саяси консалтингтың негізгі мәселелері зерттелген.

РЕЗЮМЕ

Консультирование, или, как его называют в современном мире, консалтинг, занимает особое положение в социальной, политической, культурной жизни структуре общества. Каждый день человека сопряжен с преодолением различных организационных, психологических, моральных и других трудностей. Поэтому жизнь современного человечества зависит от множества факторов и является совсем не простой. В данной статье исследуются основные проблемы политическо-консалтинга.

УДК 332.85

ИПОТЕКАЛЫҚ НЕСИЕЛЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Мұратбаева Гүлмира Алмабекқызы,
экономика ғылымдарының кандидаты,
«Болашақ» университеті, Қызылорда қаласы

Нарықтық қатынастардың дамуы мемлекет экономикасындағы жылжымайтын дүние мүлік ролін бағалау мен адамдар өмірінде елеулі өзгерістерге әкелді.

Бұл жағдайда жылжымайтын дүние мүлік нарығының құру әдістері, жолдарды негіздеу және мәселені анықтау тұр, ол нарық субъектілерінің қажеттіліктерінің әсерін қанағаттандыруды қамтамасыз ету мәселесін шешеді. Жылжымайтын дүние мүлік нарығын тиімді басқару жалпы инфрақұрылымды құру мен дамыту нормативтік базаға кіретін жылжымайтын дүние мүлік пен мәмілеге мемлекетті құқықтарды тіркеу жүйесімен байланысты. Жылжымайтын дүние мүлікке жеке меншік ерікті сақтандыру жүйесінің құқықтарын қосарласып жүргізумен, салық салу механизмінің инвестициялық белсенділігің дамытуды ынталандыру мен тұрақтандыруды тұрғызу арқылы, Қазақстанның жылжымайтын дүние мүлік қызмет етуін, бірінғай мүліктік кемен түрінде қамтамасыздандырады.

Жылжымайтын дүние мүлік нарығының сегментінің ең дамыған түрі тұрғын үй нарығы болып табылады. Тұрғын үй құрылыс көлемінің ұлғаюы, адам зәру қажеттілігін қанағаттандыруды қамтамасыз ететін, жоспар шешімінің әртүрлілігі мен жетілдірілуі, құрылыстың тұрақты қымбаттауы, инфляция өсімі мен халық табысының қысқаруы тұрғын үй нарығының жұмысының тұрақтылығын бұзып, құрылысшыларға залал әкеледі. Оқшауландырылған қаржы қорлары айналымнан алып тасталды. Жылжымайтын дүние мүлік нарығында бірінші кезеңде, Астанадағы беделді аудандарда пәтерлер сатылады. Риэлтер фирмалары оқшауланған аудандағы пәтерлер, сонымен қатар ескі жобамен жасалған жинақтама үйлердегі пәтерді сатудан бас тартуда. Астана тұрғындары, тұрақты табыс табатын және пәтер сатып алғылары келетіндер, жоба сапасын, пәтер қолайлығына, аудан инфрақұрылымының дамуына көңіл аударады. Бұл тұрғындар бөлігінің қажеттілігін қанағаттардыру мен қолдау, қазіргі уақытта маңызды мақсаттардың бірі. Бұрын, пәтерді сатып алатын адамдар, қолма-қол ақшамен бірақ алатын. Қазір сатып алушылардың негізгі жиыны өз кішкене пәтерлерін сатып, үлкен пәтерді қосымша

төлеммен алып, өз тұрғын үй жағдайларын жақсартатын адамдар көбірек.

Жылжымайтын дүние мүлік нарығындағы жағдай, көбіне осы сатып алушыларға байланысты.

Потенциалды сатып алушылар қолындағы қаражаттарды тиімді пайдалануға болатын елеулі көмекті ипотека береді. Тұрғын үй ипотекасының несиесі құрылысшыларға да тұрақты және тұрғын үй құрылысын үздіксіз қаржыландыруға көмектеседі. Бюджеттен елеусіз қаражаттар бөлінгенімен, ипотекалық несие қазіргі уақытта бюджеттік емес қаржыландыруға түсетін пәрменді түпдеректің бірі болып табылады.

Нарықтық экономика жағдайында мемлекет үшін құрылыс кешеніне инвестициялық процессті реттеу мәселесі маңызды. Құрылыс кешеніндегі инвестициялық процесстерді жүргізу мен ұйымдастыру механизмі нарықтық экономика талаптарына баламалылық және «нарық ойынының заңдарын» инвесторлар (заңды тұлға), банктер, тапсырыс беруші және құрылысшыларды ескеру қажет. Шетелдік тәжірибені толық қолдану Қазақстан экономикасының ерекшелігі мен нарықтық қатынастардың толық орындалмауы салдарынан қиындатылған. Оған қарамастан, тұрғын үй ипотекалық несие тәжірибесіне сүйене отырып, оның тәжірибелік қолдануының мүмкіндігін куәландырады.

Сату объектілері мен жылжымайтын дүние мүлік нарығының қатысушылар қызметінің белгісін нақты белгілеу мүмкін емес, яғни тұрлаусыздық және пәтерді сату саласындағы нарықта коммерциялық тәуекелдің тым үлкен болуы. Бірақ, жетістікке жетуге болады, егер сату объектілері ретінде жылжымайтын дүние мүлікті бағалаудың әдістерін максималды қолдансақ, риэлтордардың практикалық жинақталған тәжірибесі, банктер мен құрылыс ұйымдары арасында ипотекалық несие талдауын жүргізуге мүмкіндік береді.

Қазіргі коммерциялық банктердің басты мәселесі көбіне несиелеу процесіндегі тәуекелдің болуына байланысты туындайды.

Несиелік тәуекел – бұл қарыз алушының алған негізгі қарызы мен оған есептелетін пайызды тиісті уақытында несиегерге төлей алмай қалу ықтималдығы. Несиелік тәуекелдің алдын алу үшін банктер қарыз алушылардан несиенің тұрақты қамтамасыз етілу формасын талап етеді. Несиені қамтамасыз етудің дәстүрлі емес формасы ипотека болып табылады. Бұл әлемдік тәжірибеде кеңінен қолданылады.[2, 104 б.]

Ипотека – жылжымайтын дүние мүлік кепілдігі, ол кәсіпорын, құрылым, ғимарат және құрылыс, жәнede жермен, белгілі бөлімдермен немесе пайдалану құқығы бар несие алу үшін басқа объектілер.

Ипотека нарықтық қатынас жүйесіндегі қазіргі өнертабысы емес. Ипотека түпдерегі заттар құқығының ұғымы пайда болған уақытқа байланысты, олар өз кезегіндегі әртүрлі тарихи дәуірде кең қолданылған санат санына жатады.

«Ипотека» ұғымы (грек тілінен *hypotheke* – кепілдік (кепіл зат)) б.э.д. 6 ғ. басында Грецияда пайда болып, белгілі жер иелікпен несиегерге борышқордың жауапкершілікпен қамтамасыз етумен байланысты болды. Бұл міндеттемені ресімеуде қарызгердің жер территориясында жазуы бар бағана қойылды, көрсетілген меншік аталған сомма несиегердің кінәратын қамтамасыздандыру. Бұл бағана, ипотека деген атқа ие болып, жер меншігіне түскен қарыз белгіленді. Кейінірек ол мақсатқа арнайы ипотекалық деп аталатын кітаптар пайда болды. Ежелгі Грецияда ипотеканың алғашқы нысандарын қолдану жария болды, яғни хабарланған жер меншігінің жағдайы туралы әрбір мүдделі адам еш қиындықсыз біле алу мүмкіндігі болды.

Ипотекалық несие феодализм кезінде де дамып, несие ісі ретінде қазіргі жағдайда туындады. Ипотекалық банктердің классикалық мемлекеті болып Германия саналады. 1770 ж. Бреславлде Пруссия ханы Фридрих 2-мен алғашқы ипотекалық банк – Селездік несие қоғамы құрылды. Бұл мемлекеттік дворяндық банкі помещик шаруашылығына қаржылық қолдау көрсетіп, 19 ғ. ортасынан, оның қызметі крестьян шаруашылығына таралды. 18 ғ. ақырғы үштігінде Германияда тағы да бес земстволық несие банктері құрылып, 19 ғ. екінші жартысында қалалық жылжымайтын дүние мүлікті несиелеу банктері пайда болды. Алғашқы жеке меншік акционерлік банкі «таза ипотекалық» 1862 жылы Франкфуртте құрылды. Қазір Германияда бірнеше ондық банктер саналады, олардың екіден үші акционерлік, ал үштен бірі – мемлекеттік.

Еуропа мен Американың басқа мемлекеттерінде нақты ипотекалық банктердің бөлінуі жоқ, ал жылжымайтын дүние мүлік несиесімен негізінен несие – жинақ қауымдастығы, өзара жинақ банктері, аймақтық федерал банктері мен сақтандыру компаниялары айналысады.

Ресейде алғашқы дворяндық мемлекеттік ипотекалық банктер Мәскеу мен Петербургте 1874 жылы құрылды. Ал мемлекеттік емес акционерлік жер банкі 1864 жылы Одессада. Барлығы Ресейде 1917 жылы 21 жер банкі, олардың үшеуі мемлекеттік, қалған 18 жеке меншік банктер қызмет атқарады. Мемлекеттік банктер үлесіне жалпы несие санының $\frac{3}{4}$ келеді, жеке меншік үлесіне – $\frac{1}{4}$. Революциядан кейін 1917 жылы жылжымайтын дүние мүлік пен жерге жеке меншікті таратқаннан кейін, ипотекалық банктер де таралды.

Ресейде революцияға дейін актілердің маңызды бөлігі, жер иелігі не жылжымайтын мүлік иелігі жайлы, әртүрлі жарияланымдарда бейнелейді, мысалы, сенат тізімдемесінде. Бірақ, осындай жарияланымдардың көп және жүйесіз болуы нақты иелік ісінде, жағдайды бағалауға мүмкіндік бермеді. Ежелгі Греция мысалындағы ипотекалық кітаптар, жарияланымдардан тиімді ерекшеленеді, олар жылжымайтын дүние мүлікке құқығы бар барлық заңды қатынастардың әрбір нақты уақыттын бейнеледі. Ипотекалық жүйе арқылы жылжымайтын дүние мүлік сатып алушысы қарыз саны мен мөлшерді білген, иеленген құқық нақтылығында куәланған, сонымен қатар, оның орналасуы құқығы мен құндылықтарын анықтаған. Ипотекалық кітапта иеліктің бір иегерден екіншіге өтуі, жер иелігінде құрылымның өзгеруі, мүліктің тарихи мен статистикасы, яғни, оның барлық қатынастары сипатталды.

Ипотекалық жүйенің оңды нәтижелігі заңмен тығыз байланыста болуына себеп болды. Ипотекалық кітапта белгілі дерек болмаса, сот қаулыны қабылдамайтын.

Ипотека кепілдікті операцияларды жасауда нақты тәртібін енгізді, яғни, мазмұнның екі мәнділікті шығарып тастау үшін. Кең мағынада ипотека заңды құқық жүйесін белгілеп жылжымайтын дүние мүлікпен иеленудің жағдайын анықтау тәртібі мен нақты әрбір уақытқа оған қарызды кіргізеді.

Белгілі жылжымайтын дүние мүлікке иегер құқығын анықтауға мүмкіндік беретін ипотекалық жүйе кезінде, осы жылжымайтын дүние мүліктерді келілізат ретінде сенімді ұзақ мерзімді несиені беру шарты құралады. Бұл ипотекалық несиені артықшылығы оның басқа ұзақ мерзімді несиелерден ерекшелендіреді. Ипотекалық тәртіп салынған мүліктің сақтануы мен бағалардың тұрақтылығын қамтамасыз етіп, банк – несиелерге қарызгердің несиені қайтармау қаупіне негіз бермей, несиені қорларын ұзақ мерзімге берудің экономикалық базасын құрады. Ипотекалық тәртіп несиені алушы үшін де қолайлы. Салынған жылжымайтын дүние мүліктерінің сатып алу құқығын алуға бағыттталып, олар несиені өшіру үшін барлығын жасап, нәтижесінде өз төлем қабілеттілігімен қаржылық жағдайын бекітеді.

Бүгінгі күні ипотека АҚШ-та, Германияда, Францияда, Англияда және Швецияда кең көлемде дамып отыр.

Әлемдік банк шаруашылығының даму заңдылықтары тұрғысынан қарағанда ипотекалық несиелену нарық экономикасының ажырамас элементі болып табылады. Ипотеканың өзіндік ерекшеліктері бар[3, 104 б.]

Біріншіден, ипотекалық несиесі – бұл қатаң түрде анықталған кепіл затқа берілетін несиесі. Қарызды қайтармаған жағдайда жылжымайтын дүние мүлік сатылады және одан түскен түсім несиесігердің қарызын жабуға бағытталады.

Екіншіден, ипотекалық несиелердің басым бөлігінің көздеген мақсаты болады. Олар тұрғын үйлерді, сол сияқты, өндірістік ғимараттарды сатып алу, салу немесе қайта құру және бөлімшелерін игеруді қаржыландыру үшін пайдаланылады.

Ипотека дамыған нарықта экономика елдерінде, ең алдымен АҚШ пен Еуропада кеңінен тараған. Бұл ипотекалық несиенің басқа несиесі түрлерімен салыстырғанда елеулі артықшылығы бар екендігімен байланысты. Ипотекалық несиесі екі жақтың да тәуекел деңгейін азайтады. Тапсырыскер несиені едәуір ұзақ мерзімге ала отырып, кепілге қойылған жылжымайтын дүние мүлікті, яғни, тұрғын үйді өзінің иелігінде сақтап қалады. Ал, несиесі беруші берілген несиенің орнын толықтырудың қай жағынан да ұтылыссыз нұсқасына ие болады.

Ипотекалық несиелесудің басты мақсаты – халықтың өзінің және несиесі қаржысы есебінен еркін нарықта дайын тұрғын үй сатып алуына жәрдемдесу болып табылады. Тұрғын үй ипотекалық несиені – бұл банктің тапсырыскерге тұрғын үй сатып алуға арнап беретін ақшалай қаражаты. Тапсырыскер өз кезегінде мұндай несиені пайдаланғаны үшін банкке сыйақы төлеуі, сондай-ақ, ай сайын белгіленген көлемде қарыз қаржысын қайтарып отыруы тиіс.

Ипотекалық несиенің ең басты артықшылығы – сіз өзіңіздің меншікті тұрғын үйіңізге бүгінгі өзінде-ақ ие боласыз да, ал ақшасын бірнеше жылға созып, бірте-бірте төлеп құтыласыз. Ипотекалық несиені алу үшін сатып алынатын тұрғын үйден басқа қандай да бір қосымша кепілзат талап етілмейтіні де маңызды. Ипотека – несиесіге үй сатып алу деген сөз.

Қазақстанда ипотеканың дамуы Республика Президентінің 1995 жылғы 23 желтоқсандағы «Жылжымайтын дүние мүлік ипотекасы туралы» заң күші бар Жарлығынан бастау алады.

Қазіргі уақытта бірқатар Қазақстандық банктер жеке тұлғаларға тұрғын үй сатып алу үшін ипотекалық несиені беруде. Бірақ солардың қызметінде жұртты толғандыратын бір нәрсе – несиесі мерзімінің қалағандай ұзақ болмауы мен жоғары пайыздық ставкаға байланысты болып отыр. Мұның себебі түсінікті де, халық әзірге ақшасын қысқа мерзімді депозитке салады, соған сәйкес банктер де несиені ұзақ мерзімге бере алмайды. Қаржыгерлер тілімен айтқанда, елімізде «ұзын» ақша жетіспейді.

«Бүгінде Қазақстан ипотекалық компаниясы» ипотекалық несиесіге халықтың әр түрлі тобының қолы жететіндей болу үшін жұмыс

жасауда. Компания ипотекалық несиелер беруді жоспарлап отыр, бұл тағы бірнеше жүздеген отбасының өз пәтерлеріне ие болу мүмкіндігі деген сөз.

ӘДЕБИЕТ

1. Колобов С.С., Колобова В.С. Жилищное ипотечное кредитование: Состояние и перспективы развития – Москва, 2002 г.
2. Қазақстан Республикасы Үкіметінің Қаулысы Республикалық ипотекалық несиелендіру қоры акционерлік қоғамын құру туралы // Егемен Қазақстан. 1999 ж – 5 мамыр.
3. Бердалиев К.Б. Қазақстан экономикасын басқару негіздері: Оқу құралы. – Алматы: Экономика, 2001 ж.- 127 б.
4. Мақыш С.Б. Коммерциялық банктер операциялары: Оқу құралы – Алматы: Қазақ университеті, 2002 ж. – 229 б.

РЕЗЮМЕ

При развитии рыночных отношений в экономике государства произошли огромные изменения в оценке роли недвижимого имущества и в жизни человечества. Самым распространенным видом в рынке недвижимых имуществ является жилищный рынок. В ипотечной системе, дающее право на владение недвижимого имущества, в виде залога является договоры долгосрочных кредитов. Ипотечный кредит развивалось при феодализме, классическим государством ипотечных банков является Германия. Ипотека распространилось в развитых странах, особенно в США и в Европе. Ипотечное кредитование дает возможность понизить риск обеих сторон. Главной целью ипотечного кредитования является помощь народу приобрести жилище за счет кредитных средств и своих сбережений.

SUMMARY

Hypothecary - developing in marketing economic country, and spreaded especially in USA and Europe. This hypothecary credit is comparativevely revealed in a bariety of specific acfivitec. Hypothecary credits planning includes degining the country's long-term as well as specific objecfives, such as sales volum, mareetshary, profitability and innovation, and deciding on financial, material and other resources necessary to achieve those objecfives. The main objecfive ofhypothecary credit is – to help people to buy dwelling house into marketing budgets of themselves.

НАРЫҚТЫҚ ҚАТЫНАСТАР ЖАҒДАЙЫНДА ЭКОНОМИКАМЕН БАҒАНЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК РЕТТЕУ ҚАЖЕТТІЛІГІ

Пірімжанов Мейірбек Әбутәліпұлы, *магистр*;
Қадыр Г.Б., *студент*,
«Болашақ» университеті, Қызылорда қаласы

Қазіргі уақытта экономиканы реттеуге мемлекет қана емес, сонымен қатар жеке монополиялар да әсерін тигізеді. Сондықтан экономиканы реттеу екі деңгейде жүзеге асырылады - макродеңгейде (субъектісі - мемлекет) және микродеңгейде (субъектісі - жеке фирмалар). Фирманың нарықтық стратегиясы мемлекеттің экономикалық саясатына тәуелді.

Мемлекет пен компаниялардың өзара қарым-қатынасының ерекшеліктері қазіргі қоғамның экономикалық және әлеуметтік қарым-қатынасы сипатына және оны реттеу механизміне әсерін тигізеді.

Мемлекет пен жеке компаниялар шаруашылық өмірді реттеу бойынша өз функцияларын бір-бірінен жеке емес, бірге атқарады. Экономиканы монополизациялау деңгейінің өсуіне сәйкес мемлекет капиталды мобилизациялау және өндіріс үрдісін басқару міндеттерін атқаруды өзіне алуы тиіс.

Мемлекет өзінің реттеу қызметінде заңның құқықтық нормаларын қолданады және өте ірі экономикалық ресурстарды басқарады. Экономикалық үрдістерді мемлекеттік реттеудің үш маңызды құралы бар:

- мемлекеттік бюджет;
- мемлекеттік банктер жүйесі;
- экономиканың мемлекеттік секторы.

Жеке монополиялық және мемлекеттік реттеу арасындағы байланыс өзгеріп жатқан жағдайларға бейімделу және қоғамның экономикалық дамуына қажетті құрылымдық өзгерістерді жүзеге асыру мақсатын көздейді.

XX ғасырдың 30-шы жылдары капиталистік шаруашылықтың тоқырауы нарықтық экономика негіздеріне қауіп төндірді. Сондықтан көптеген елдердің үкіметіне нарықтық қатынастарға араласпау саясатынан бас тартуға тура келді. Мемлекет жұмыссыздықты азайту және экономикалық депрессиядан шығу үшін ауқымды, ірі экономикалық шараларды жүзеге асырды.

Нарықтық экономика шарттарында мемлекет ұлттық шаруашылыққа мемлекеттік меншік, салықтар жүйесі, тарифтер арқылы тура немесе жанама әсерін тигізеді.

50-60-шы жылдары тоқырау жағдайындағы транспорт, энергетика, металлургия салаларында мемлекеттік және жартылай мемлекеттік меншік түрлері көбейді. Мемлекеттік меншік құру тенденциясы батыс еуропа елдеріне тән болды.

Сонымен 1974–1975-ші және 1980–1982-ші жылдардағы экономикалық тоқыраулар күн тәртібіне экономиканы мемлекеттік реттеуді дамыту мүмкіндіктеріне қатысты көптеген мәселелерді қойды. Мұндай жағдайда нарықты басқарудың жаңа концепцияларын іздеу жүзеге асырылады.

Өнеркәсіптің бағалық саясаты нарықтың бәсекелік құрылымына тәуелді. Нарық құрылымы - нарықтың негізгі ерекшеліктерінің бірі, ол нарықта бар фирмалардың саны мен көлемі, әр түрлі фирмалардың тауарларының ұқсастығы мен айырмашылықтарының деңгейі, нарыққа жаңа сатушылардың кіру жеңілдігі және одан шығуы, нарықтық ақпараттың қол жетімділігімен сипатталады.

Әдетте нарықтың төрт түрін бөліп көрсетеді: таза бәсекелестік, монополистік бәсекелестік, олигополия және таза монополия (кесте 1). Таза бәсекелестік пен таза монополия нарық құрылымының мінсіз (абстрактты) түрі, бұлар нағыз өмірде жоқ түрлер.

Нарыққа көбіне монополиялық бәсекелестік пен олигополия тән.

Таза бәсекелестік кезінде фирма үшін сұраныс бағаға толық тәуелді. Яғни, нарықта көптеген фирмалар әрекет етеді, олардың еш қайсысы нарықтың ауқымды үлесін басқара алмайды. Фирма өндіріс көлемін ұлғайтқан жағдайда бағаны өзгертпейді. Нарықта сұраныс пен баға арасындағы тәуелділік кері пропорционалды, сондықтан бағаны түсіру сұраныстың артуына әкеп соғады. Егер тауарлар ұсынысы ұлғайса, барлық фирмалардың өндіріс көлеміне тәуелсіз баға төмендейді.

Таза бәсекелестік нарығына ауыл шаруашылығымен қатар халықаралық бидай, орман, түсті металдар нарығы жатады.

Монополистік бәсекелестік нарығы бағалары үлкен диапазонда ауытқитын тауарларын ұсынатын көптеген фирмалардан тұрады. Өнімді өзара алмастыруға келмейді және сыртқы келбеті, сапасы және тұтынушы таңдауымен өзгешеленеді. Өнімдердің арасындағы айырмашылық бағаның үлкен диапазонын анықтайды. Монополистік бәсекелестік нарығының үш ерекшелігі бар: фирмалар арасындағы бәсекелестік күрестің ушығуы; бәсекелес-фирмалар шығаратын тауарлардың тұтынушылық қасиеттерімен, сонымен қатар әртүрлі қосымша қызметтерімен айрықшалануы; нарыққа кіру жеңілдігі. Осы жағдайларда маркетинг ерекшелігі - нарықтың әр түрлі салаларында

сатып алушылардың сұранысын анықтау болып табылады. Мұнда өнім жарнамасы, тауарлық белгі үлкен роль атқарады.

Олигополиялық бәсекелестік тауарлары (киім, аяқ киім) бір келкі және өзара алмастырылатын, сонымен қатар тауарлары бір бірінен ерекшеленетін (электротехника, автокөліктер) бірнеше ірі фирмалар арасында пайда болады. Жаңа фирманың мұндай нарыққа кіруі өте қиын. Бұл жағдайда әрбір қатысушы бәсекелесінің маркетингтік қызметіне көп көңіл бөледі, және өз өнімінің бағасының өзгеруіне үлкен абайлық танытады.

Олигополиялық бәсекелестік жағдайында бағаны түзудің көптеген стратегиялары қолданылады. Оның бірі - бағаны анықтау кезінде әрекет координациясы; бұл стратегия екі түрде болады: «баға туралы келісімді» қабылдау және «паралельді баға саясатын» жүзеге асыру. Кейбір елдерде бағаны өзара келісуге заңмен тиым салынған.

Таза монополия нарығында бір сатушы ғана басымдылық танытады. Бұл жеке фирма немесе мемлекеттік ұйым болуы мүмкін. Мемлекеттік монополияны қолдана отырып, тауарды оның толық құнына (баға таза құнынан төмен тағайындалады) сатып ала алмайтын халықтың бір бөлігінде тұтынуды бірден арттыруға немесе өнімді тұтынуды шектеу үшін жоғары баға тағайындауға болады.

Жеке монополистік фирма басқа фирмалардың баға саясатымен есептеспей, өз өніміне бағаны өзі тағайындайды. Сонымен қатар АҚШ тәжірибесінен, монополия рұқсат етілген жағдайда (мысалы, электр қуаты саласында) тарифтардың өсуі жергілікті үкіметпен келісілуі тиіс.

Мемлекеттің баға түзу үрдісіне әсер етуі дамыған елдердің экономикалық саясатының маңызды және жүйелі қолданылатын әдістердің біріне айналды. Бағаны мемлекеттік реттеудің қалыптасқан жүйесі басқа да мемлекеттік саясат салаларымен қатар құн пропорциялары мен ұлттық табысты халықтың жеке топтары арасында таратуға әсерін тигізеді. Соңғы онжылдықтың ішінде инфляцияның өсуіне байланысты мемлекеттік реттеудің осы түрінің ролі күрт артты. Баға саясаты мемлекеттің экономикалық қызметінің ең маңызды салаларының біріне айналды.

Бағаны мемлекеттік реттеу төмендегі мақсаттарды көздейді:

- 1) бағаның инфляциялық өсуіне кедергі жасау, жеке тауарлар мен қызметтер арасындағы баға сәйкессіздігін жою;
- 2) өндірісті дамытуда қажетті қарым-қатынасқа қол жеткізу;
- 3) бағаның өсуіне сәйкес еңбекақы өсуіне кедергі жасау;
- 4) мемлекет қадағалауындағы өндіріске субсидиялар бөлу, экономиканың басқа салаларын шетелдік бәсекелестіктен қорғау (бірінші кезекте ауылшаруашылығын), сыртқы экономикалық қызметке қолдау көрсету;

5) қажетті әлеуметтік-экономикалық шараларды жүргізуге бюджеттен қаражат бөлу.

Бағаны мемлекеттік реттеу дегеніміз заңнамалық, әкімшілік және бюджеттік-қаржылық шаралар арқылы тұтас экономикалық жүйенің тұрақты дамуын қамтамасыз ету үшін бағаға әсер ету, яғни өндіріс үрдістерінің циклды аутқуларын реттеу. Бағаны реттеу тоқырауға қарсы және (немесе) инфляцияға қарсы сипатқа ие. Бағаны реттеудің тура және жанама әдісі болады.

Бағаны реттеудің тура әдісі:

- а) бағаны әкімшілік тағайындау;
- б) бағаны шектеу;
- в) бағаның шектік деңгейін тағайындау;
- г) рентабельдік деңгейін реттеу;
- д) бағаны анықтау үшін нормативтер белгілеу;
- е) бағаны декларациялау және т.б.

Бағаны реттеудің жанама әдісі:

- а) салық салу;
- б) ақша айналымын реттеу;
- в) еңбекақы төлеу;
- г) несиелік саясат;
- д) мемлекеттік шығындарды реттеу;
- е) амортизация нормаларын тағайындау және т.б.

Тура мемлекеттік реттеу нарықты түзету қажеттілігін және нарық механизмін нарықтың ең маңызды көрсеткіштерін қадағалау арқылы мемлекеттің орталықтандырылған саясатымен толықтыруды білдіреді.

Бағаны реттеудің тура әдісінде оның деңгейін регламенттеу, бағаны анықтайтын нормативтер белгілеу арқылы мемлекет бағаға тікелей әсер етеді.

Бағаны **жанама реттеу** шаралары нарықтың конъюнктурасын өзгертуге, қаржыландыру, валюта және салық үрдістері салаларында белгілі орын алуға, ал тұтастай қарастырғанда - сұраныс пен ұсыныс арасындағы қолайлы қатынасты түзуге бағытталған.

Бағаны реттеудің жанама әдісінде салық, табыс көлемін, еңбекақының ең аз көлемін реттеу арқылы мемлекет бағаға әсерін тигізеді. Бұл жағдайда мемлекет бағаға тікелей емес, бағаны түзетін факторларға әсер ету арқылы бағаны реттейді.

Дүние жүзілік тәжірибеде нарықты реттеудің әр түрлі әдістері белгілі. Оның бірі - экономикалық және әкімшілік - мемлекет саясатында негізгі құрылым ролін атқарады және белгіленген мақсаттарға жетуге бағытталған, ал басқалары амортизатор ретінде

нарықтық экономиканы мемлекеттік реттеудің кері әсерлерін болдырмауға бағытталған.

ӘДЕБИЕТ

1. Цены и ценообразование, учебник Салимжанова И.К, - М: Финансы и статистика, 2005 г.
2. Ценообразование, учебное пособие Герасименко В. - М: Инфра, 2006 г.
3. Цены и ценообразование, учебно–методическое пособие Просветов Г.- М: Финансы и статистика, 2005 г.
4. Ценообразование, учебник Липсиц В.И,- М: Экономист, 2005 г.
5. Маркетинг негіздері, оқу құралы Нысанбаев С.Н. т.б. авторлар, - Алматы Экономика, 2002 ж.
6. Котлер Ф.Маркетинг негіздері, Избасар аудармасы. – Алматы, 2000 ж.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается определение роли государственного регулирования рынка и особенности конкурентности цены и ее степени.

SUMMARY

Definition of the role of state government regulation and features of price competitiveness and its degree is considered in this article.

УДК 33.336.763

ИНВЕСТИЦИОННЫЙ ПОРТФЕЛЬ: АЛЬТЕРНАТИВНЫЕ ИНВЕСТИЦИИ И ДОПОЛНИТЕЛЬНАЯ ДИВЕРСИФИКАЦИЯ

Ажмухамедова Асем Аскарвна,
кандидат экономических наук,
Шураева Сарсенкуль Нургалиевна,
кандидат экономических наук,
Бельгибаева Алуа Баккараевна,
магистрант
Университет «Болашақ», г. Кызылорда

Альтернативные инвестиции можно определить как инвестиции, не ограниченные традиционными финансовыми активами и охватывающие вложения в хедж-фонды, венчурный капитал, управляемые фонды фьючерсов, а также инвестиции в определенную группу реальных активов, таких как недвижимость, антиквариат или предметы искусства. Таким образом, альтернативные инвестиции охватывают большой спектр как финансовых, так и материальных активов. Альтернативные инвестиции становятся оптимальным дополнительным инструментом не только для повышения уровня диверсифицированности портфеля, но также для создания его качественно иной, уникальной структуры и потенциального увеличения ожидаемой доходности. Тем не менее, на сегодняшний момент термин «альтернативные инвестиции» не имеет точного определения, поэтому в некоторых источниках под альтернативными инвестиционными возможностями понимаются вложения только в реальные активы, в то же время можно встретить и исключительно финансовые активы, попадающие в группу альтернативных инвестиций. Однако для правильной классификации альтернативных инвестиций необходимо, прежде всего, учитывать их широкий спектр.

Нетрадиционные, или альтернативные, инвестиции, не имея четкого определения, трактуются разнообразно. Под категорию альтернативных инвестиций можно подвести практически любой актив, не являющейся акцией или облигацией. Соответственно, виды альтернативных инвестиций охватывают широкий спектр доступных вариантов для вложения средств, особенно принимая во внимание наличие рынка альтернативных инвестиций. Таким образом, рассматривая виды альтернативных инвестиций, будет целесообразно классифицировать их по следующим трем категориям:

- альтернативные финансовые активы.
- альтернативные реальные (материальные) активы.

- ценные бумаги, находящиеся в обращении на рынке AIM.

В первую категорию альтернативных инвестиций попадают практически любые активы, не являющиеся долевыми или долговыми инструментами рынка капитала. Данная категория, представляющая собой альтернативные финансовые активы, состоит из следующих видов:

Инвестиции в фонды рискованного (венчурного) капитала, предполагающие вложения в недавно образованные компании. Доходность венчурных инвестиций может быть очень высокой, несомненно, определяя и высокий риск таких вложений. Доходность давно работающих западных венчурных фондов может достигать 40–50% годовых, а активы под управлением пяти крупнейших венчурных фондов составляют порядка 10 млрд. долл.

Управляемые фонды фьючерсов, которые совершают операции только с фьючерсными контрактами на всех товарных рынках и рынках ценных бумаг. Доходность по таким фондам не зависит от состояния рыночной конъюнктуры, позволяя таким образом зарабатывать как на растущем рынке, так и на падающем.

Хедж-фонды. Инвестиционные пулы, организованные в форме частных партнерств и зарегистрированные в оффшорных зонах с целью минимизации налогообложения и государственного регулирования. Управляющие хедж-фондами свободны в выборе инвестиционных инструментов и стратегий, в результате чего потенциальная прибыль зависит от мастерства самих управляющих фондами.

Инвестиции в ETFs (exchange-traded funds), представляющие собой приобретение паев в фонде со структурой, привязанной к структуре индекса определенной отрасли промышленности, географическому региону или рынку в целом. Главным преимуществом данного инструмента является его свободное обращение на бирже и, следовательно, возможность осуществления транзакций в течение всего торгового дня. Nasdaq-100 Index Tracking Stock, DIAMONDS Trust, iShares S&P 500 являются одними из популярных ETFs, отражающих структуры индексов Nasdaq-100, Dow Jones Industrial Average и S&P 500 соответственно. Принимая во внимание широкий выбор финансовых активов на фьючерсно-товарных или внебиржевых рынках, а также наличие структурированных финансовых продуктов различной сложности, список альтернативных финансовых активов может быть значительно расширен.

Инвестиции в реальные (материальные) активы составляют вторую обширную категорию альтернативных инвестиций. Вложения в материальные активы как объект для инвестиций, в свою очередь,

могут быть разделены на следующие виды: Коллекционные ценности. К данной категории относятся вложения в произведения изобразительного искусства и антиквариат, т. е. активы арт-рынка. Драгоценные камни и драгоценные металлы. В категорию драгоценных камней попадают изумруды, сапфиры, алмазы, рубины. Золото, серебро, платина, палладий, родий относят к драгоценным металлам. Следует также отметить, что инвестиции в золото считаются одними из самых надежных вложений, особенно для защиты от инфляции. Недвижимость. Традиционно недвижимость рассматривается как один из основных объектов альтернативного инвестирования. Коммерческая недвижимость и жилые дома представляют собой хороший источник генерирования дохода для инвестора, располагающего значительными средствами.

Инвестиции в ресурсы. Вложения в производственные мощности, создающие или способные создавать природный газ, сырую нефть, древесину и т.д. Также довольно популярным вложением являются инвестиции в винные коллекции, ювелирные изделия, раритетные автомобили. Инвестиции в реальные активы, как и в альтернативные финансовые активы, очень разнообразны и представляют собой вложения теоретически в любой материальный актив эксклюзивного характера, способный вырасти в цене и/или сгенерировать прибыль вне зависимости от конъюнктуры фондового рынка. На сегодняшний день материальные активы являются довольно популярным инструментом альтернативных инвестиций не только среди частных инвесторов, но и среди институциональных. Однако прямые инвестиции в категорию реальных активов могут быть трудоемкими, вследствие их сложной и неоднородной природы. Поэтому для портфельного инвестора такие инструменты непрямого инвестирования, как ОФБУ и специализированные ПИФы (например, закрытые паевые инвестиционные фонды недвижимости), будут являться подходящим способом конечного вложения средств в материальные активы.

К третьей категории альтернативных инвестиций можно отнести ценные бумаги, находящиеся в обращении на рынке AIM. Рынок альтернативных инвестиций был создан в 1995 году как отдельная торговая площадка при Лондонской фондовой бирже (LondonStockExchange), предназначенная для облегчения доступа к финансированию молодых, динамично развивающихся компаний со всего мира. Низкие требования, предъявляемые к эмитенту для выхода на Лондонский рынок альтернативных инвестиций, являются ключевым отличием от выхода на основную площадку LSE.

Размещая свои акции на торговой площадке AIM, эмитент имеет право не соблюдать условия относительно минимального размера

капитализации. Однако эмитент должен обеспечивать достаточность оборотного капитала (как минимум в течение одного календарного года после допуска к торгам) и его акции не должны иметь ограничений на свободное обращение. Таким образом, ценные бумаги торговой площадки АИМ как один из инструментов альтернативных инвестиций могут быть подходящим вложением для инвестора, ориентирующегося в большей степени на перспективы и потенциал развития компании-эмитента, чем на его историю и финансовые показатели. Несомненно, наличие в портфеле подобных ценных бумаг может принести и дополнительный риск. Именно этот фактор в первую очередь следует учитывать инвестору, рассчитывающему на рост капитализации эмитентов с площадки АИМ. Ценные бумаги на АИМ как инструмент альтернативных инвестиций являются более подходящими для инвестора, склонного к риску, нежели для инвестора, руководствующегося консервативной стратегией.

Таким образом, альтернативные инвестиции, подразделяясь на три обширные категории, представляют собой совершенно разные объекты для размещения средств. Включение в портфель материальных активов второй группы альтернативных инвестиций, как правило, легче произвести посредством специализированных инструментов непрямого инвестирования (ПИФы, ОФБУ), структура которых, в свою очередь, содержит вложения в определенные классы материальных активов.

Несмотря на то что альтернативные инвестиции не должны быть анализированы как единая категория, тем не менее они имеют ряд общих характеристик, которые должны быть учтены инвестором.

Неликвидность является одним из ключевых свойств практически любого вида альтернативных инвестиций. Данная характеристика является производной от самого понятия альтернативных инвестиций, подразумевающего любой тип активов, который не продается широко на рынке и не подпадает в категорию традиционных.

Длительный срок владения. Второй общей характеристикой альтернативных инвестиций является необходимость владения ими на значительном инвестиционном горизонте, который может составлять 5–10 лет и более. Длительный срок владения активами альтернативных инвестиций является результатом их первого свойства – неликвидности.

Отрицательная корреляция с другими активами. Во многих случаях активы альтернативных инвестиций отрицательно коррелированы с традиционными инвестиционными активами. Благодаря подобному свойству, инвестиционный портфель может получить дополнительную диверсификацию, которая является недостижимой в случае наличия только традиционных классов

финансовых активов в портфеле. Необходимость широкого инвестиционного анализа. Ограниченность данных о риске и доходности за прошлые периоды присуща многим видам альтернативных инвестиций, особенно для категории материальных активов. Вследствие того, что информация далеко не всегда является доступной, инвестору необходимо осуществлять более глубокий анализ для проведения эффективной оценки и принятия конечного решения о рациональности включения в портфель того или иного актива из категорий альтернативных инвестиций. Подобный анализ должен охватывать всевозможные операционные издержки, мастерство управляющих, а также уровень риска, который инвестор может принять на себя.

Однако степень значимости каждой характеристики может варьироваться от того, какой вид альтернативных инвестиций рассматривается. Так, при вложениях в альтернативные финансовые активы уровень ликвидности может быть выше по сравнению с альтернативными инвестициями, представленными материальными активами.

Любой инвестор, формируя портфель, прежде всего должен руководствоваться принципами благоразумного, рационального подхода при размещении своих средств. Необходимо учитывать множество различных факторов, которые могут оказать влияние на фактическую доходность портфеля, а также присущий ему уровень риска. Хорошо диверсифицированный портфель обладает только систематическим риском, в то время как несистематический, нерыночный риск в подобном портфеле полностью устранен. Однако использование альтернативных инвестиций, вследствие их отрицательной корреляции с рынком, может сократить и уровень общего, систематического риска инвестиционного портфеля. Принимая решение о включении альтернативных инвестиций в структуру портфеля, необходимо учитывать неликвидную сущность для их большинства, а также ряд других общих характеристик, рассмотренных ранее. Учитывая данный аспект, большинство экспертов и аналитиков сходятся во мнении, что доля активов, представляющих альтернативные инвестиции, в портфеле не должна превышать 10% от общего объема инвестиций. Данная рекомендация обосновывается предположением, что инвестор имеет короткий или средний инвестиционный горизонт, а также значительную необходимость в ликвидности активов, составляющих портфель.

ТҮЙІНДЕМЕ

Еліміздегі экономиканың тұрақтылығын мен жоғары қарқындылығын қалыптастыруда, ғылыми-техникалық прогресс жетістіктерін енгізуде және инфрақұрылымды дамытуда инвестицияның маңызы зор. Инвестицияны дамытуда кәсіпорындарды қаржыландыратын және ұзақ мерзімге несие беретін мамандандырылған инвестициялық банктер мен акционерлік қоғам акцияларынан тұратын инвестициялық қорлар ерекше рөл атқарады.

SUMMARY

The present article is concerned with alternative investments as the additional tool for increase of level of diversification of a case, for creation of its qualitatively unique structure and potential increase in expected profitability, i.e. the investments not limited to traditional financial assets and covering investments in hedge funds, the venture capital, operated funds of futures, and also investments into a certain group of real assets, such as real estate, antiques or objects of art.

УДК 33.336.763

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ РЫНКА ЦЕННЫХ БУМАГ В КАЗАХСТАНЕ

Сейсекеев Алмат Оразгалиевич,

кандидат экономических наук;

Шураева Сарсенкул Нургалиевна,

кандидат экономических наук,

Университет «Болашақ», г.Кызылорда

Сейчас Казахстан стоит на пути развития рынка ценных бумаг, учитывающего как исторические казахстанские традиции, так и опыт стран с развитой рыночной экономикой. Как известно, основная цель развития рынка ценных бумаг –содействовать эффективному развитию экономики Казахстана, ускорению финансовой стабилизации и экономическому росту на основе активизации работы всех субъектов рыночной экономики, в первую очередь, населения.

Рынок ценных бумаг может развиваться только при нормальных товарно-денежных отношениях и отношениях собственности. Преобразование государственной собственности в формы собственности, адекватные новым рыночным отношениям, в значительной мере осуществляется путем ее приватизации. В последние десятилетия приватизация имела место во многих странах мира. Особенно интенсивно она проводилась в Англии. Но в странах Запада приватизация происходила в период развитой рыночной экономики, когда емкость рынка позволяла поглотить любое количество акций приватизируемых предприятий. У нас же ситуация иная. В условиях неразвитого казахстанского рынка ценных бумаг приватизация, напрямую связанная с акционированием, является начальным импульсом для формирования рынка ценных бумаг, поскольку позволяет участвовать в нем большинству предприятий и населения. С воссозданием рынка ценных бумаг ценные бумаги превращаются в финансовые инструменты, доступные широким слоям населения.

В целом, развитие рынка ценных бумаг позволит стимулировать рост сбережений населения и расширить выбор объектов инвестирования, создать механизм активного воздействия на работу предприятий путем установления курсов ценных бумаг, отражающих их финансовое состояние, а также повысить эффективность работы различных финансовых институтов путем оперативного управления фондовым портфелем.

В рыночной экономике важная цель отводится ценным бумагам как инструменту аккумуляции финансовых ресурсов и

направления их в сферы наиболее прибыльного использования капитала, инвестирования производства в отраслях, испытывающих хронический недостаток капиталовложений, привлечения в хозяйственный оборот временно свободных средств юридических и физических лиц.

Вкладчиков, прежде всего, интересуют доходность и надежность ценной бумаги. Инфляционное обеспечение денег постоянно вносит свои коррективы. Любой инвестор стремится получить не только существенный прирост своего капитала в номинальном виде, но и сделать это как можно быстрее. Никто не желает в условиях постоянного роста цен оставлять свои средства в Неликвидных ценных бумагах на длительный срок. Таким образом, общее состояние экономики, рост цен, банкротство финансовых институтов накладывают определенные ограничения на становление и нынешнее состояние рынка ценных бумаг в Казахстане. С формированием экономической системы, а также принятием Национальной программы разгосударствления и приватизации ускорился процесс формирования основных элементов рынка ценных бумаг. Преобразование государственных предприятий в АО позволило использовать им один из наиболее эффективных Механизмов привлечения инвестиций - выпуск акций [1,19-23].

Дополнительный импульс развитию рынка ценных бумаг дает политика секьюритизации страны, т.е. процесса расширения использования ценных бумаг в качестве инструмента, опосредствующего движение ссудного капитала, а также придания другим Инструментам форм, традиционно присущих ценным бумагам. Этот опыт накоплен многими странами, и в настоящее время государство для покрытия дефицита бюджета все чаще прибегает не к эмиссиям денежных знаков, а к выпуску государственных ценных бумаг. На этот же путь становятся и муниципалитеты.

Рынок ценных бумаг облегчает и расширяет доступ всем субъектам экономики к получению необходимых им денежных ресурсов. Выпуск акций позволяет получать финансовые ресурсы бесплатно и бессрочно, до конца существования предприятий; выпуск облигаций позволяет получать кредит на более выгодных условиях по сравнению с условиями банков-монополистов, что способствует дальнейшему развитию рынка ценных бумаг[2,72].

Как и многие страны, вставшие на путь рыночной экономики, Казахстан сталкивается со значительными трудностями в развитии рынка ценных бумаг. Отсутствие в прошлом этого вида деятельности, помимо соответствующих государственных законодательных актов, требует целенаправленного стимулирования его развития, поддержания обратной связи между участниками рынка ценных

бумаг и регулируемыми органами, выработки у широких слоев населения культуры обращения с ценными бумагами, привития интереса к инвестированию, устранения негативного представления о "нетрудовом" характере доходов, получаемых от вложения в ценные бумаги.

Сегодня казахстанский рынок ценных бумаг - механизм для удовлетворения взаимных интересов инвесторов и эмитентов (данная оценка находит подтверждение в результатах обзора международными экспертами стран Центральной, Восточной Европы и СНГ). И хотя потенциал рынка ценных бумаг реализован далеко не полностью, его позитивные достижения и тенденции развития налицо.

Таким образом, на сегодняшний день состояние экономики Казахстана, не может быть полноценным без рынка ценных бумаг, потому что уровень его развития во многом зависит от благосостояния населения, которое определяет спрос на ценные бумаги. Поэтому экономический рост, сопровождаемый увеличением доходов населения, главный фактор возрождения рынка ценных бумаг. Сказать, что в нашей республике рынок ценных бумаг вообще не был развит, нельзя. Хоть и в малой степени, но обращение государственных ценных бумаг имели место. Однако развитие рынка ценных бумаг за счет выпуска корпоративных ценных бумаг приобрело особую актуальность лишь в настоящее время.

ЛИТЕРАТУРА

1. Джолдасбеков А., Аягузов К. Краткий обзор развития фондового рынка Республики Казахстан в 1991 - 1994 гг. // Рынок ценных бумаг Казахстана. №12, 1999, с. 19-23
2. Есенов Б. Проблемы и перспективы развития фондового рынка в Казахстане//Саясат. N 6, 1999. С. 72.

ТҮЙІНДЕМЕ

Нарықтық экономика даму бағытын ұстанған басқа елдер секілді Қазақстанда да бағалы қағаздар нарығында бірқатар қиындықтар туындап отыр. Бұған дейін мұндай қызмет түрінің және оған қатысты мемлекеттік заңнамалық актілердің болмауына байланысты осы саланы жан-жақты дамытуға бағытталған іс-шаралар аясын кеңейту, бағалы қағаздар нарығын дамытушы тараптар арасындағы өзара байланысты жетілдіру, қоғам мүшелері арасында бағалы қағазды тұтынушылар мәдениетін қалыптастыру мәселелері қарастырылады.

SUMMARY

As well as many countries which have followed a way of market economy, Kazakhstan meets considerable difficulties in securities market development.

Absence in the past of this kind of activity, besides the relevant state acts, demands purposeful stimulation of its development, feedback maintenance between participants of securities market and regulators, developments from a general population of culture of the address with securities, instilling of interest to investment, elimination of negative idea of "unearned" character of income gained from an investment.

УДК 33.331

СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЕ МАШИНОСТРОЕНИЕ И ПРОИЗВОДИТЕЛЬНОСТЬ ТРУДА

Абуов Калдыбек Серикбаевич,
*кандидат экономических наук, доцент,
Университет «Болашақ», г. Кызылорда*

Высокие затраты труда на производстве риса объясняются тем, что в отрасли отсутствует специальная система машин для возделывания и уборки риса. Применяемые здесь машины заимствованы из технологических комплексов, используемых в богарном земледелии или дорожном и мелиоративном строительстве. Несмотря на повышение технической оснащенности рисоводческих хозяйств сельскохозяйственной техникой, уровень механизации рабочих процессов остается недостаточным, затрачивается значительное количество труда. На один гектар посева затрачивалось 200,4 чел.-ч, из которых 70% составляли затраты ручного труда. Наиболее трудоемкими процессами при возделывании риса являются уборка урожая и уход за посевами.

Повышение производительности труда в рисоводстве связано с внедрением новой техники, а также с обоснованием оптимального состава машинно-тракторного парка, что в современных условиях имеет большое экономическое значение. Наши исследования показали, что в рисоводстве внедрение оптимального состава МТП позволит снизить по сравнению с базовым вариантом затраты труда на 40,4%, прямые эксплуатационные затраты на 19,2%, приведенные затраты на 17,1% при уменьшении капитальных вложений на 12,8%.

Индикатором развития АПК всегда является развитое сельскохозяйственное машиностроение. Высокая механизация труда – залог роста объемов и качества производимой сельскохозяйственной продукции. Сельскохозяйственное машиностроение в значительной мере влияет на уровень развития агропромышленного комплекса, на решение его экономических, социальных, экологических и научно-технических проблем, а следовательно, на состояние продовольственной безопасности государства.

Как всякое современное производство, сельское хозяйство нуждается в эффективных средствах производства, их постоянном техническом обслуживании, современном сервисе. Однако в Казахстане отрасль сельскохозяйственного машиностроения не получила должного развития. В настоящее время слабая обеспеченность сельского хозяйства материально-техническими

ресурсами, низкая платежеспособность товаропроизводителей, труднодоступность кредитов, дефицит инвестиций и слабое развитие отечественного машиностроения остаются серьезным тормозом развития аграрного производства.

Несмотря на то, что в последние годы в республике начало возрождаться сельскохозяйственное машиностроение, кризисное положение все еще остается проблемой и препятствием для дальнейшего развития сельского хозяйства и экономики в целом.

Сельскохозяйственное машиностроение – отрасль, осуществляющая техническое перевооружение сельского хозяйства. Главная задача сельскохозяйственного машиностроения заключается в обеспечении комплексной механизации производства с учетом применения машин не только на основных, но и на всех промежуточных операциях при возделывании важнейших культур – это зерновые, кукуруза, картофель; а также при заготовке и приготовлении кормов на животноводческих фермах.

Сегодня в республике насчитывается 129 заводов, ориентированных на производство сельскохозяйственной техники и запасных частей. Заводами выпускается 391 наименование продукции сельскохозяйственного назначения, налажены сборка комбайнов, тракторов, производство дизельных двигателей, жаток, сеялок, пахотного оборудования, запасных частей, резинотехнических изделий.

Отечественные энергетические средства и сельскохозяйственные машины по качеству отстают от мировых на 2-3 поколения. Параметры производительности у них ниже 20-40%, а по отдельным машинам – в десятки раз, при больших затратах труда на их обслуживание и эксплуатацию, более высокой материалоемкости.

Среднегодовые темпы обновления техники в 2001-2007 гг. составляли 0,8-3,2%, что ниже оптимального уровня на 8-10% (в России тракторов- 2,3%, комбайнов – 3,6%, жаток – 3,6%). Это привело к высокому износу техники. Около 85% машин эксплуатируется за пределом срока амортизации. Подлежат списанию свыше 80% зерноуборочных комбайнов, 85% - тракторов и сеялок, около 90% - жаток.

Из-за технических неисправностей ежегодно не используется 1/3 тракторов, комбайнов и других машин. Примерно 70% парка комбайнов и тракторов имеет возраст более 16 лет при сроке службы 8-10 лет. Коэффициент технической готовности сельскохозяйственной техники не превышает 0,7, а нагрузка на единицу техники больше нормативной в 1,2-1,6 раза.

Помимо высокого износа наблюдается общий недостаток техники. На 1 тыс. га зерновых приходится около 4 комбайнов, тогда

как в Канаде – 9 ед., в Германии – 20 ед. Недостаточная обеспеченность машинами приводит к увеличению времени выполнения агротехнических операций, что в конечном итоге снижает качество урожая.

В растениеводстве более 70% сельскохозяйственных товаропроизводителей производят продукцию по экстенсивным технологиям, в которых очень мало используется достижения науки, передового отечественного и зарубежного опыта, применяются машины старых поколений. В животноводстве в большинстве регионов страны производство молока и говядины осуществляется также по экстенсивным технологиям.

Основные потребности в сельскохозяйственном оборудовании – около 80% - удовлетворяются в настоящее время за счет импорта и не оказывают положительного влияния на техническую оснащенность аграрного сектора экономики Казахстана (табл.1).

Таблица 1. Приобретение основной сельскохозяйственной техники(в ед.)

	2003г	2004г	2005г	2006г	2007г	2008г	2009г	2010г
Тракторы	223	243	495	360	211	215	419	837
Культиваторы	658	185	121	13	12	12	6	17
Сеялки	1402	665	504	162	79	283	213	559
Зерноуборочные комбайны	918	397	233	485	377	190	581	197
Кормоуборочные комбайны	74	20	3	0	2	0	0	0
Жатки	293	155	104	23	32	196	337	508

В настоящее время объем рынка сельскохозяйственных машин и оборудования составляет около 1 млрд. долл. При этом потенциальная емкость рынка республики, с учетом накопленного парка, гораздо больше (табл.2).

Таблица 2. Наличие основной сельскохозяйственной техники(в тыс.ед.)

	2003г	2004г	2005г	2006г	2007г.	2008г.	2009г.	2010г.
Тракторы	210,5	189,2	165,1	147,2	130,0	120,1	121,1	119,8
Зерноуборочные комбайны	74,1	67,4	59,4	52,9	45,1	41,8	41,3	40,0

Согласно экспертным расчетам, в масштабах страны потребность сельских товаропроизводителей в обновлении тракторов составляет 8 тыс. ед., комбайнов – 4 тыс.ед., сеялок и жаток – 1 тыс.ед. в год, на приобретение которых требуется около 50 млрд. тенге. В республике за последние несколько лет в среднем за год производилось не более 10% ежегодной потребности в тракторах и сеялках, 25% - в жатках.

В государственной программе индустриально-инновационного развития Казахстана до 2014 г. уделяется приоритетное внимание сельскохозяйственному машиностроению. Согласно этой программе к 2014 г. выпуск продукции вырастет в 2 раза, в том числе будет увеличено производство комбайнов до 800 ед. в год, организовано сборочное производство тракторов в объеме 1 тыс.ед. в год и производство навесного оборудования. Будет создана сеть из 9 торгово-сервисных центров по реализации и обслуживанию сельскохозяйственной техники в крупных областях страны.

Будет осуществляться стимулирование развития научно-исследовательских и опытно-конструкторских работ (НИОКР) путем сокращения налогооблагаемой базы по корпоративному подоходному налогу на 150% от расходов на внедрение результатов по НИОКР.

Для обновления основных фондов и технологического перевооружения предприятий сельскохозяйственного машиностроения будет организован лизинг оборудования на льготных условиях.

Согласно стратегии в сфере сельскохозяйственного машиностроения предполагается создание и развитие национального агропромышленного технологического бизнес-парка.

Создание технопарка направлено на построение национальной системообразующей структуры в сфере агропромышленного производства, охватывающей различные отрасли. Имеется потенциал и значительное количество производственных, научных, научно-технических предприятий в сфере агропромышленного кластера.

Наши исследования показали, что внедрение перспективных машин и прогрессивных технологий позволит по сравнению с достигнутым уровнем повысить производительность труда в 2,2 раза и обеспечить прирост чистого дохода .

ТҮЙІНДЕМЕ

Мақалада ауыл шаруашылық өндірісіндегі технологиялық модернизация қажеттілігі және қарқынды технологияны пайдалану жолдары көрсетілген. Сонымен бірге ауыл шаруашылық өнімінің өндіріс көлемін екі есе өсіру үшін қажетті машина-трактор паркінің мінездемесі келтірілген.

SUMMARY

The necessity of technological modernization of agriproduction and application of intensive technologies has been motivated⁶ stating the characteristics of machinery and tractor park required for duplicating the volume agricultural produce.

ӘОЖ 537. 531: 532. 74

ГРАНУЛОЦИТТЕРДІҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ӨНІРДЕГІ СИПАТТЫҚ ӨЗГЕРІСІН ЗЕРТТЕУ

Жарылқасын Өтесінұлы Өтесінов,
*ауыл шаруашылығы ғылымдарының докторы, профессор,
«Болашақ» ғылыми-зерттеу институтының
директоры міндетін атқарушы,
«Болашақ» университеті, Қызылорда қаласы*

Физиологиялық ағзаның жағдайы дұрыс бағалану үшін органдар мен жүйелердің қалыпты және аурудан өзгерістік жағдайлардың функциялық қызметімен өзара тәуелділік өзара бірігумен жүретінін анықтаумен ғана дұрыс байқалады.

Зерттелген немесе анықталған нәтижелерді салыстырумен ағзаның қалыптылығын дифференциальді түрде босайды (диагнозы дұрыс болады). Одан әрі қарай қорытындылау үшін басқа да жүргізілген ағза қанындағы гормондардың мөлшері, қан жасушаларының цитологиялық ұлпалардың гистологиялық зерттеулер нәтижесімен толықтырылып ағзадағы динамикалық үдерістердің барысы кеңінен байқалып, көмекші зерттеу әдістерін де пайдаланады. Соған орай функциялық жағдайдың өз қалпында жүруі спецификалық органдар, жүйелер белгілерін нақтылаумен қатар, олардың морфологиялық өзгеріссіз тек қана аса қажетті функциясының бұзылу фонын анықтау мүмкіндігі туындайды. Бұл мәселе Арал өңірі экологиялық жағдайымен де тығыз байланысты зерттеулерге тоқтамау керек. Бұндағы басты негіз өзендер мен Арал теңізіне келетін су тапшылығынен туындаған табиғи құбылыстарды зерттеулер И.О. Байтуллин ж.б. (1993) жұмыстарына сүйеніп, яғни Арал өңіріндегі экологиялық қиыншылықтарды зерттеп, көп уақыт тіршілік иелерінің табиғи жағдайы қайта қалпына келуін экологиялық өзгерістер ықпалына қарай үш зонаға бөлгені белгілі. Олар апатты, дағдарыс және дағдарыс алды деп деректі материалдармен, сипаттамалық түсініктер нұсқасына сәйкес жіктелген [1]. Ол экономикалық тұрғыдан да халыққа көмектің жүйесіне жатқызылады. Бұл қазіргі Арал теңізінің бір бөлігіне салынған қаржылар арқылы кіші теңіздегі тіршілік қалыптасуынан экология әсерлерін қайта зерттеулер қойылуы байқалады. Дегенмен мәселелердің әле де болса тегеуріні азаймағаны белгілі. Оның қиындығы жалғасуда, яғни тартылған теңіздің түбіндегі тұз шөгіндісі тонна-тоннасымен ауаға көтеріліп ауада топырақтың қыртысының ақ сорға айналуы тіршілік иелерінің физиологиялық жағдайы күрделеніп, сауығу үдерістеріне нұқсан келтіретіні, яғни функциялық қиындықтар бөлінуі белең алғаны

жасырын емес [2]. Сол себептер өңірдің көптеген аймақтарында жалғасуда. Осыған сәйкес біздің зерттеулеріміз екі топ қаракөл қошқарларына (үш-үш бас) тәжірибелік бақылауларды қыс айы мен көктем айларында екі экологиялық аудан төңірегінде бағылып өсірудегі малдарға жүргізіледі. Белгілі бір айдың күндеріне сәйкес қан үлгілерін алып иммунитетке қатысты гранулоциттер мөлшерінің өзара қатынасы, абсолюттік сандарының (1мкл қанда) динамикалық өзгерістерін зерттедік.

Зерттелетін қан үлгілерін қаракөл қойларының қошқарлар табынының аналықтары (түсі – қара, жасы – 2-2,5 жас, салмағы, рациондық азықтары бірдей) екі ауданда Қармақшы (дағдарысты зона) және Шиелі (дағдарыс алды зонасы) аудандарында топтастырылды.

Қан үлгілерін таңертең сағат 8:00 де мойынның жуан көктамырынан (яремная вена) алынып дайындалды. Екі топтан қан үлгісі қыс айының (ақпанның 20 жұлдызына) және көктемнің (сәуірдің 20 жұлдызына) айының соңғы декадасында зерттеуге дайындалды. Арнайы заттың шыныға жағындылар жасалынды. Үлгілер Эрлих тәсілімен боялды. Саналуында тек қана гранулоциттерді есептедік. Сол сияқты заманауи приборында саналған (А-25) гранулоциттер мөлшерімен салыстырғанда ауытқулар білінбеді. Әрбір қошқарлардан алынған үлгілерді бөлек есептеуді де жүргіздік. Айырмашылық байқалмады.

Базофильдер мөлшері 0,3-0,5 % арасында болса, эозинофильдердің шамасы дағдарыстық зонадағы қошқарлардың 1 мкл қанда абсолюттік тұрғыдан Қармақшы ауданындағы жануарлардың қанында 560-588 аралығында, көктемде 1,2 % көтеріңкі болғанын айта кетуді жөн көрдік. Ал сол топтың аналогтар қанындағы эозинофильдер Шиелі ауданындағылар табындағы қан жасушалары 2-1,4% кемігені көрініп тұр. Бұл эозинофильдік жасушалар қандағы зиянды заттардың әсерінен төмендеуі мүмкін, себебі бұл зона Байқоңыр ғарыш айлағының әсері және Арал теңізінің бұл ауданға жақындығы себеп болуы керек. Өйткені эозинофильдер ағзадағы зиянды заттарды жоюынан тез және көп өзгерістерімен жауап береді, өзінің сақталыну мүкіншіліктері төменгі деңгейде екені белгілі. Олар гиперсезімталды. Жарты ғұмырлық уақыты 12 тәулік. Өсу факторы милоидтық дифенциясы ИЛ-5 тің қатысуымен жілік майында жасалады, сондықтан түйіршігіндегі ферменттер тез реакция қатысып, негізгі компоненті өзегінде кристалды формада орнығатын басты сілтілік ақуыз, сондай-ақ бактериоцидтік белсенділікке ие. Олардың ферменттері қышқыл фосфотаза, арисульфатаза, катепсин, РНК аза өзінің рецепторлары арқылы шапшаң түрде зиянды токсиндерді, метаболістік улы өнімдерді жоюмен өзі де тіршіліктерін тоқтатады.

Бұл жасушадан тыс цитоллиздің журуі барысында басты сілтісі ақуыз негізгі орынға ие, ол синтезделместен бұрын, кристалды формада ерітінді түрінде айналуы керек [3]. Эозинофильдерді зақымдалған зақымдалған аймаққа қатыстыру үшін Ig F маңызды, міне осы тұрғыдан бұл жасуша түрі Шиелі ауданындағы жануарлари қанынды өз функциясын көрсетілген мөлшерде де жақсы жақсы атқарылатынын байқатады (1-кесте).

Гранулоциттердің қыс және көктем айындағы қандағы өзгерістері.

Гранулоциттер түрлері	Қармақшы ауданы (дағдарысты экологиялық зона)				Шиелі ауданы(дағдарыс алды экологиялық зона)			
	Ақпан		Сәуір		Ақпан		Сәуір	
	Абсолюттік саны 1 мкл қанда	Пайызы (%)	Абсолюттік саны 1 мкл қанда	Пайызы (%)	Абсолюттік саны 1 мкл қанда	Пайызы (%)	Абсолюттік саны 1 мкл қанда	Пайызы (%)
Базофил	32	0,4	35	0,5	24	0,3	25	0,32
Эозинофиль	560	6,0	588	7,2	450	5,2	424	5,8
Нейтрофил соның ішінде:	2600	28,0	2827	38,6	2542	25,8	2552	25,4
Метамилцит (жас түрі)	18	0,7	37	1,8	14	0,5	3	0,1
Таяқша ядролысы	57	2,2	75	2,9	56	2,1	59	2,7
Сегмент ядролысы	2525	97,1	2715	95,3	2472	96,4	2493	97,3

Гранулоциттердің қандағы мөлшері барлық лейкоциттердің 30-35 % құрайды. Олардың ішінде метамиелоцит немесе жетілмеген формасы көбіне өтпелі түрінде кездеседі. Әсіресе таяқша және сегмент тәрізді формаға өту кезеңінде. Жетілгендерінің диаметрі 12-20 мкм. Түйіршіктері цитоплазмада ірі емес таралуы біркелкі болмайды. Таяқша ядролы нейтрофильдер-дөңгелек диаметрі 10-14 мкм, түйіршіктері өте майда цитоплазмасындағы ядросын мембрана бірдей қашықтықта қоршайды. Ядро қысылғандай, сондықтан таяқша тәрізді көбіне С-әрпі және 3, кейде 6 санын еске түсіреді. Бұл түрі циркуляциялық қанда көп байқалады, патологиялық жағдайда саны

көбейе түседі, жаңа жасушалармен жойылушылары қабаттаса байқалуы, олардың регенерациялық және дегенерациялық формаларының қандағы қызметтері жүруіне байланысты, сандықтан олардың сандарын бірдей есепке алынады. Сегмент ядролысы дұрыс дөңгелек формасы. Цитоплазмасында нәзік түйіршіктерге толы ашық алқизыл түске боялады, ядросы қою күлгін түсті болады, жолақтық байқалады. Әрбір сегменттері жіңішке жіпшелермен жалғанғандай формасы латынның L, W және 8 санды еске салады. Бұларда әртүрлі рецепторлары (Fe, CRI, 3 және 4 ж.б.) комплимент компоненттерін іске қосумен ИЛ-8, x – хемокиндерге арнаулы рецепторы олардың қабыну ошағында болуына реакциялық қорғау үдерістеріне қатысуларына жауапты. Белсенділігі жоғары жылдамдылықта бөлу мобильдік жасушаларымен қамтамасыз етуі қорғану реакциялары жақсы жетілгендігін көрсетеді. Оған көбінесе сегмент ядролысы. Бұлардың түйіршіктері бойынша екі түрге жіктейді. Біріншілік және екіншілік (маманданған). Алғашқысы гидролаза және басқа ферменттер жинағынан болса (d - мукозидоза, l - нуклетидоза, d - миопероксидоза т.б. бұлар улы заттарды тез бейтараптайды. Ал маманданғандарға лактофиллин, фосфотоза, лизоцим ж.б. кез келген микробтарды жоюға, жеңілдетуге қабілетті. Онда дегрануляциялау фагымен бірігу үдерісінде жетіледі. Сонымен 1-кестеде абсолюттық сандарының өзгерулері экологиялық жағдайда болатын қиындықтарға қарсы тұрады [4]. Таяқша ядролы нейтрофильдердің пайыздық шамалары қалыпты жағдайдағысын көрсетеді. Өйткені олардың қайтадан орнына толығыуы гиперсезімділіктігінен. Қармақшы ауданындағы ауа мен топырақтағы улы заттар жануар ағзасына енсе, оны бейтараптап, өзінің қалыпты қан циркуляциясындағы саны түгелденетін болуы керек.

Ал сегментті ядролы нейтрофильдер ақпан айында көп өзгерістері байқалмайды, ал сәуірдегі шамасы көктемнің алғашқы күндерінде азықтар құндылығы, азықтардығы ағзаға қажетті органикалық минеральдық заттар азаюы, биохимиялық реакциялар соңғы қосылыстарына жетуі кешігеді, тотығып үлгермеген пептидтер, көмірсулар, майлар ағзаға кері әсерін тигізбеуден сақтайтын осы сегмент ядросы нейтрофильдерге күш түсетіндіктен және шөп-азықпен ағзаға түсетін микроағзалар, кейбір ауамен топырақтан енетін тұздарды да бейтараптаумен, олардың зияндылығын төмендетеді, бұл Байқоңыр ғарыш айлағының зиянды қалдықтарының әсері екендігін дәлелдейді. Сонымен қатар Арал өңіріндегі әрбір гектар жерге 0,5-6 тонна тұзды тозаң түсетінін де есепке алу керек [6].

Сегмент ядролы нейтрофильдер мөлшері Қармақшы аудандық топ қошқарлары қанында 2525-2715 жасаушылары аралығында ауытқыса, сәуір айында нейтрофильдік жасушалардың көбеюінен ағза

қанындағы артуын қажетті физиология тұрақты реакциялар үшін төмендетеді дейміз.

Ал Шиелі ауданындағы қошқарлар тобы қанындағы сегмент ядролысы көбіне қалыптылықты сақтағандығын байқатады. Яғни екі ауданның жануарлар тобы қанындағы нейтрофильдер көрсеткішінің айырмашылығы Қармақшы ауданындағы топтың қанындағы сегменті ядролысы мобилизация жылдамдығы ақпан айы көрсеткіштерімен салыстырғанда, сәуір айы сегмент ядролы нейтрофильдердің дамуы, қайта пайда болу мүкіншілігі төмендеу екенін көрсетеді. Яғни бактериализдер реакциясына қатысатын нейтрофиль түйіршігіндегі ферменттер миллопероксиоза лактофилмен сілтілі фосфотаза белсенділігі шапшаң түрде жұмыс істеуіне кедергі болатынын, сондықтан олардың саны көбеюі арқылы компенсацияланады екен.

Сонымен екі аудандағы қошқар топтарының қыс және көктем айларында қан гранулоциттер (эозинофильдер, сегмент ядролы нейтрофильдер) қалыптылығы экологиялық зонада және көктем айында да динамикалық өзгерістер қан жасушаларындағы ферменттердің функциялары салыстырмалы түрде төмендейді екен.

ӘДЕБИЕТ

1. Байтуллин И.О., и др. О прикладном экологическом зонировании в Казахстане и критериях выделения зон экологического бедствия. Доклад АН РК, №3, 1991 г. 59-67 с.
2. Отарбаев Р. Ұшқан тұз бен көшкен құм. «Арал тағдыры». - Алматы, «Қазақстан», 1989 ж.
3. Петров Р.В. Иммунология. - М., 1987 г.
4. Өтесінов Ж.Ө. Цитология және гистология. Оқу құралы, - Қызылорда, 2010, 208 б.

РЕЗЮМЕ

Гранулоциты в крови каракульских баранов по экологическим зонам Кызылординской области в сравнительном аспекте меняются по-разному и в сегментоядерных нейтрофилах ферменты восстанавливаются медленно.

SUMMARY

Granulocytes in blood of the karakul rams on ecological zones of Kyzylorda area in comparative aspect change differently and in the segmented neutrophils enzymes are restored slowly.

УДК 537. 531: 532. 74

ЦИТОТОКСИЧЕСКАЯ АКТИВНОСТЬ ЕСТЕСТВЕННЫХ КИЛЛЕРНЫХ КЛЕТОК

Махмутов Болат Бижанович,

кандидат химических наук;

Убайда Бакытгул, студент

Университет «Болашақ», г. Кызылорда

Как известно, естественные киллерные клетки (ЕКК) относятся к резидентной популяции лимфоцитов, которые принимают активное участие практически во всех реакциях иммунной системы – в регуляции процессов пролиферации и дифференцировки лимфоидных клеток, элиминации опухолевых и вирусинфицированных клеток. Все эти регуляторные и эффекторные функции ЕКК имеют большое значение в противоопухолевом иммунитете, в частности, в предотвращении спонтанного возникновения опухолей и распространении метастаз в организме животного [1]. В связи с этим, интересно было изучить динамику изменения цитотоксической активности естественных киллеров мышей линии NMRI в процессе развития солидной опухоли и при действии низкоинтенсивного амплитудно-модулированное электромагнитное излучение крайне высокой частоты (АМ ЭМИ КВЧ).

В наших экспериментах в качестве источника популяции ЕКК служила селезенка мышей. В этой лимфоидной ткани присутствует примерно 10% ЕКК от общей популяции лимфоцитов. Цитотоксическая активность ЕКК оценивалась по лизису клеток-мишеней линии K562 предварительно меченных [³H]-уридином (10 мкКи/мл, удельная активность 0,85 пБк/моль). Данная клеточная линия обладает высокой чувствительностью к действию ЕКК, поскольку эти клетки-мишени не экспрессируют на своей поверхности молекулы МНС класса I. По литературным данным, цитотоксическая активность ЕКК селезенки нормальных крыс и мышей варьируют в пределах от 15 до 25% [2, [3]. Результаты, полученные в наших экспериментах по цитотоксической активности ЕКК здоровых мышей не противоречат данным других исследователей (рис.1). Более того, активность ЕКК селезенки интактных животных в течение всего периода исследования оставалась практически на одном уровне (23-26%). Это свидетельствует не только о высокой чувствительности радиоиммунологического метода, но и о генетической однородности используемой линии мышей. При развитии иммунного ответа, направленного на отторжение опухоли, наблюдается резкое

повышение цитотоксической активности ЕКК (+ 43%), выделенных из селезенок животных с 10-дневным опухолевым ростом. Интересно отметить, что на 20 день развития опухоли киллерная активность ЕКК снижалась до 29%, но все же оставалась на высоком уровне по сравнению с контролем.

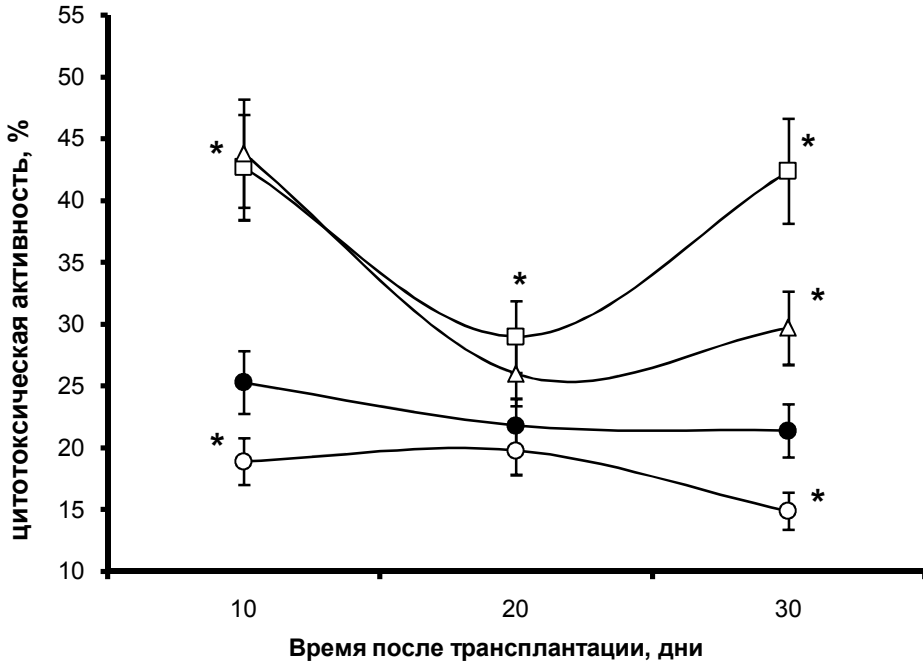


Рис. 1. Цитотоксическая активность ЕКК селезенки мышей.

Каждое значение – среднее от 3-5 животных; цитотоксический тест проводили индивидуально для каждой мыши в 6 повторах. Соотношение эффекторных клеток к мишеням было 25:1. ● – контроль; ○ – АМ ЭМИ КВЧ; □ - опухоль; △ - опухоль + АМ ЭМИ КВЧ. *Достоверное отличие от контроля, $p < 0,05$.

Однако через 10 дней мы вновь обнаружили резкую активацию естественных киллеров, причем уровень цитотоксичности ЕКК достигал практически тех же значений, что мы наблюдали на начальной стадии опухолевого роста. Эксперименты, проведенные с применением АМ ЭМИ КВЧ (1,5 ч ежедневно) показали, что облучение здоровых животных приводило к угнетению функциональной активности ЕКК селезенки на 10 и 30 день экспозиции. Напротив, воздействие АМ ЭМИ КВЧ в течение 20 дней вызывало только тенденцию к снижению активности ЕКК у здоровых мышей. Несмотря на угнетающий эффект АМ ЭМИ КВЧ,

обнаруженный на 10 день экспозиции здоровых животных, воздействие АМ ЭМИ КВЧ не вызывало заметных изменений цитотоксической активности ЕКК, выделенных из животных с 10-дневным опухолевым ростом. По мере увеличения длительности облучения животных-опухоленосителей наблюдали подавление повышенного уровня цитотоксичности естественных киллеров, которые были проактивированы в процессе опухолевого роста. Особенно это было очевидно на 30 день экспозиции животных с опухолевым ростом, когда активность ЕКК существенно снижалась с 43 до 28%.

Таким образом, в течение всего исследованного периода рост опухолей вызывал повышение активности естественных киллерных клеток, что можно рассматривать как адаптивный ответ организма, направленный на разрушение раковых клеток. Результаты этих экспериментов свидетельствуют, что применение низкоинтенсивного АМ ЭМИ КВЧ приводит к угнетению реакций клеточного иммунитета организма, направленных против опухолевого роста, когда в качестве критерия рассматривали активность естественных киллерных клеток.

ЛИТЕРАТУРА

1. Lanier L.L. // On guard-activating NK cell receptors. Nat. Immunol. 2001, Vol. 2, P. 23-27.
2. Budzynski W., Chirigos M., Gruys E. // Augmentation of natural cell activity in tumor-bearing and normal mice MVE-2. Cancer Immunol Immunother., 1987, Vol. 24, P. 253-258.
3. Shirachi M., Sata M., Miyajima I., Tanaka M. // Liver-associated natural killel avtivity in cirrhotic rats. Microbiol. Immunol., 1998, Vol. 42(2), P. 117-124.

ТҮЙІНДЕМЕ

Мақалада тышқанның табиғи киллерлік жасуша қабықшаларына аса жоғары жиіліктегі амплитудалық-модуляциялық төменгі жиілікті электромагниттік сәуле әсер еткенде олардың цитотоксиндік белсенділігі қарастырылған.

SUMMARY

In the articles citotoksiches activity of natural killernykh cages of spleen of mise is considered with tumour growth at the action of low intensive the peak-modulated electromagnetic radiation of uttery high-purity.

УДК 621.643.414.2: 621.9.048.4

ZJ30 МОБИЛЬДІ БҰРҒЫЛАУ ҚОНДЫРҒЫСЫНЫҢ 3NB1000 БҰРҒЫЛАУ СОРАБЫНЫҢ ГИДРАВЛИКАЛЫҚ ҚОРАБЫНЫҢ ҰЗАҚ МЕРЗІМДІЛІГІН АРТТЫРУ

Мүслімов А. Д. *НГ-12 оқу тобының студенті,*
Бисенбайқызы Лаззат, *оқытушы*
«Болашақ» университеті, Қызылорда қаласы

Қазіргі таңда елімізде мұнай-газ саласының дамуына байланысты Қызылорда өңіріндегі ЖШС «НефтьТехСервис», ЖШС «Жанрос DRILLING», ЖШС «Сырдария-Мұнай» және т.б. мұнай-газ ұңғымаларын бұрғылау және күрделі жөндеу жұмыстарымен айналысатын мұнай компаниялары ZJ30 мобильді бұрғылау қондырғысын жиі қолдануда. Соңғы статистика мәліметтеріне сүйенсек аталмыш мобильді бұрғылау қондырғысын қолдану біршама арта түсуде (диаграмма 1).

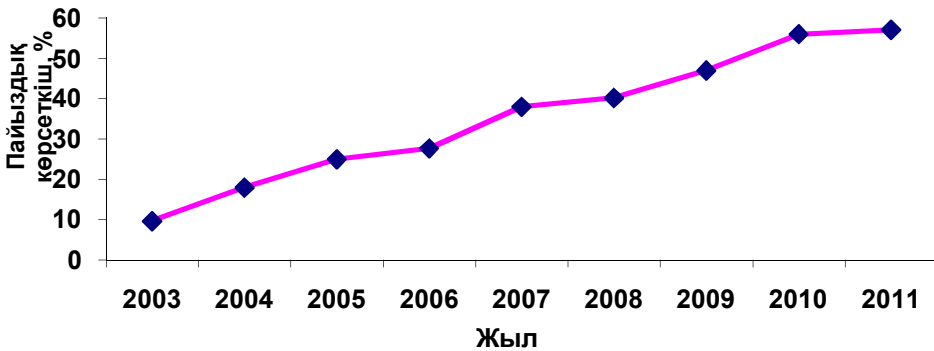


Диаграмма 1. ZJ30 мобильді бұрғылау қондырғысын қолдану көрсеткіші

Өңіріміздегі мұнай-газ қабаттарының 1200-2700м тереңдікте орналасқанына байланысты ZJ30 мобильді бұрғылау қондырғысының техникалық мінездемесіне сәйкес мұнай-газ ұңғымаларын бұрғылау тиімді, әрі бағасының арзан болуымен ерекшеленеді (сурет 1).

Бұл аталмыш бұрғылау сорабы үш цилиндрлі, көлденен орналасқан және ілгері-кейінді қозғалыс жасайтын сораптар түріне жатады. 3NB-1000 бұрғылау сорабы ANSI/AISC 360-05 «Болатты құрастырмалар» және GB 50017-2003 «Болатты құрастырмалардың жобасы» үшін арналған Әлемдік нормасына сәйкес жасалынған. ZJ30 мобильді бұрғылау қондырғысының маңызды кешендерінің бірі 3NB-1000 бұрғылау сорабы болып табылады (сурет 2).



Сурет 1. ZJ30 мобильді бұрғылау қондырғысының жиналмалы түрі



Сурет 2. 3NB-1000 бұрғылау сорабы

Десекте, сораптың гидравликалық бөлігіндегі маңызды элементтерінің бірі гидравликалық қорап – бір рет қолданысқа сай етіліп жасалынған, яғни жабдықтың сенімділік және ұзақ мерзімділік қасиетінің төмен болуына байланысты өңіріміздегі мұнай-газ ұңғымаларын бұрғылау және күрделі жөндеу жұмыстарымен айналысатын бірқатар мұнай компаниялары үлкен экономикалық шығынға тап болуда (диаграмма 2).



Диаграмма 2. Экономикалық шығынның өсуі

Гидравликалық қорап – 3NB-1000 бұрғылау сорабының гидравликалық бөлігіндегі маңызды элементтерінің бірі (сурет 3).

Мұнай-газ ұңғымаларын бұрғылау барысында сорапты циркуляциялық жүйенің жұмыс тәртібіне сәйкес 3NB-1000 бұрғылау сорабы үлкен қысымда бұрғылау сұйықтығын ұңғымаға айдайды және ұңғымаға айдалған бұрғылау сұйықтығы қайтадан жер бетіне шығып, арнайы жабдықтардың көмегімен қайта дайындалып ұңғымаға қайта айдалады [1].



Сурет 3. Гидравликалық қорап
(гидравлическая коробка)



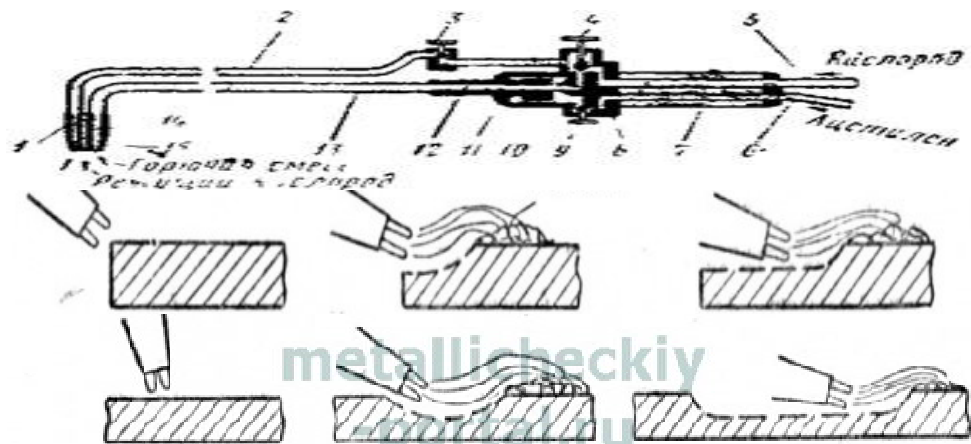
Сурет 4. Желінуге ұшыраған
гидравликалық қорап

Үлкен қысымда айдалатын бұрғылау сұйықтығындағы абразивті түйіршіктерінің және арнайы химиялық қышқылдардың қосындысының әсерінен, гидравликалық қораптың сору және айдау клапандарының ашылып-жабылуы барысында гидравликалық қораптың арасы желінуге ұшырайды (сурет 4).

Желінуге ұшыраған гидравликалық қораптың әсерінен бұрғылау сұйықтығын сору және айдау барысында бұрғылау сорабының жұмыс істеу қабілеті төмендейді, яғни дірілдің пайда болуы, қысымның төмендеуі немесе жоғарылауы және т.б. кемшіліктерге тап болады. Аталмыш кемшілікті жою үшін гидравликалық қораптың жаңасын сатып алу керек болады, себебі гидравликалық қорап бір-ақ рет қолданысқа сай (одноразовый) етіліп жасалынған. Оның өзіндік құнының жоғары болуы аталмыш компаниялардың қосымша экономикалық шығынға тап болуына әсерін тигізеді.

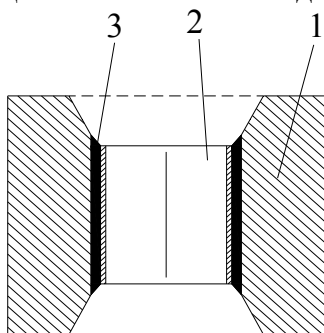
Жүргізілген зерттеу жұмыстарының мәліметтеріне сәйкес гидравликалық қораптың сору және айдау клапандарының орналасқан жері желінуге жиі ұшырайды. Дегенмен, желінуге ұшыраған бөлшектерді газды дәнекерлеу және құйылмалы пісіру (наплавка) әдістері арқылы қалпына келтіруге болады [2]. Газды дәнекерлеу әдісі құйылмалы пісіру (наплавка) әдісіне қарағанда жұмыс техникасының қарапайымдылығымен, мобильділігімен, әрі ықшамдылығымен ерекшеленеді. Бірақ, газды дәнекерлеу технологиясының тәртібіне сәйкес ацетилен, пропанбутанды қосылысты газдар қолданылатындықтан жарылысқа қауіпті болып келеді.

Желінуге ұшыраған бөлшектерді газбен дәнекерлеу арқылы жөндеудің жұмыс технологиясына сәйкес, ең алдымен гидравликалық қораптың желінген жерін әмбебап инжекторлы кескіш арқылы желіну тереңдігінің диаметрімен сәйкестендіріп жонады (сурет 5).



Сурет 5. Әмбебап инжекторлы кескішттің көмегімен металды кесу немесе жону технологиясы

Содан соң бастапқы диаметрге сәйкестендіріп гидравликалық қораптың желінген жеріне втулка немесе цилиндрді салып газбен немесе ацетиленді дәнекерлеу арқылы втулка мен гидравликалық қораптың арасын дәнекерлейді [2]. Дәнекерлеп болған соң цилиндрдің ішкі бетінің кедір-бұдырлығын механикалық өңдеу арқылы жойып тегістейді (сурет 6).



Сурет 6. Жөндеуден кейінгі күйі

1-гидравликалық қорап, 2-цилиндр, 3-дәнекерленіп байланысқан бөлігі



Сурет 7. Бастапқы қалпына келген гидравликалық қорап

Механикалық өңдеуден кейін гидравликалық қораптың қалпы өзіндік қалпына келіп ұзақ мерзімділігі арта түседі, яғни жұмысқа жарамдылығы әрі сенімділік қасиеті жоғарылайды (сурет 7).

Зерттеу жұмыстарының барысында гидравликалық қорапты жөндеуге кететін экономикалық шығындары есептеліп, зерттеу жұмысының экономикалық тиімділігі анықталды (кесте 1).

$$E = K - (F + Q)$$

мұндағы: E – экономикалық тиімділік;

K – гидравликалық қораптың өзіндік құны;

F – дәнкерлеушінің жалақысы;

Q – қосымша материалдық шығындар.

Сонда, $E = 650000 - (47800 + 8600) = 593600$ тг

Экономикалық тиімділіктің құнын ақтау мерзімі бөлшектің істен шығу санына байланысты болып келеді [3]. Ол

төмендегі формула бойынша анықталады: $T = \frac{F + Q}{K - E}$

мұндағы: T – құнын ақтау мерзімі немесе бөлшектің істен шығу саны.

Сонда,
$$T = \frac{47800 + 8600}{650000 - 593600} = 1$$

Кесте 1.

Құнын ақтау мерзімі (жыл) немесе істен шығу саны	Гидравликалық қораптың өзіндік құны, тг	Жөндеу жұмысына кететін шығын, тг	Экономикалық тиімділік, тг
1	650 000	56400	593 600
2	650 000	56400	593 600
3	650 000	56400	593 600
Барлығы	1 950 000	169 200	1 780 700

ӘДЕБИЕТ

1. Ильский А.Л. Расчет и конструирование бурового оборудования. Москва., «Госоптехиздат», 1962 г, 636 с.

2. Б.А.Авербух., Н.В.Калашников., Я.М.Кершенбаум., В.Н.Протасов. Ремонт и монтаж бурового и нефтегазопромыслового оборудования. Москва., «Недра» 1976 г, 368 с.

3. Г.Д.Аманиязова, Экономика нефтяной и газовой промышленности. Учебное пособие., Алматы «Экономика», 2004 г, 114с.

РЕЗЮМЕ

В научной статье приведены расчеты экономического эффекта при внедрении предлагаемых ремонтных работ, и в таблице № 1 показаны себестоимость гидравлической коробки бурового насоса 3NB-1000 и затраты на ремонтные работы. Таким образом обосновано

повышение долговечности одноразового элемента бурового насоса 3NB-1000.

SUMMARY

In a scientific paper presents calculations of economic benefit in the implementation of the proposed repairs, and Table 1 shows the number of hydraulic cost of boxes Mud Pump 3NB-1000 and the cost of repairs. Thus justified increase durability disposable element Mud Pump 3NB-1000.

ӘОЖ 633:31

ЖОҢЫШҚАНЫҢ АГРОБИОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖӘНЕ ӨНІМДІЛІГІ

Жарылқасын Ж., студент;
Әлібекова Ғалия Бекқожақызы,
ауыл шаруашылығы ғылымдарының кандидаты,
«Болашақ» университеті, Қызылорда қаласы

Жоңышқа өте ертеден егіліп келе жатқан көп жылдық бұршақ тұқымдас шөптердің бірі. Оның 50-ге тарта, ал Еуразия аумағында 36 түрі бар. Қазақстанның кең байтақ жерінде жоңышқаның көк немесе егістік, сары, өзгермелі, көкбудан, сарыбудан және алабудан сорттары егіледі. Бұлардың арасында ең маңызды орын алатыны егістік жоңышқаның Жетісу экологиялық түрі. Ол 1934 жылы жергілікті сорт есебінде танылғаннан кейін бүкіл Қазақстан аумағында кеңінен таралды. Егістік немесе көк жоңышқа *Medicago sativa* L. А.И.Ивановтың анықтамасы бойынша бұршақ тұқымдастардың (*Leguminosae* Iuss.) жоңышқа (*Medicago* L.) тобындағы көпжылдық жоңышқалар (*Falcago* (Rchb) Grossh) қатарына жатады. Бұдан басқа жер бетінде кең таралған жоңышқаның орақ пішінді немесе сары (*M. Falcata* L.), өзгермелі немесе ортаңғы (*M. Varia* Mart.) және басқа 12 түрін атауға болады. Жоңышқа ежелден бергі егіншілікте ең көп тараған мал азықтық дақыл болып саналады. Біздің заманымыздан бес мың жылдай бұрын осы жерді мекендеген халық дүние жүзінде алғашқылардың бірі болып жоңышқа өсірумен айналысқан. Кейін осы арадан Орталық Азия, Қытай, Үндістан, Иран арқылы бұдан 2-2,5 жыл бұрын ғана ол ежелгі Аравия мен Греция жерлеріне жеткен. Содан соң барып Еуропа мен Америкада егістікке ене бастаған. Сондықтан жоңышқа туралы сөз болғанда ең әуелі Алатау, Қаратау, Тянь-Шань және Памир тауларымен қатар Жетісу өңірі де аталады. Васильченко, 1949; Зыков, 1967 жоңышқа бұдан 2,5-3 мың жыл бұрын егіліп өсірілді десе, басқа ғалымдар (Синская, 1950; Тарковский 1972) 4-5 мың жыл, ал А.И. Иванов 7-8 мың жыл бұрын әкелініп егілген дейді.

Жоңышқаны өсіріп баптаумен бұл жерде ертеден айналысқан халықта бұрыннан келе жатқан бай дәстүр мен тәжірбие жинақталған. Мәселен, Алматы облысының Іле ауданындағы бұрынғы "Қаскелең" кеңшарында В.И. Мень А.А. Шелепов деректері бойынша жоңышқа

егісінің әр гектарынан 700 центнерден балауса немесе 12000 азықтық бірлік өндірілген.

Академик Қ.Ә. Асанов және В.М. Денисов Оңтүстік Қазақстан обылыстық тәжірбие шаруашылығында жоңышқаның әр гектарынан суармалы жерде жыл сайын 900 центнерге дейін балауса алып отыруға болатын тәжірбелердің нәтижесін келтіреді.

Сондықтанда бағалы дақыл жоңышқа дүние жүзінің 80-нен астам елдерде өсіріледі, егіс көлемі 33649 мың гектарға жеткізілген оның ішінде бұрынғы ТМД республикаларында 5134 мың гектар, ал біздің республикамызда 887 мың гектарға егіледі. Ғалымдардың есептеріне қарағанда жоңышқаның егіс көлемін 10-12 млн гектарға жеткізіп, оның өнімін және сапасын арттыру проблемаларын тез арада шешу көзделіп отыр.

Жоңышқа - малдың қай түлігіне болса да қажетті жоғары сапалы азық. Өйткені одан пішен, балауса, жайылымдық көкмайса, сүрлем, пішендеме, сондай-ақ витамині мол ұн, түйіршік т.б. азықтар дайындалады. Сонымен бірге жоңышқадан өндірілетін азықтың өзіндік құны арзан. Бірнеше жыл бойы тұрақты мол өнім алуды қамтамасыз ететін және оған көп шығын шықпайтын шөпті пайдаланудың экономикалық тиімділігі зор.

Жоңышқаның 100 кг көк балаусасында 16-20 а.ө., пішенінде- 50-60 а.ө., 120-150 г сіңімді протейн, 17-29 мг каротин болады. 100 кг шөп ұнында 70-80 а.ө., 120-200 г протейн және 180-300 г каротин бар, ал қоректілігі жөнінен ол астыққа теңеседі.

Жоңышқа - мол өнімді дақыл. Жоңышқаның өсіру агротехникасы талапқа сай болған жағдайда, оны кез-келген топырақта өсіріп, мол өнім алуға болады. Кейбір зерттеу мәліметтеріне (Амантаев, Иманғазиев) қарағанда Жамбыл облысының сұр топырақты аймағында суармалы жердің әрбір гектарынан 96,7 центнер, тәлімі жерлерден 23,5 центнер пішен алынса, Шымкент облысының бозғылт қызыл түсті қоңыр топырақты жерлерінен 130,6 және 38,3 центнерден өнім алынған.

Қазақстан Республикасының және Ресей Федерациясының ғылыми-зерттеу ұйымдарының мағлұматтарына қарағанда Еуразияның барлық аймақтарында дерлік жоңышқа егісінен тұрақты мол өнім алуға болады. Мысалы, қара топырақты аймақта зерттеу жүргізген Б.А.Абубекеров және У.М.Сағалбековтың деректері бойынша жоңышқаның әр гектарынан 56-60 центнер пішен алынған, ал қызыл қоңыр топырақта С.Н.Игнатъев - 19,6-28,7 ц/га пішен өндірген болса, қызыл қоңыр сортаң топырақты аймақта Д.Е.Нұрымов күріш ауыспалы егістігіндегі жоңышқадан (екі жылда) 150-210 ц/га пішен жинаған.

Алматы облысының тау бөктерлік сұр топырағында Ю.Д.Зыков С.С.Садуақасов, М.Ә.Әбілденов және Е.Қ.Дошманов 20,6-56,4 ц/га жоңышқа пішенін өндіруге болатыны туралы деректер келтірген.

Суармалы жерлерде жоңышқа бұдан да мол өнім беретіні белгілі. Б.А. Айнабекова, М.М.Мельников, Г.М.Часовитина, П.Г.Величко және басқалар жоңышқадан суармалы аймақта әр түрлі жағдайда 1 гектарға шаққанда 960,4 центнер балауса, 205,3 центнерге дейін пішен өндіруге болатынын көрсеткен.

Жоңышқаның өнімділігі суармалы жерде де орымға және тіршілік ету жылына қарай өзгереді. Ол туралы Ж.М.Исағұлов мынадай деректер келтірген: жоңышқаның көкмайса өнімділігі бірінші жылы 72,6 ц/га, екінші жылы 710,4 ц/га, үшінші жылы 910,8 ц/га болады.

Ауа райы мен топырақ жағдайына қарай жоңышқа республика жерінде үш үлкен табиғи аймақта өсіріледі. Оңтүстік және оңтүстік-шығыста суармалы егіншілік аймағында орналасқан обылыстарда негізінде көк гүлді жоңышқа егіледі, қызыл қоңыр топырақты құрғақ дала және шөлейтті жерлерде сарыбас гүлді жоңышқа, ал орман далалы және қара топырақты әр түрлі астық тұқымдас шөп өсетін дала аймағында бұдан жоңышқа егіледі.

Жоңышқаның егіншілікте өндірістік маңызы зор екі түрі бар: көк немесе кәдімгі жоңышқа (*Medicago sativa* L.) және сарыбас немесе орактәрізді жоңышқа (*Medicago falcata* L.) түрі егіледі. Құрғақшылық аудандарда жоңышқаның көгілдір (*Medicago coerulea* L.) түрі де егіледі. 2,3 сурет. Осы түрлерден басқа, табиғи және қолдан тозаңдану арқылы шығарылған формалары да өсіріледі.

Жоңышқаның көк гүлді түрі кеңінен тараған. Өйткені оның бұл түрі қалған екі түрімен (сарыбас және бұдан) салыстырғанда жылу мен ылғалды көбірек қажет етеді.

Көк гүлді жоңышқа республикамыздың барлық суармалы жерлерінде кең тараған. Бұл жерде оны жаз бойы 3-5 рет орып алады және жинап алғаннан кейін 30-45 күннен соң тағы да шөбі қайтадан орылатындай болып өсіп жетіледі.

Жоңышқа тұқымы топырақтағы жылу 1-2⁰ болғанда өне бастайды. (Филимонов), ал оның көгі 3 градустан 6 градусқа дейінгі суыққа төзе береді (Лоптева, М.И.Тарковский, С.С.Берлянд). Жылу жеткілікті болғанда жоңышқа тұқымы өзінің көлемінен 100-120 процент артық суды бойына сіңіре алады.

Жоңышқаның тағы бір ерекшелігі - көктемде ерте көктейтіндігі. Бір жылдық дақылдар себіліп жатқанда, жоңышқа қаулап өсіп мал жаюға, не болмаса шауып алып, азық дайындауға жарайтын болады.

Тұқымы ұсақ, ұзындығы 1,8 мм, көлденеңі 0,6 мм, жалпақтығы 0,8 мм, бүйрек немесе үрме бұршақ пішендес, жасыл немесе қошқыл тартқан сары түсті болады. 1000 тұқымның салмағы 1,3-2,7 грамм.

Көк және буданды 1,95-2,6 г, сары буданды 1,35, сарысында 1,2 г болады. Бір килограмм көк гүлді жоңышқа тұқымында орта есеппен 543 мың дән болады.

Жоңышқа жер бетіне көктеп шыққан соң 4-5 күннен кейін бірінші жай жапырақ, 12-15 күннен соң күрделі үш тармақты жапырақ пайда болады. Ал, одан кейін әр 5-6 күннен соң үш тармақты күрделі жапырақтары біртіндеп шыға бастайды.

Өсімдік көктеп шыққаннан кейін 35-40 күнде жоңышқа қосымша бұтақ шығарып түптен бастайды, ал 50-60 күннен кейін бұтақ салу кезеңі (20-ға дейін жапырақты болады) аяқталады, содан соң 15-20 күннен кейін немесе көктеп шыққаннан соң 65-80 күнде өсімдік гүлдейді.

Қазақтың Егіншілік ғылыми-зерттеу институтында (Алматы жағдайында) жүргізген В.Ф.Винокурцеваның жоңышқаның жергілікті Жетісу сортына жүргізген тәжірбиесінде өсімдік 7 күннен кейін толық көктеп шыққан, бірінші күрделі жапырақ 25 күннен кейін, екінші күрделі жапырақ 30 күннен кейін, бұтақтану 38 күннен кейін, толық шанақтану 78-87 күннен кейін, 87-97 күннен кейін гүлдей бастаған. Толық гүлдену кезеңі 98-100 күнге созылған. Өсімдіктің өсу дәуірінде жоңышқаның биологиялық талаптарына үйлесімді болу қажет. Топырақтың құрамы ылғалдылығы, тығыздығы, ауа айналымы, температурасы және басқа факторлары тиісті деңгейде болмаса, тамыр дұрыс дамымайды, яғни жоңышқаның қоректенуі нашарлап, өспей қалады.

Жоңышқа қысқы суыққа төзімді өсімдік. Ол ерте күзден бастап ауа райының қолайсыз кезеңдеріне бейімделіп, алдағы қысқы суық мезгілге күн ілгері мұқият дайындалады. Жоңышқа осы кезеңде тыныштық жағдайда өткізеді. Жоңышқа күзде тамыр мойнына және қысқа буын аралығында (орналасқан жапырақ пен сабақтың қиысқан жеріне) суыққа төзімді бүршіктер салады. Оның ішінде қысқа шыдамдысы жер бетінен 1-4 см тамыр басына орналасқан бүршіктер. Ерте көктемде осы бүршіктерден өсімдіктің жаңа сабақтары өсіп шығады.

Бірақ оның қысқа төзімділігі көктеген комплексті жағдайларға байланысты. Атап айтқанда, ауа райының күзде немесе ерте көктемде құбылмалы өзгеруіне және қардың қалыңдығы мен оның сақталу мерзіміне, қар еріп кетіп мұз немесе су астында өсімдіктің көп жатып қалуына тағы басқа өсу агротехникасына тікелей байланысты. Әсіресе ерте көктемдегі ауа райының құбылмалы өзгеруі, өсімдікке қысты күнгі суықтан бетер қауіпті әсер етеді. Сондықтан бұл өсімдіктің қысқа төзімділігі әр жағдайда әр түрлі болады.

Көптеген ғылыми мекемелердің мәліметтеріне қарағанда қысқы суықтан бірінші жылы жоңышқаның 1,5-18,3 проценті, екінші жылы

22,4 процентке дейінгі өсімдік үсіп, жойылады. Қазақстанның суармалы жерлерінде жүргізілген Ю.Д.Зыковтың тәжірбиелерінде қысқы суықтан жоңышқаның 3-9 проценті ғана өліп жойылса А.В.Мироненконың тәжірбиесінде (Беларуссия жағдайында) бұл көрсеткіш 50-60 процентке жеткен.

А.И.Сметанникованың (1967) тәжірбиесінде сирек егілген жерде бір өсімдік жапырақ аландарының аумағы 13049 шаршы сантиметр, ал қалың учаскеде 9247 шаршы сантиметрге жеткен жоңышқаның жапырақ бетінің көлемі қарабидайға қарағанда 6 есе, сұлыға қарағанда 2 есе көп болған. А.М.Алпатъевтің мәліметіне қарағанда жоңышқа транспирациялық коэффициенті орта есеппен 800-1210 аралығында. Ылғалды көп қажет етуіне қарамастан жоңышқа қуаңшылыққа төзімді. Ю.М.Писковацкийдің және И.М.Шатскийдің деректеріне қарағанда, ылғалдығы топырақтың толық ылғал сиымдылығының 60-80% болатын жерде жоңышқа өте жақсы өседі. Бұл деңгей егілген жылы 45% дейін төмендейтін болса, егістік өте сиреп кетеді. Мұндайға әсіресе алғашқы жылы жол беруге болмайды. Себебі бүйтіп бірінші жылы-ақ сиреген жоңышқа келесі жылдары өнім беріп жарытпайды. Осы зерттеу нәтижесінде жоңышқа тамырының тез өсіп дамитын биологиялық ерекшелігі - жылдамырақ топырақтың суы мол қабаттарына жетуге экологиялық бейімделуінің белгісі деген анықтама берілген. Суармалы аймақтарда жоңышқа қант қызылшасы, күріш, мақта, жүгері, бидай ауыспалы егістерінің ең жақсы алғы дақылы болып есептеледі.

Жоңышқаның маңызы ең алдымен топырақтың физика-химиялық қасиеттерін жақсартып, құнарлығын арттыратындығы болып табылады. Соның нәтижесінде одан кейін егілетін дақылдардың өнімі артады. Жоңышқа көктемде ерте көктегеннен суық күзге дейін тіршілігін тоқтатпайды және осы екі ортада ол тек өнім беріп қана қоймай, сонымен қатар өзінің тамыр жүйесіне органикалық заттарды жинайды. Тереңге кететін кіндік тамырының арқасында жоңышқа қоректік заттарды топырақтың төменгі қабаттарынан да алады. Оның тамырына түйнек бактерияларының ұялауы топырақтың физика-химиялық құрамын байытады. Түйнек бактериялар өсімдіктердің тамырымен симбиоздық тіршілік ету нәтижесінде 250-300 кг ауадағы азотты топыраққа жинайды.

Осы азоттың мөлшері 12,5-15 центнер амоний сульфаты тыңайтқышына тең (Д.Е.Нұрымов, 1981). Д.Н.Прянишниковтың және А.И.Сметанникованың зерттеулері бойынша үш жылдық жоңышқа тұрған жер жыртылғанда 1 гектарда қалдыратын тамырындағы органикалық заттардың мөлшері 60-74 тонна орташа сапалы көңге тең. Д.Н.Прянишниковтың, Г.Е.Карлсон, Н.Д.Геттертон және Р.Х.Харттың хабарлары бойынша жоңышқа түйнек бактерияларымен

симбиоз арқасында бір жаздың ішінде 250-300 кг/га жуық азот жинап оның үштен бірін топырақта қалдырады екен.

Жоңышқаның суыққа төзімділігі Қызылорда облысының ауа-райы жағдайында өзгешелеу келеді. Мысалы, облыстың қысы суық болып, қатты жел мен боранның жиі соғуы, және қарының аз түсуі жоңышқаның қыстан нашар шығуына әсер етеді. Өйткені бұл жерде жыл бойғы жауын-шашынның мөлшері небәрі 107 мм, соның ішінде қыс айларында түсетін қардың мөлшері 20-45 мм ғана. Оның үстіне наурыз айы бірде жылып, бірде суық болып құбылмалы болып тұрады, ал сәуір айының бірінші он күндігінде, яғни, өсімдіктің түгел көктеп шығуы кезінде, кей жылдары 5-7 градус суық болып, жоңышқа көгінің 30-70 пайызын үсітіп жібереді. Жоңышқаның мұндай биологиялық ерекшеліктері суармалы аудандарда, әсіресе Қызылорда облысында, оның шығымдылығының төмендеуіне және көгінің сиреуіне, тікелей әсер ететін негізгі себеп болып табылады.

Жоңышқаның өсіру агротехникасы талапқа сай болған жағдайда, оны кез-келген топырақта өсіріп, мол өнім алуға болады. Кейбір зерттеу мәліметтеріне қарағанда Жамбыл облысының сұр топырақты аймағында суармалы жердің әрбір гектарынан 96,7 центнер, тәлімі жерлерден 23,5 центнер пішен алынса, Шымкент облысының бозғылт қызыл түсті қоңыр топырақты жерлерінен 130,6 және 38,3 центнерден өнім алынған. Демек, жоңышқа дақылынан республикамыздың Шымкент, Қызылорда облыстарында мол өнім алуға болады. Дегенмен жоңышқа сортаң, жер асты суы жақын (1,0-1,5 м) жерлерде нашар өседі.

Бұл өсімдік бітік өсуі үшін топырақтағы РН-ның мөлшері 5,8-6,5 болғаны жөн.

Қорыта келгенде, жоңышқаның жоғарыда айтылған биологиялық ерекшеліктерін, ғылым жаңалықтарын, алдыңғы қатарлы шаруашылықтар мен таңдаулы жоңышқа өсірушілердің озат тәжірибиелерін ескере отырып, егістікке қолданылатын агротехникалық шаралар комплексін жергілікті ауа-райы мен сол жерлердің топырақ жағдайында, бұл дақылдан мол өнім алуға, бағыттау керек.

ӘДЕБИЕТ

1. Асанов К.А. Кормопроизводство с основами земледелия. – Алма – Ата: Қайнар, 1969
2. Нурымов Д. Жоңышқа, Қайнар, Алматы, 1976
3. Зыков Ю.Д. Семиречинская люцерна, Қайнар, 1968
4. Юлдашев Х.С. Люцерна в Узбекистане. Ташкент, 1968

РЕЗЮМЕ

В статье приведены основные биологические, морфологические особенности и формирования урожая люцерны в условиях орошения.

SUMMARY

The present article deals with the main biological, morphological features and formations of crop in the conditions of an irrigation.

Журнал 2014 жылдан бастап жылына 4 рет шығады.

«Болашақ» университетінің Хабаршысы» іргелі және қолданбалы зерттеулер нәтижелері мен ғылыми-әдістемелік мақалаларды, сондай-ақ ғылыми конференциялар материалдарын жариялайды.

Редакция мекен-жайы: 120000 Қызылорда қаласы, Адрес редакция: 120000 город Кызылорда, Абай даңғылы, 31 проспект Абая, 31
«Болашақ» университеті Университет «Болашақ»

Техникалық редактор: Жөкенова А.
Жауапты шығарушы: Сманов А.А.

Басуға 01.09.2015 жылы қол қойылды. Пішімі 70x106 1/6. Көлемі 12 б.т. Офсетті қағаз.
Тапсырыс №38
Таралымы 500 дана. Бағасы келісімді. «Болашақ» университеті баспаханасында басылды.

«БОЛАШАҚ» УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ
№3(7)

Жарияланған мақала авторларының пікірі редакция көзқарасын білдірмейді.
Мақала мазмұнына автор жауап береді.
«ХАБАРШЫДА» жарияланған материалдарды сілтемесіз көшіріп басуға болмайды.